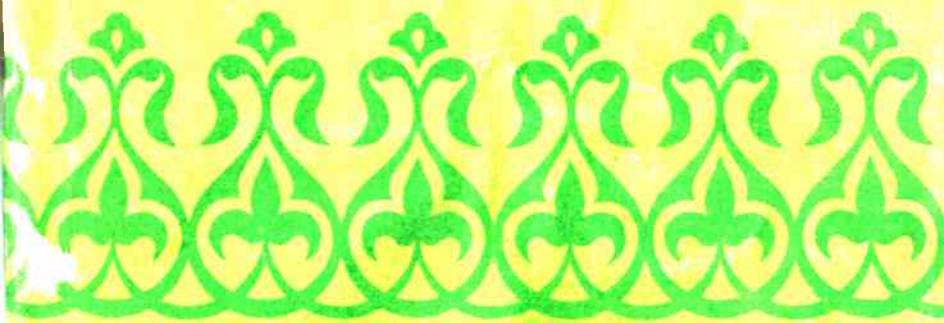

Ғ. Абдурахмонов , С. Мамажонов

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

„ЎЗБЕКИСТОН“

Ғ. АБДУРАҲМОНОВ, С. МАМАЖОНОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги нофилологик
олий ўқув юртлари талабалари ва
ўқитувчилари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1995

Тақризчи: Филология фанлари доктори, профессор
АЛИБЕК РУСТАМОВ

Муҳаррир: З. АҲМАДЖОНОВА

А 4602000000—55 95
М 351 (04) 95

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1995 й.

ISBN 5-640-01500-4

Муаллифлардан

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши, ўз тараққиёти йўлини белгилаб олиши, халқаро обрўсининг кўтарилиб бориши, ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши муҳим иқтисодий ва сиёсий тадбир-чораларни амалга оширишга олиб келмоқда.

Мустақиллик туфайли мафкура соҳасида ҳам катта ўзгаришлар рўй бермоқда: тарихий воқеаларга, тарихий шахсларга ҳолисона, тўғри баҳо берилмоқда, таъқиб ва тутқинга учраган давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчи ҳамда шоирлар оқланиб, асарлари кенг тарғиб қилинмоқда, динимиз, тилимизга, урф-одат, маданиятимизга катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон аҳолисининг, биринчи навбатда ёшларнинг диққатини ана шу муҳим масалаларни тўғри тушуниш ва уларга тўғри баҳо беришни кўзлаб, Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълими ва Халқ таълими вазирликлари Республиканинг ҳамма олий ўқув юртларида миллий маданият, Ўзбекистон халқлари тарихи, фалсафа, сиёсатшунослик, тил ва адабиёт кафедраларини очди. 1992 йил 25 октябрда вазирлик нофилологик олий ўқув юртлари ва факультетларида, ўрта махсус ўқув юртларида ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш тўғрисида махсус буйруқ қабул қилди. Республика ўқув методик маркази мазкур курсни ўқитиш дастурини тайёрлади ва уни тасдиқлади.

Ушбу қўлланма ана шу дастур асосида тузилди. Қўлланма нофилологик олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ҳамда факультетлари талабаларига жаҳон ва туркий тиллари, ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва унинг қурилиши, нутқ маданияти, ёзуви, имлоси ва талаффуз меъёрлари, сўз бойлиги ва услуби тўғрисида маълумот беради. Адабиёт қисми эса Алишер Навоий, Бобур, Фурқат, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби етакчи шоир ва ёзувчилар ҳаёти ва ижодига бағишланган.

Албатта, мазкур курс дастури ҳам, ушбу қўлланма ҳам биринчи марта тузилгани учун айрим камчиликлардан холи эмас. Айниқса, айрим йирик ёзувчи ва шонрларнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот бериш зарурияти сезиляпти. Мазкур қўлланма бўйича мулоҳаза ва таклифларни қуйидаги манзилга юбори-лишини илтимос қиламиз:

700129, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30.
«УЗБЕКИСТОН» нашриёти.

Ї бўлим

ЎЗБЕК ТИЛИ

Ї БОБ

ТИЛ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1-§ ТИЛ — ИЖТИМОИЙ ҲОДИСА

Тил инсонга ва инсон жамиятига хос бўлган ҳодисадир. Тил инсонлар орасида ўзаро алоқа воситаси бўлган бир қуролдир.

Тил маълум бир фикрни ифодалайди, шунинг учун инсонлар гаплашганда ўз фикрларини билдирадilar, фикр алмашадilar. Шу билан бирга, гаплашув орқали, фикр олишув йўли билан инсон ўз фикрини тўлдиради, чуқурлаштиради ҳам.

Тил фикр билан чамбарчас боғланган. Тил онг қадар эскидир. Онг, фикр пайдо бўлиши билан тил ҳам пайдо бўлади. Аммо ибтидоий тил тузлилиши жиҳатидан содда, мазмун жиҳатдан мураккаб, қоршиқ (диффуз) бўлган. Фикр, тушунча ривожланиши, табақаланиши билан тил ҳам ривожланади, ҳар бир тушунчани, фикрни ифодалаш учун айрим сўз, ибора ганлар қўллана бошлайди.

Тил тизимдир. Унинг турли соҳалари — товушлари, сўзлари, қўшимчалари, гап қурилиши бир-бири билан боғланиб, ягона бир системани ташкил этади. Сўз ва товушдаги ўзгариш гап ва қўшимчалардаги ўзгаришга олиб келади.

2-§ ДУНЁ ТИЛЛАРИ

Тарихда ўз тилига эга бўлмаган бирорта энг кичик, жуда ибтидоий жамоа ҳам бўлмаган.

Тахминий ҳисобларга кўра, дунёда 1300 халқ ва элат бўлган ҳолда, 3000 га яқин тил бор. Суданда яшайдиганлар 117 тилда, Доғистонда 100 дан ортиқ тилларда гаплашадilar; Конгода 500 та, Индонезияда 250 та тил бор. Айрим тилларда ниҳоятда озчилик

сўзловчилар (камасинилар — 200; карагаслар — 600) бўлса ҳам, ўз тилларини ўз қалблари тарзида авайлайдилар. Ўша тилнинг истиқболи учун курашадилар.

Хитой, инглиз, ҳинд, испан, рус, француз тиллари жуда кўп сўзловчиларга эга. Англия, Америка, Канада халқлари, асосан, инглиз тилида сўзлашадилар. Мексика, Куба, Чили каби 20 дан ортиқ мамлакатларда испан тилида гаплашадилар. Демак, бир тил икки ё ундан ортиқ миллатга хизмат қилиши мумкин. Уларнинг яна бир ижтимоий-маърифий моҳиятлари шундаки, ана шу тиллар бир-бирларига таъсир этади, бири-бирига сўз ва иборалар беришади, бир миллат ёзуви иккинчисига ҳам ўтади.

Айрим тиллар жуда қадимий ёзувлари билан бошқа тиллардан ажралиб туради. Юнон, Миср каби мамлакатларда бизнинг асримиздан анча олдин ёзув пайдо бўлган. Урхун-Енисей ёдномалари (булар бизнинг ўзбек тилимиз мулки ҳамдир) V—VI асрларда Урхун-Енисей бўйларида юзага келганлиги аниқланди.

Шу билан бирга Жанубий Америкадаги ҳинд қабилалари, Африка қитъасидаги бир неча элат ва халқлар ҳозиргача ҳам ўз ёзувларига эга эмаслар. Сибирь ва Кавказдаги 50 дан ортиқ миллат ва элатларнинг ўз ёзувлари бўлмай, фақат XX асрнинг 20-йилларидагина алифбога эга бўлдилар.

Дунё тилларининг таснифи. Олимлар қадимги даврлардан бошлаб дунё тиллари ва уларнинг тарихи билан қизиқиб келадилар. Турли ва ранг-баранг тиллар ўртасидаги яқинлик (ўхшашлик) ва ноўхшашликни кўрсатувчи кўплаб фактларни йиғадилар:

Масалан: 1) *мать* (рус), *майка* (болгар), *матка* (поляк), *matina* (литва), *mutter* (француз), *модир* (тожик).

2) *ер* (ўзб), *жер* (қоз.), *жер* (қирғ.), *ер* (озар), *йер* (уйғ.), *йер* (турк.).

Кузатишлар натижасида тилларнинг қиёсий-тарихий усул йўли билан ўрганиш услуби шаклланди (XVIII аср. Ф. Бопп, Я. Гримм, Р. Раск, А. Х. Востоков в.б.).

Шу асосда дунё тилларининг икки хил таснифи берилди:

1. Генеологик тасниф: тиллар орасидаги фонетик, лексик, грамматик ўхшашликка асосланади.

2. Морфологик тасниф: тилларнинг тузилиш томонидан ўхшашлигига асосланади.

1. Дунё тилларини **генеологик тасниф** бўйича 16, баъзилар эса 20—25 оиллага бўладилар: 1) ҳинди-европа тиллари (бу тиллар оиласи ўзаро яна 10 та гуруҳга бўлинади); 2) хом-сом тиллари; 3) кавказ тиллари; 4) угор-фин тиллари; 5) тунгус-манжур тиллари; 6) хитой-тибет тиллари; 7) дравид тиллари; 8) кичик полинезия тиллари; 9) австралия тиллари; 10) папуас тиллари; 11) африка тиллари; 12) полеосиё тиллари; 13) эскимос тиллари; 14) Шимолий Америка тиллари; 15) мўғул тиллари; 16) туркий тиллар.

2. Дунё тиллари морфологик таснифга кўра тўртта гуруҳга бўлинади:

1). Аморф тиллар. Бу турга хитой, тай, бирма, тибет в.б. тиллар кириб, уларда сўзлар ёлғиз ўзакдан иборат бўлиб, аффикслар қўлланмайди. Грамматик маънолар сўз тартиби, урғу, оҳанг билан ифодаланади. Масалан: *во жэньши чжэгэ жэнь* — мен бу одамни танийман, *чжэгэ жэнь ва жэньши* — мен танийдиган киши шу.

2). Агглютинатив тиллар. Бу гуруҳга туркий, фин-угор, дравид, япон, манжур в.б. тиллар киради. Бу тилларнинг хусусияти шуки, аффикслар бевосита ўзак ёки негизга қўшилади, асосан бир грамматик маъно ифодалайди, префикслар ўрнида кўмакчилар қўлланади, грамматик жинс категорияси бўлмайди в.б.

3). Флектив тиллар. Бу хил тилларга ҳинд-европа ва сом тиллар оиласи киради. Флектив тилларда сўз яшаш ва турлаш ички флекся (сўз таркибидаги ундошларни ўзгартиш) йўли билан амалга ошади:

ингл. See- Saw- Seen; foot- feet

нем. Bruder (ака) — Brüder (акалар)

араб. китоб- кутуб — катаба- кутиба.

4). Полисинтетик тиллар. Бу гуруҳга Америка ҳиндлари, чукот, коряк ва бошқа тиллар киради. Полисинтетик тилларда гап бўлаклари бирикиб, бир сўз шаклида ифодаланади. Масалан, *ты-ата-каа-нмы-ркыин*-мен семиз буғуларни ўлдиряпман.

Туркий тиллар оиласи. Туркий ва уларга яқин тилларнинг уч хил таснифи мавжуд.

1. *Урал-олтой тиллари оиласига:* 1) фин-угор тиллари (фин, эстон, карель, вепс, ижор, венгер, ханты-мансы, самоед тиллари), 2) туркий тиллар, 3) мўғул тиллари, 4) корей тили, 5) япон тили, 6) тунгус-манжур тиллари киради.

Бу таснифнинг асосчилари — Р. Раск, В. Шотт, М. А. Кастрен, О. Бетлинг, В. Томсен в.б.

II. Олтой тиллари оиласи.

Бу оила таркибига фин-угор тилларидан бошқа юқорида кўрсатиб ўтилган тил оилалари киради.

Олтой тиллари оиласи назариясининг тарафдорлари — Ю. Немет, Р. Рамстед, Е. Д. Поливанов, В. Котвич, В. Рясянен ва бошқалар бўлиб, улар ҳар уч-тўрт йилда ўз конференцияларини ўтказиб турардилар.

Кўрсатиб ўтилган тилларнинг бир оилага мансублиги уларнинг агглютинатив тизимга кириши, сингармония қонунининг мавжудлиги, қарашлилик категориясининг бўлиши, грамматик жинс категориясининг бўлмаслиги, кўмакчиларнинг қўлланилиши, гап бўлакларининг маълум бир қатъий тартиби бўлишлигини асос қилиб оладилар. Бу таснифда генеологик ва морфологик тасниф қориштириб юборилади. Лексика ва морфологиядаги ўхшашликлар халқлар ва тилларнинг ўзаро алоқаси натижасида вужудга келгани инобатга олинмайди.

III. Туркий тиллар оиласи. Бу назария тарафдорлари фақат туркий тилларга мансуб тилларни бир оилага киритадилар.

Туркий тиллар бўйича В. А. Богородицкий, В. В. Радлов, Ф. Е. Корш ва бошқаларнинг таснифи маълум. Бу таснифлар ичида Н. А. Баскаковнинг таснифи кўпчилик томонидан тан олинган.

Н. А. Баскаков таснифига кўра, туркий тиллар икки катта тармоққа бўлинади: туркий тилларнинг ғарбий ва шарқий хунн тармоғи.

1. *Туркий тилларнинг ғарбий хунн тармоғи* қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Булғор тиллари гуруҳи. Бу гуруҳга қадимги ўлик хазар ва булғор тиллари ва ҳозирги чуваш тили киради.

2. Ўғуз тиллари гуруҳи. Бунга туркман, трухман (Шимолий Кавказ ва Ставрополда), гагауз, турк, озарбайжон, тува каби тиллар киради.

3. Қипчоқ тиллари гуруҳи. Бу гуруҳга қарай (Литва, Украина, Қримда), қўмиқ (Догистонда), қарачай, балкар (Кавказда), қрим-татар, татар, бошқирд, нўғай, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз каби тиллар киради.

4. Қарлуқ тиллари гуруҳи. Бу гуруҳга ўзбек, уйғур тиллари киради.

II. *Туркий тилларнинг шарқий тармоғига* қуйидаги туркий тиллар киритилади:

1. Уйғур-тукю тиллари гуруҳи. Бу гуруҳга қадимги Урхун-Енисей битикларининг тили, ҳозирги тува, туфилар (карагас) тили киритилади.

2. Ёқут тиллари гуруҳи.

3. Хакас тиллари гуруҳи. Бунга Сибирдаги хакас, кимасин, шўр, чулым; олтой, сарн уйғур каби тиллар киради.

4. Қирғиз-қипчоқ тиллари гуруҳи. Бу гуруҳни қирғиз, олтой тилининг жанубий шевалари ташкил этади.

Туркий халқлар сон жиҳатдан собиқ СССР ҳудудидаги славян халқларидан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Туркий тилда сўзловчи халқлар 40 та, баъзи адабиётларда 60 та ҳисобланади. Туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг сони 90—100 миллионни (1992 йил 4—8 майда Анқарада бўлиб ўтган туркий халқларининг конгрессида мажлис ташкилий қўмита раиси Айла Кутлу туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг сонини 200 миллион деб эълон қилди) ташкил қилади.

Туркий халқлар собиқ СССРнинг кўп ўлкаларида ва хорижда (Туркия, Шарқий Туркистон, Европада, Америкада, Африкада, Австралияда) жойлашган.

Ўзбекистондаги тиллар

Ўзбекистон кўп миллатли республика бўлиб, унда 120 дан ортиқ халқлар ва этник гуруҳлар истиқомат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1989 йил охирида ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, Ўзбекистонда 19 810 077 киши яшаб, уларнинг ичида ўзбеклар — 14 142 475 кишини (аҳолининг — 71,4 %) ташкил этади.

Қорақалпоқ мухториятининг 32,8 фоизи (397 826) ўзбеклардан иборат.

Ўзбекларнинг маълум бир қисми чет элда яшайди. Улар 5 миллионга яқин бўлиб, унинг 3 миллиондан ортиғи Ўзбекистон (эски Туркистон)дан кетиб қолган. Кўпчилик ўзбеклар Афғонистон, Туркия ва Саудия Арабистонидадир. Расмий маълумотларда кўрсатилишича, Афғонистонда 2 млн.га яқин, Саудия Арабистонида 700 мингдан ортиқ ўзбек яшайди.

Ўзбекистонда истиқомат қилувчи бошқа тилда сўзлашувчи миллат ва халқлар:

1. Руслар — 1 653 478 киши бўлиб, аҳолининг 8,3 фоизини ташкил этади. Руслар Тошкент шаҳрида — 701 326 (42,4%), Тошкент вилоятида — 313 855 (19%),

Бухоро вилоятида — 133 197 (8,1%), Фарғона вилоятида — 123 826 (7,5%), Самарқанд вилоятида — 113 529 (6,9%) кишини ташкил этади.

2. **Тожиклар** — 933 560 киши бўлиб, аҳолининг 4, фоизини ташкил этади. Тожикларнинг энг кўпи Самарқанд (209 161—22,4%); Сирдарё (160 837—17,2%) ва Фарғона (114 482—12,3%) вилоятларида жойлашган.

3. **Қozoқлар** — 808 227 киши бўлиб, аҳолининг 4, фоизини ташкил этади. Қozoқларнинг кўпи Қoрақалпоғистон автономиясида (318 739—39,4%), Тошкент (266 365—33%), Бухоро (91 126—11,3%) вилоятларида яшайди.

4. **Қирғизлар** — 174 905 киши. Қирғизларнинг кўпчилиги Андижон (70 446—40,3%), Фарғона (43 552—24,9%) вилоятларида истиқомат қилади.

5. **Татарлар** — 467 829 киши.

Уларнинг асосий қисми Тошкент шаҳрида (129 236—27,6%) ва Тошкент вилоятида (106 160—22,7%) яшайди.

6. **Еврейлар** —

Европа еврейлари — 65 493 киши. Уларнинг кўпчилиги Тошкент шаҳрида (43 104—65,8%) истиқомат қилади.

Ўрта Осиё (Бухоро) еврейлари — 28 369 киши. Б. еврейларнинг кўпчилиги — Тошкент шаҳрида (29,4%) Фарғона (6 430—22,7%), Бухоро (5 256—18,5%) ва Самарқанд (5 601—19,7%) вилоятларида яшайди.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда украин, белорус, армени, қрим-татарлари, озарбайжон, латиш, бошқир, қoрақалпоқ, қўмиқ, нўғай, ёқут, олтой, араб, корейлилар, немис, турк, уйғур каби ўнлаб тилда сўзлашувчи халқ ва миллатлар жойлашган.

Ўзбекларнинг 98% и ўзбек тилини ўз она тили ҳисобласада, 72% и (175 666 киши) она тили деб рус тилин кўрсатади.

И Б О Б

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ВА ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Туркий халқлар ичида ўзбек халқининг шаклланиши муаммоси мураккаб масалалардан бири бўли қолмоқда.

Бир неча йиллар давомида ўз тарихи, маданияти ва тилига бепарволик ва менсимаслик билан қараш, ҳадиксираш ва қўрқув, бюрократизм ҳозирги пайтда

муҳим миллий масалаларни кескин қўйилишига, норозилик ва кескинликнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги мустақиллик сиёсати кўп миллий масалаларга, тарихга, ҳозирги социал муаммоларга бошқача назар билан қараш масаласини қўймоқда. Айни пайтда бу масалада республикада катта ишлар қилиняпти, матбуотда, телекўрсатув, радиода ва учрашувларда ахборотлар берилляпти. Энг муҳими, бизнинг халқдек бошқа миллатларга оғанидек муносабатда бўладиган халқ кам бўлса керак. Жамоада ким, қайси миллат бирга ишляпти — биз учун бефарқ, фақат маданиятимизни, тарихимизни, урф-одатимизни, тилимизни ҳурмат қилса бўлди, бизнинг она тилимизда гапирса, нур устига нур. Бу ҳиссиёт инқилобдан кейин миллий сиёсат туфайли келиб чиқди, ота-боболаримизнинг насиҳати туфайли рўй берди, ҳатто шахсга сиғиниш, ленинча миллий сиёсатнинг қўпол бузилиш давлари ҳам бу улуг ҳиссиётни тебратса тебратди-ки, йўқ қилмади.

1988 йилнинг 20—23 ноябрь кунлари Москвада сойиқ СССР Фанлар Академияси тарих бўлимининг «Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг этногенези» масаласига бағишланган Бутуниттифоқ конференцияси бўлиб ўтди. Ўзбекистон Фанлар Академиясидан бу конференцияга 20 дан ортиқ тарихчи, этнограф, филолог олимлар қатнашди. Конференция Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг этногенезига оид қилинаётган илмий ишларнинг катта аҳамиятини қайд этиб, бу соҳада мунозарали масалалар, ҳали ишланиши зарур бўлган муаммолар кўп эканлигини таъкидлаб ўтди ва олимларнинг диққатини ана шу масалаларни ечишга қаратди. Бу муҳим муаммоларнинг ҳал бўлиши учун турли соҳа мутахассислари — тарихчилар, этнографлар, археологлар, тилшунослар, географлар ҳамкорликда иш кўришлари зарур бўлади. Масала комплекс текширилгандагина тўғри хулосаларга келиш мумкин.

Ҳақиқатан ҳам, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари этногенезини ва тилининг шаклланишини, маданиятини, тарихини аниқ белгилаш, ҳозирги кунда миллий муносабатларда рўй бераётган баъзи келишмовчиликларни бартараф қилишга ҳам ёрдам беради.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг тарихига оид муҳим муаммолардан бири тарихимизда бунёд этилган ажойиб асарларнинг қайси бир халққа қараш-

ли экани, асар муаллифи эса қайси миллатга мансублиги масаласидир, чунки бу ёзма манбалар Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида ёзилиб, асар муаллифлари шу ерда яшаб, ижод этганлар.

1988 йилнинг 7—9 сентябрь кунлари Бишкек шаҳрида бўлиб ўтган туркологларнинг республикалараро конференцияси 1990 йили туркий халқларнинг маълум ва машҳур бўлган «Қутадғу билиг» асарининг 920 йиллигини нишонлашга қарор қилди (афсуски, бу тадбир ўтказилмай қолди).

Асар XI асрда Қорахонийлар давлатининг гуллаган даврида Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ҳижрий 462 йили (милодий —1069—1070 йиллар) Қошғарда ёзилиб, Табғачхон Улуғ Буғра Қорахон Або Али Ҳасан Ибн Арслонхонга тақдим этилади. «Қутадғу билиг» 6500 байт ёки тахминан 13000 мисрадан ортиқ шеърӣ дидактик асардир. Ҳозир бу буюк асарнинг дунёда учта нусхаси бор: Вена нусхаси (1439 йили Ҳиротда уйғур ёзуви билан кўчирилган), Қоҳира нусхаси (араб ёзуви билан ёзилган, фанга 1896 йилдан маълум), Наманган нусхаси (араб ёзуви билан ёзилган, фанга 1914 йилдан маълум бўлди).

«Қудатғу билиг» асари бўйича кўп илмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Аммо, бу ёзма ёдноманинг ҳозирги замон туркий халқларининг қайси бирига кўпроқ мансублиги масаласи ҳозиргача аниқланган эмас.

Бундай муаммолар бошқа машҳур ёзма ёдгорликларга ҳам тааллуқлидир. «Девону луғатит турк» (XI аср). «Ҳибатул ҳақойиқ» (XII аср), «Тафсир» (XII—XIII асрлар), «Қисасул анбиё», «Ўғузнома», «Муҳаббатнома», «Хисрав ва Ширин», «Қиссаи Юсуф» (XIII—XIV асрлар) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бу муҳим масалани ҳал қилиш учун Ўрта Осиё ва Қозоғистон тилшунослари, адабиётшунослари ва тарихчи олимлари бирлашиб, бу ёдномаларни чуқур ўрганиб таҳлил қилиб чиқса, масала ойдинлашади. Ҳозирча кўп олимларнинг фикри шуки, бу ёдномалар Ўрта Осиё ва Қозоғистонда истиқомат қилаётган барча туркий халқларнинг мулкидир, чунки бу ёдномалар тилида ҳозирги туркий халқларнинг шаклланишига асос бўлган уруғ ва қабилаларнинг тил хусусиятлари ўз аксини топган.

Буюк тарихий шахслар — қомусий олимлар ал-Фарғоний, ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Синоларни ҳам келиб чиқиши жиҳатдан ҳозирги замондаги бирон

халқ билан боғламай, Ўрта Осиё олимлари деб аталиши ҳақиқатга яқиндир, чунки бу олимлар яшаган даврларда (IX—XI асрлар) Ўрта Осиё ва Қозоғистонда истиқомат қилувчи кўп уруғ ва қабилалар ҳали маълум халқ бўлиб тўла шаклланмаган эдилар. Берунийнинг ўзи ҳам шундай дейди: «Қасамёд қиламанки, ҳақиқатан ҳам мен асл насабимни билмайман» (қаранг: Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруний, Тошкент, 1972, 26-бет). Бу ерда асосий масала буюк алломаларнинг қайси миллатга мансублигини аниқлашда эмас (улар ўз асарларини, асосан, ўша вақтда давлат ва илмий тил ҳисобланган араб тилида ёзганлар), балки буюк асарлари билан Ўрта Осиё халқлари тарихига, умум-башарият фанига қўшган ҳиссаларини кўрсатиб бериши зарур. Масалан, Улугбекнинг йил, ой, кун, соатлар бўйича ҳисоби, юлдузлар жадвали ҳозирги аниқ ҳисоблардан бир неча секундларгагина фарқ қилади. Буюк қомусий олимларнинг асарлари Шарқда ва Ғарбда XVII асрдан бошлаб математика, астрономия, география, медицина каби фанларга асос солди ва олимлар учун қўлланма, талабалар учун дарслик бўлиб хизмат қилди. Халқаро ташкилот ЮНЕСКО Аҳмад Фарғонийнинг туғилган кунининг 1200 йиллигини, ал-Берунийнинг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Афсуски, бу буюк авлодларимиз тўғрисида мақолалар, рисоалар, китоблар кам ёзиляпти, уларни биз кам ўрганиямиз ва энг муҳими, кам тарғиб қилаямиз. Бу ҳам етмагандай кинофильмларимизда тарихий шахслар-айниқса, подшолар, хонлар, лашкарбошилар эси паст талончи, золим қилиб тасвирланади, алломалар эса кам тилга олинади. Яқинда машҳур кинорежиссёримиз Латиф Файзиев билан бўлган суҳбатда нега А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи фақат бир қисм қилиб ишланган, кўп қизиқ ва муҳим эпизодлар тушиб қолган, уни 2—3 қисм қилиб қайта ишланса яхши бўларди, деган фикримизга, бунга Марказ пул бермаган, талантли киноартистларимиз ҳам йўқ,— деб жавоб бердилар. Кўп қисмли, Ҳамза ҳақидаги кўп жиҳатдан уйдирма фильм шу аҳволда қандай қилиб экранга чиқиб кетди, деган саволимизга, у киши жавоб бермай қўя қолдилар... Ҳақиқатни олсак, шошма-шошарлик билан тайёрланган кинофильм ёки нашр этилган эплама китобларни ҳеч ким тоқат қилиб кўргиси ёки ўқигиси келмайди. Собиқ СССРнинг энг машҳур, аммо тил билмас кишилари жалб қилиниб ёзилган

киносценарийлари ёки операю балетларига амалдорлардан ёки амалга умидвор кишилардан бошқа ҳеч ким ўз хоҳиши билан бормас эди. Талабалар эса имтиҳон топшириш ваҳимаси билан бир бало қилиб бу китобларни ўқиб, спектакл ёки фильмларини кўриб келиб, ўқитувчиларига аччиқ-аччиқ савол берар эдилар.

Республика Шарқшунослик, Қўлёзмалар, Тарихий илмий текшириш институтларида, музейларда минг минглаб қимматли қўлёзмалар тахланиб ётибди. Бундан ташқари, минг-минглаб нодир қўлёзмалар Ҳамдўстлик давлатларининг кутубхона ва институтларида чет эл кутубхоналари ва музейларида сақланади. Академик Э. Юсуповнинг айтишича, бу қўлёзмаларни нашлаш ва ўрганиш учун тўрт минг йил керак бўлади.

Тўғри, бу соҳада кейинги йилларда анча ҳайрли ишлар қилинган: кўп қўлёзмалар сотиб олинган, айримлари нашр этилган, эски (араб) ёзуви ўрганилган. Аммо бу ҳали дарёдан томчи. Бунинг учун билимдон олимлар бир гуруҳ бўлиб, режаларини олиб боришлари зарур бўлади.

Албатта, тарихий ёзма ёдгорликларни танқидий-илмий матнларини нашр этиш ва уларни ўрганиш учун малакали мутахассис керак бўлади. Афсуски, бу талабларга жавоб бера оладиган мутахассисларни университет тайёрлаб бермаган, илмий муассасаларда ишлаб турган яхши мутахассисларнинг кўпи оламдан ўтди. Кўпининг ўртача ёши 60—70 дан ошиб қолди. Бу соҳада ҳаммани қийнаётган нарсаси эски (арабча) имлони билмасликдир. Аслида 1918 йили анча соддалаштирилган араб графикасидан воз кечиб, 1929 йилда лотин графикасига ўтдик, сўнгра ундан ҳам воз кечиб 1940 йили кириллицани қабул қилдик. 1993 йилда қайта лотин алифбосига қайтдик. Давлат тили қонунига кўра, 1992—93 ўқув йилидан эски (араб) ёзуви мактаб ва олий ўқув юртларида асосий фан сифатида ўқитилмоқда. Бунда кадрлар тайёрлашнинг эски услубига кўчиб, юқори малакали мутахассислар ҳар 1—2 йилда 4—5 тадан шогирд тайёрлаб берса, бу соҳадаги ишларимиз тез ривожланиб кетади.

Газета ва журналларимизда тарихий обидаларнинг сақланмаётганлиги, бузилиб ёки омборхоналарга айлантирилаётгани ачиниб, ташвиш билан хабар қилинган. Бу муҳим масалада маблағни ҳеч аямасдан, уларни сақлаш ва таъмирлаш ишини қаттиқ давлат

2 Урта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида яшаб турган ~~бас~~ қозоқ, қирғиз, уйғур, туркман, қорақалпоқ, то-
~~мик~~ халқларининг этногенези ва этник тарихини ўрга-
~~ниш~~дан муҳим муаммолардан бири бу халқларнинг
шаклланишига асос бўлган уруғлар ва уруғ бирлаш-
малари, уларнинг жойланиш ўринлари масалаласидир.
Урта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида истиқомат қилган
қадимги (милоддан аввалги III мингинчи йиллар)
уруғ ва қабилалар (қабила бирлашмалари), массагет-
лар, саклар (эрон манбаларида шаклар), сугдийлар,
хоразмликлар бўлгани қадимги юнон, рим, эрон, хитой,
ҳинд, араб манбаларидан маълум. Бунинг кейинги давр-
да ўтказилган археологик қазилмалар, топонимик ва
этнонимлар, диалектологик ва фольклор материаллари
ни қадимги ёзма ёдгорликлардаги маълумотлар ҳам
таъдиқлайди.

Массагетлар Аму ва Сирдарёнинг қуйи оқимида,
сак (шак) лар эса массагетлардан шарқроқда — ҳозир-
ги Қозоғистон ва Шарқий Туркистонда, Аму ва Сир-
дарёнинг Шимолидан тортиб, то Жанубий Сибирь ер-
ларигача бўлган чулу биёбонларда яшаганлар. Бундан
ташқари, милодгача яшаган қабила ва уруғлар жой-
лашган ўлкаларига кўра ҳам номланганлар: Сугдиё-
наликлар (ҳозирги Зарафшон водийси), Хоразмлик-
лар (ҳозирги Хоразм — Аму дарёнинг қуйи оқими),
бактрияликлар (Ҳисор водийси ва унинг Жануби, Сур-
хон-Шеробод водийси), Чочликлар (Тошкент водийси),
Парконаликлар (Фарғона водийси) каби.

Сугд қабилалари тарқоқ ҳолда айтиб ўтилган қа-
билалар орасида истиқомат қилганлар. Бу уруғ ва
қабилаларнинг кўпининг тили эрон гуруҳига кирувчи
тил бўлганини кўпчилик олимлар тахмин қиладилар.

Қадимги уруғ ва қабилалардан ёзма ёдгорлик қол-
ган эмас, фақат айрим сугд ёзувлари билан битилган
баъзи манбалар бизгача етиб келган.

Эрон гуруҳлари билан баробар, Сугдиёнанинг кат-
та бир қисмида — Сирдарёнинг ўрта оқимида туркий
тилда сўзлашувчи этник гуруҳ (асосан, қанғуй ёки
қанглилар) яшаган ва Қанғуй ёки Қанҳа давлатини
ташkil этганлар.

Катта қабила ёки уруғ бирлашмаларини ташkil эт-
ган қадимги массагет, саклар қайси бир тилда сўзлаш-
гани бизга намаълум. Тарихий манбалар бу этник
гуруҳларнинг номларини, жойланишини, баъзи урф-одат-
ларини ва айрим ишларини тилга оладилар, холос.

Археологик қазилмаларда Панжикентдан топилган суғд тангаларига зарб урилган «Гирей жабғу, катфуз жабғу» сўзларига қараб, О. И. Смирнова суғдлар турки тилида сўзлашганлар деган хулосага келади. Суғд ҳокимлари ва лашкарбошилариининг кўпи турклар бўлгани ҳам кўрсатиб ўтилади. Машҳур тарихчи олим ат-Табари ҳам, суғдларнинг бошлиғи турк эди, дей таъкидлайди.

Ҳақиқатан ҳам, «Йабғу//жафғу» сўзи фонетик ва морфологик структурасига кўра туркий сўз бўлиб Маҳмуд Кошғарий «Девони»да бу сўзнинг маънолари дан бири — хондан икки даража паст бўлган ўринни эгаллаган мансаб ёки мансабдор деб тушунтирилади (қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк, II т. 39-бет. Этнограф Э. В. Ртвеладзе Бақтрия аҳоли сини туркий деб, баъзи ўринларда эроний тилда сўзлашувчи аҳоли ҳам бор эди деган хулосага келади (Ўша асар, 104-бет).

Албатта, бир сўзга таяниб халқнинг тили қайси тиллар оиласига мансублигини айтиш қийин, аммо бу мулоҳазани эътиборга олмаслик ҳам мумкин эмас. Ҳақ ҳолда XI асрга қадар Мовароуннаҳр ва Еттисувда асосий, етакчи уруғлар турклар бўлган. Бу ерга янги-янги туркий уруғларнинг кириб келиши эса маҳаллий туркий уруғларнинг мавқеини ва тилини мустаҳкамланишида катта роль ўйнаган. Туркий этник гуруҳларнинг ва уларнинг тили суғдларга таъсир кўрсатмасдан қолмади. Қарлуқ (Фарғона водийси) ва ўғузлар (Шош ўлкаси) орасида яшаган суғдийлар туркий тил таъсирига берилмай йўқ бўлган ҳам йўқ эди.

Мовароуннаҳр туркий халқларининг шаклланишида катта роль ўйнаган иккинчи қатлам — Марказий Осиёдан кўчиб келган юзжи (кушанлар ёки тохарлар) қабила бирлашмалари (милоддан III—II асрлар аввал), хуннлар (милодгача II ва милодий II—IV асрлар) ва эфталит (V—VI асрлар) қабила бирлашмалари бўлди. Бу қабилалар туркий бўлиб, кушанлар Кушан давлатини, эфталитлар-Эфталит давлатини ташкил этадилар.

Умуман олганда, VIII—X асрлар мобайнида Урта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида учта катта уруғ бирлашмаси мавжуд эди: 1) яғмо, чигил, тухси ва бошқа уруғлардан таркиб топган қарлуқ бирлашмаси; 2) Еттисувдаги бир қатор туркий уруғлар ва Фарбий

... ва фин-угор тилларидан

ташқил топган ўғуз бирлашмаси; 3) турли туркий ва бошқа уруғлардан ташқил топган қимақ бирлашмаси (кейинроқ қимақлардан қипчоқлар ажралиб, ўз бирлашмасини ташқил этади).

Бу катта уруғ бирлашмалари асосан даштликларни эгалладилар. Еттисув ва Шарқий Туркистондаги ўтроқ туркий уруғлар билан суғд қабилалари ва уларнинг тилларини бирлашиши жараёни давом этди.

Туркий уруғ бирлашмаларининг бу ҳукмдорлиги Х—ХІ асрларга келиб тугатилди ва ўрнига қипчоқ ва қорахонийлар ҳокимияти ўрнатилди.

Туркий уруғларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистонга кўчиб келиши кейинги даврларда — турк ҳоқонлиги (VI—VII асрлар), Тяньшан ва Фарғона водийсининг Шимолида барпо бўлган қипчоқ давлати (IX—X асрлар), Қорахонийлар давлати (XI асрнинг биринчи ярмидан XII асрнинг бошларигача) даврларида ҳам давом этди ва энг сўнгги катта қатлам XIV асрдан Дошти қипчоқда истиқомат қилган ва XVI аср бошида Шайбонийхон бошчилигида Мовароуннаҳрга кириб борган ўзбек уруғлари бўлди. Бу ҳолат турк бўлмаган маҳаллий уруғларнинг турклашишида ва туркий уруғларнинг устунлигини таъминлашида катта роль ўйнади. Юнон (милoddан олдинги III асрлар) ва араблар (VIII аср боши — IX асрлар), Сомонийлар (IX—X асрлар) ҳукмронлиги давомида маҳаллий халқларнинг қиёфаси, маданияти ва тилида айтарли ўзгаришлар рўй берган эмас. Аммо турк ва тожик уруғлари яқин яшаган жойларда ўзбек-тожик икки тиллиги ривожланади. Бу жараён Сомонийлар давлатидан (IX—X асрлар) бошланиб, XV асрларга келиб тезлашади.

XI асрларда узоқ Шарқдан яғмо, чигил, тухси, қарлуқ каби кўчманчи халқларнинг кўчиб келиши натижасида Ўрта Осиё ва Қозоғистонда суғд ва бошқа эроний тилда сўзлашувчилар ҳам секин-аста турк тилига ўтдилар.

XII—XIII аср мобайнида Ўрта Осиё ва Қозоғистонни Шарқдан келган, турк-мўғул уруғларидан бўлмиш Қорахитойлар босиб олди. Еттисув ва Шарқий Қозоғистонни Марказий Осиёдан келган найман ва керонт уруғлари эгаллади. Салжуқийлар емирилиши билан Хоразмшоҳларнинг қудрати кучайди, бу эса қипчоқ ва қангли уруғларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётда таъсирини кучайтириб, Хоразмга турк тилининг кириб келишига сабаб бўлди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида икки тил — туркий ва шарқий эрон (сўнгра — тожик) тиллари қўлланиб келди. Бу тиллар туркий (жумладан, ўзбек) ҳамда тожик халқларининг шаклланишига асос бўлди. Этнографларнинг фикрича, «Деярли минг йиллар давомида туркий тиллар Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг асосий қисмида эрон тиллари билан тенг равишда қўлланиб келинган». (Андрианов П. В.).

Ҳар ҳолда энг қадимги даврда (милoddан олдинги бир мингинча йиллар) Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида (торроқ қилиб айтганда, Мовароуннаҳрда) истиқомат қилган массагет, сак, суғд, юечжи, қангли // қангуй ва бошқа уруғ, қабила ва уларнинг бирлашмаси ҳозирги туркий (ўзбек, қозоқ, қирғиз, уйғур, туркман, қорақалпоқ) ҳамда тожик халқининг шаклланишида ибтидоий, биринчи асос бўлганлар.

Мунозарали муаммолардан яна бири — туркий ва бошқа уруғларнинг жойланиши масаласидир. Гап шундаки, туркий уруғлар ва қабилаларнинг кўпчилиги энг қадимги даврларда кўчиб юрган. Бир қабила ёки уруғ ўз тўдасидан ажралиб, бошқа тўдага қўшилган, ёхуд қўшиб олинган. Бу жараён асрлар мобайнида давом этган, фақат XII—XIII асрларга келиб, қабила ва уруғлар асосан ўтроқлаша бошлади. Турли уруғ ва қабилаларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳамда унга туташ ерларда жойланиши тўғрисида дастлабки маълумотлар юнон, араб, эрон, хитой манбаларида кўрсатиб ўтилган.

Ҳақиқатан ҳам, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг тарихини фақат шу ҳудудда яшаб турган қабила ва уруғлар билангина боғлаш хато бўлган бўлур эди. Бу ердаги халқларнинг шаклланиш тарихига Олд ва Марказий Осиё, Жанубий Сибирь, Волга, Урал ва Шимолий Қора денгиз атрофларида истиқомат қилган қабила ва уруғларнинг ҳам алоқаси бор, чунки ана шу кенг ҳудудда қабила ва уруғлар кўчиб юрганлар ва шу ўриндаги туркий ҳамда тожик халқларининг шаклланишларида иштирок этганлар.

VIII асрда Фарғона водийсида қарлуқлар, Шошда — ўғузлар, улар орасида суғдларнинг яшагани азалдан маълум.

IX—X асрларда туркий қабилалар асосан Еттисув ўлкасида, ўғизлар эса Сирдарёнинг қуйи оқимида бўлиб, кейинроқ ҳозирги Туркманистонга кўчиб ўтган қарлуқлар Талас водийсидан то Шарқий Туркистон-

гача бўлган жойларни, чигиллар — Иссиққўлнинг ши-
моли-шарқий томони ва Тарозда, яғмолар — Иссиққўл-
нинг жанубидан Қашқар (Шарқий Туркистон) гача,
тургашлар (улар тухси ва арғулар ҳам деб аталади)
эса Еттисувнинг жануби-ғарбий томонларида ўрнашга-
ни маълум. Шу даврда (IX асрнинг ўртаси билан X
асрнинг ўрталари) Тянь-Шань ва Фарғона водийси-
нинг шимолида барпо бўлган қарлуқ давлати чигил,
халаж, лабан, яғмо, арғу, тухси, мукри, сариқ каби
уруғларни ўз ичига олган.

Ўғизлар X—XI асрларда Орол бўйларидан, Хоразм
ва Мовароуннаҳрдан Хуросон, Эрон ва Ироққа кўчади.
XI—XII асрларга келиб Ўрта Осиёда ўғизлар яна кў-
паяди.

Қорахонийлар давлатининг (XI аср) асосини қар-
луқ, чигил, яғмо уруғлари, шарқий ҳоқонликни, асо-
сан, уйғурлар ташкил этгани маълум.

Кейинги даврларда масалан, Нодиршоҳ ўлимидан
кейин (1747) Бухоро хонлигида — манғитлар, Хива
хонлигида — қўқон хонлигида — минг
уруғи бош уруғ бўлгани қайд этилади.

Шундай қилиб, уруғ ва қабила бирлашмаларининг
асрлар давомида қаердан қаерга кўчиши ва жойлаши-
ши, қайси уруғ ёки қабила билан қўшилиши ва бир-
лашиши масаласини узил-кесил аниқлаш этнограф,
тарихчи ва лингвистлар олдида турган катта вазифа-
дир. Бунинг учун бой ёзма манбаларни ўрганиш ва
нашр қилиш, туркий таҳлил қилиш, оғзаки ривоятлар-
онд асарларни чуқур таҳлил қилиш зарур. Ўзбекистон
ни ва этнонимларни изчил ўрганиш зарур. Ўзбекистон
Фанлар Академияси ҳузурида ташкил этилган ўзбек
халқининг этногенези ва этник тарихини ўрганиш бў-
йича ташкил этилган илмий Муаммо Кенгаши бу му-
раккаб масалани текшириш устида иш олиб боради.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг шакллани-
ши бир-бири билан ҳамбарчас боғлангани учун Ўрта
Осиё ва Қозоғистон Фанлар Академиялари Мувофиқ-
лаштирувчи Кенгаши қошида этногенез Кенгашини
ташкил этиш ва бу кенгашга йирик мутахассислар —
тарихчилар, этнографлар, филологларни жалб этиш
мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Муҳим масалалардан яна бири шуки, ҳозир газета,
журнал, радио ва телевизорлар орқали турли мажлис
ва учрашувларда жуда кўп фойдали таклиф ва масла-
ҳатлар бериляпти. Аммо бу фойдали маслаҳат ва так-

лифларнинг ижросини текширувчи бирор ташкилот тузилган эмас. Ташкил бўлган турли комиссия аъзолари ўзларининг асосий ишлари билан банд бўлганликлари учун, бу таклиф ва маслаҳатларнинг амалга оширилишини муттасил кузатиб бора олмайдилар. Шунинг учун республика бўйича катта ҳуқуққа ва ўз штатларига эга бўлган обрўли бир ташкилот зарур.

3. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг келиб чиқиши ва тилининг шаклланиши қайси даврда рўй бергани масаласи олимлар орасида катта мунозарага сабаб бўлиб келаётган муҳим масалалардан биридир.

Халқлар тарихини яратишда асосий камчилик ҳар бир олим (ўзбек, тожик, қozoқ в. б.) ўз миллати қадимийроқ шаклланган деб исботлашга, баъзи муҳим тарихий фактлардан кўз юмишга ёки уни ўз мақсадига мослаштиришга интиляпти. Бу масалани комплекс ҳолда ишлаш, бунинг учун турли ижтимоий фан мутахассисларини жалб қилишга эътибор қилинмаётир.

Маълум халқнинг шаклланиши қардош ва айрим ноқардош уруғларнинг бирлашиб, ўтроқлашиб, ягона давлат тузилишига кўн жиҳатдан боғлиқ. Аксинча, ягона давлатнинг емирилиши ва уни ташкил этган уруғларнинг тарқалиб кетиши, ҳатто бошқа каттарoқ ва нуфузлироқ уруғ таркибига қўшилиб кетиши — шаклланган халқнинг ҳам бўлиниб кетишга сабаб бўлади. Шунинг учун баъзи халқлар бир неча бор шаклланиб, сўнг тарқалиб, яна шаклланган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, мўғуллар Ўрта Осиё ва Қозоғистонни босиб олиб, ўлкани улусларга бўлдилар. Бу ҳол маҳаллий уруғчилик иттифоқига маълум таъсир кўрсатади. XIV—XV асрларда Дашти қипчоқда истиқомат қилган қипчоқ (половец) лар ўрнини ўзбек, қozoқ, манғитлар эгалладн.

Айрим олимлар Ўрта Осиё ва Қозоғистонда истиқомат қилган энг қадимги уруғ ва қабиалар (массагетлар, саклар, суғдлар, қанглилар в. б.) ўзбек халқининг ҳам шаклланишида бирламчи асос бўлганини кўрсатиб ўтиб, бу шаклланишни асосан, IX—X асрлардан Қорахонийлар давридан бошлайдилар. Бошқалар бу шаклланиш XI—XII асрларда Қорахонийлар билан Хоразм давлати оралиғида рўй берганини, Зарафшонда эса XVI асрда вужудга келганини айтадилар, айрим этнографлар бу шаклланиш ҳатто XV—XVI асрда бўлганини кўрсатиб ўтади. А. М. Щербак бу шаклланишни XI—XIV асрлар мобайнида рўй берганини айтиб ўта-

ди. Ҳақиқатан ҳам, халқнинг шаклланиши узоқ давом этадиган мураккаб жараёндр. Бу ерда гап асосан ўзбек халқининг шаклланиши босқичлари ҳақида боради.

Аслида, ўзбек халқи Ўрта Осиё, Қозоғистон ва унга яқин ўлкаларда яшовчи ўтроқ қабилалар (массагет, сак., суғд қангли)га кейинги даврда келиб жойлашган юечжи (кушанлар), хуннлар, эфталитлар ва бошқа уруғ ва қабилаларнинг қўшилиши асосида шаклланди. Бу халқнинг шаклланиши XIII асрнинг охирига келиб, қўшни туркий халқларга нисбатан олдинроқ рўй берди. Ҳатто XII аср охирига келиб шаклланган ўзбек халқи ҳам даставвал туркий халқ, тили туркий тил деб номланди ва бу ном узоқ вақтларгача сақланди. Ҳатто Навоий ҳам ўз тилини туркий деб номлайди. Олимлар бу давр (XIV аср охири XVI аср) ўзбек тилини бошқа туркий тиллардан фарқлаш учун «Ўрта Осиё туркийси», «Чигатой тили» деб номлаб келдилар. «Ўзбек» этноними эса XIV асрнинг биринчи ярмида Дашти қипчоқда истиқомат қилган, уруғларнинг номи бўлиб бу уруғлар Шайбонийхон бошчилигида Мовароуннаҳрни босиб олгач, бу ном билан ерли халқ атала бошлади. Дашту қипчоқ ўзбек уруғлари бу ерда шаклланаётган туркий халқ таркибига бир уруғ бўлиб кирдилар, холос.

Шуни ҳисобга олиш керакки, шаклланган ўзбек тили фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, бошқа ўлкаларда ҳам қўлланила бошлади. С. А. Азимжонованинг айтишларича, Ҳиндистонда эски ўзбек тили форс (дорий) ва урду тили билан баробар XVI—XVII асрларгача ишлатилиб келинган. Турдибек Хоксор, Байрамхон ва ўзбек тилида ижод қилган тарихчи Саид Алининг айтишича, Деҳлида Хумоюн саройида туркий (ўзбекча) мушоиралар бўлиб турар эди («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1 январь, 1989).

Ҳақиқатан ҳам, ўзбек тилини (табiiй, халқининг ҳам) XI ёки XII аср (ҳатто ундан олдин ҳам) да шаклланган деган даъволарга қўшилиш қийин. Чунки XI—XIII асрлар давомида яратилган машҳур «Девону лугатит турк», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Ўғузнама» каби асарларида қарлуқ тил хусусиятлари кўп бўлсада, уларни умумтурк миллатининг манбалари деймиз, улар Мовароуннаҳрда яшаган ва яшаб келган ҳамма туркий халқларнинг ҳам мулкидир.

Аммо Мовароуннаҳрда истиқомат қилган туркий уруғлар маълум давлатлар барпо бўлиши билан

(Қангха) Қанюй, Кушан, Эфталит давлатлари, Турк хоқонлиги в.б.) бирлашиб, бир халқ-туркий халқни ташкил этадилар. Бундай шаклланишлар Мовароуннаҳрдан ташқарида — чўлу яйловларда ҳам бўлган (қарлуқ, ўғиз, қимақ — қипчоқ уруғ бирлашмалари). Бу бирлашмалар ичида бирор туркий уруғ нуфузли ўринни эгаллайди ва у кейинроқ бирор туркий халқнинг шаклланишига асос бўлади. Шуниси характерлики, барпо бўлган давлат ва хоқонлик тарихида нуфузли қабила биргина бўлган эмас, давлат ёки хоқонлик емирилиши билан уруғлар ҳам тарқалиб, бошқа уруғларга қўшилиб кетган, бошқа даврга келиб бошқа уруғлар бош кўтарган ва ҳокимиятни қўлга олган. Масалан, кушанлар давлатида кушанлар (ёки юсечжилар), ғарбий турк хоқонлигида қарлуқлар, қанглилар, чигил, уйғурлар ҳукмрон эдилар. 745-йили Турк хоқонлигини емириб ўз давлатини тузган уйғурлар 840-йили қирғизлар томонидан енгилади ва уларнинг бир қисми қарлуқларга қўшилиб, бошқа қисми Тибетга кўчади, қолгани Олтойда қолиб, бошқа туркий уруғларга аралашиб кетади.

Шуни ҳисобга олиш керакки, қадимги массагет, сак, қангли, суғд, тохар қабилалари, кейинроқ келиб уларга қўшилган турли туркий ва туркий бўлмаган уруғлар (печенеглар, сариқ, абдал, мукри ва бошқа уруғлар, асосан, қарлуқ, ўғиз, қипчоқ уруғ ва уруғ бирлашмалари) туркий халқларнигина эмас, қўшни тожик халқининг ҳам шаклланишига асос бўлдилар. Бир уруғ ёки қабиланинг ўзи икки ва ундан ортиқ халқнинг шаклланишида ҳам иштирок этишлари мумкин. Масалан, ўзбек ва қозоқ халқи таркибини қипчоқ, жалойир, найман, қатагон, барлос каби уруғлар ҳам ташкил этган. Бу ҳол ҳар икки халқнинг тилидаги, маданияти, урф-одатидаги, иқтисодидаги, айниқса, антропологик ўхшашлиги ва яқинлиги билан ҳам исбот қилинади.

Ўзбек халқи ва тилининг генезисидagi мураккаб жараён ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг шаклланишида ҳам ўз аксини топди. Ўзбек адабий тили тўрт хил шева гуруҳидан ташкил топган бўлиб, булар Самарқанд-Бухоро, Тошкент, Фарғона ва Хоразм шеваларидан иборат. Бу шевалар асосан, қарлуқ — уйғур, ўғиз, қипчоқ тил хусусиятларини ўзида ифодалайди.

Маълум халқни ташкил этган уруғлар бир неча асрларгача барқарор бўлиб, тил хусусиятларини сак-

лашлари мумкин. Масалан, қозоқ, қирғиз, туркман ва бошқа халқлар таркибидаги кўп уруғлар ҳозиргача тил хусусиятларини сақлаб қолганлар. Шунингдек, ҳозирги пайтда айрим областларда (Фарғона водийси, Тошкент областининг айрим районлари) ўзбек халқини ташкил этган уруғлар ўз хусусиятларини йўқотган бўлсалар-да, кўп вилоят ва туманларда бу уруғлар ўз номларини ва одатларини сақлаб келади. Ана шу уруғларнинг жойланиш ўринларини белгиловчи карталар тузиш, географ, тарихчи, этнограф, тилшунослар олдида турган муҳим вазифадир. Бунда миқдори ва мавқеи жиҳатидан салмоқли этник гуруҳлар учун ота-оналар хоҳиши билан, алоҳида мактаблар, очиш, дарслик ва қўлланмалар тузиш зарур бўлади.

III БОБ

ЎЗБЕК ТИЛИ — ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ ТИЛИ

1989 йил 21 октябрда ўн биринчи чақириқ Ўзбекистон Олий Кенгашининг ўн биринчи йиғилишида (сес-сиясида) Ўзбекистон Ҳукуматининг Давлат тили ҳақидаги Қонуни қабул қилинди.

Қонун ўзбек тилига давлат тили мақомини берди. Аҳолисининг 72 фоизи ўзбек, 85 фоизи ўзбек тилини биладиган Республика учун бу табиий бир ҳол эди.

Шу куннинг ўзида Ўзбекистон Олий Кенгаши «Ўзбекистон Ҳукуматининг Давлат тили ҳақида»ги Қонунини кучга киритиш тартиби тўғрисида қарор қабул қилди.

Ўзбекистон Адлия вазирлигининг маъқуллаши билан «Давлат тили ҳақидаги қонунга шарҳлар» (Тош., 1990), Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши 1990 йил 19 февраль 101-қарори билан мазкур қонунни амалга ошириш Давлат дастурини тасдиқлади.

Давлат дастурида «Давлат тили ҳақидаги қонунни қабул қилинган кун Она тили кунини деб аълон қилиш» (1-қисм, 7-модда) тўғрисида қарор қабул қилинди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши тўғрисида Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан Қонун қабул қилиниши кўп муҳокама ва мунозаралар натижаси эди. Бу давр ичида собиқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида ва Ҳукумат қошида Жумҳуриятнинг етакчи олимлару ёзувчилари ва ходимлари иштирокида махсус комиссия тузилди. Комиссия Давлат тили ҳақидаги Қонуннинг икки хил лойиҳасини

кетма-кет эълон қилди ва кенг халқ оммаси муҳокама-сига ҳавола этди. Шаҳар ва вилоятларда, корхона, муассаса ва идораларда, мактаб ва олий ўқув юртларида ижодий ва илмий ташкилотларда, матбуотда бўлғиҳалар кенг муҳокама этилди. Мазкур Тил Комиссиялари номига мингдан ортиқ хатлар келиб, Республика меҳнаткашлари лойиҳага бўлган ўз муносабатларини билдирдилар. Тил комиссияси аъзолари ва олимлар бу соҳадаги бошқа Республика иш тажрибасини ўргандилар.

Давлат тили ҳақидаги Қонунни муҳокама этишда 3 хил фикр билдирилди:

1. Давлат тили ҳақида қонун қабул қилишнинг ҳожати йўқ. Республика мустақил давлат бўлгач, унинг тили, табиий, давлат тили бўлиб қолади. Республикамиз Ўзбекистон экан, демак, унинг давлат тили ҳам ўз-ўзидан ўзбек тилидир.

2. Ўзбекистон Республикасида ўзбек тили, умуман, бирор тил давлат тили бўлиши мумкин эмас.

Бунда асосан В. И. Лениннинг 1913 йили айтган фикри асос бўлди. В. И. Ленин 1913 йили «О государственном языке» мақоласида «Шубҳасизки, бирор миллатга, бирор тилга ҳеч қандай алоҳида имтиёз бериш керак эмас» деган эди. (ПСС, 24-жилд, 391-бет, яна 23-жилд, 317-бет, 25-жилд, 146, 148, 233, 234, 302-бетлар.)

Аммо бу фикр:

1) Чор Россияси ва рус тили чекка ўлкаларга босиб келаётган бир даврда, маҳаллий миллат ва уларнинг тилини сақлаш мақсадида айтилган фикр эди.

2) В. И. Лениннинг бу мулоҳазалари айтилганига 80 йилга яқин бўлиб қолди. Бу давр ичида чекка ўлкалар юксак саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданиятига эга бўлган мустақил давлатларга айланди.

3-қараш эса Ўзбекистон Республикасида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш шарт деб ҳисобловчиларнинг фикри эди.

Ўзбекистонга мустақиллик бериш, ўзбек тилига давлат тили қонуни маъқеини (мақомини) бериш нима заруриятдан келиб чиқди?

1) Ҳар бир мустақил Республика, Давлат ўз давлат тилига эга бўлиши керак. Бу миллатнинг мустақиллигини кўрсатувчи асосий белгилардан биридир. Дунёдаги ҳар бир мустақил давлат ўз миллий давлат тилига эга.

Финляндияда фин тилидан ташқари, аҳолининг 6 фонзини ташкил этувчи швед тили давлат тилидир.

Канадада инглиз ва француз тиллари давлат тили ҳисобланади. Ҳиндистонда инглиз ва ҳинд тили, АҚШда инглиз тили, Англияда инглиз тили. Францияда француз тили, Швецияда эса (16 млн. аҳолиси бор) немис, француз, италян тиллари давлат тили ҳисобланади. Италияда президент Давлат тилларини билиши шарт.

Испания ва Куба, Чили, Мексика каби 20 дан ортиқ латин мамлакатларида испан тили Давлат тили саналади.

1924 йили Бутуниттифоқ Советларининг XII съезди қарорида расмий (давлат тили) сифатида ўзбек, рус, туркман, қирғиз тиллари, Ўзбекистон ССР ташкил бўлганда эса, ўзбек ва рус тиллари, сўнгра ўзбек тили расмий давлат тили деб эълон қилинди. 1937 йилдан кейин юрт ўз ташвишлари билан бўлиб бу модда бутунлай туширилиб қолдирилганлигини ҳам сезмай қолди («Правда Востока», 18.04.89).

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг (статусининг) берилиши унга қўшимча имтиёз бермайди, фақат ўзбек тилининг ўқиш-ўқитишда, муомалада, идораларда, илм-фандаги ҳуқуқларини тиклайди холос. Бу билан рус, тожик, қozoқ ва бошқа тилларнинг роли пастга урилмайди, ўзбек тилини ҳам рус тилига ўхшаб қадр-қимматини кўтаради.

Ўзбек халқи, унинг зиёлилари, кўп замонлардан бери икки ва уч тилни бемалол эгаллаб келган. Алишер Навоий, Бобур, Нодирабегим, Фурқат, Муқимий, Завқийлар бемалол ўзбек ва тожик тилларида ижод қилиб келганлар.

Ижтимоий ҳаётда ҳозир ҳам икки ва кўп тиллар қўлланилади: Самарқанд, Бухоро, Чуст, Поп, Риштонда 3 тил — ўзбек, рус, тожик тиллари ишлатилади. Тарихда она тилидан ташқари араб, форс-тожик тилини билиш зиёлилар учун оддий бир ҳақиқат эди.

Давлат тили ҳақидаги қонуннинг асл моҳияти нимадан иборат?

1.1. Қонун 30 моддадан иборат бўлиб, аввало ўзбек тилининг ўз қадр-қимматини, ҳуқуқини, ролини тиклайди.

«Давлат тилининг равнақи, қўлланиши ва муҳофазасини ҳар томонлама таъминлаш» Ўзбекистон ҳукуматига юкланади (2- модда).

2. Маълумки, идора, корхона, муассаса раҳбарлари

билан, савдо-сотик ва тиббиёт ходимлари хўранда, жасманлар ва касаллар билан рус тилида гаплашар, рус тилини билмаганлар ночор аҳволга тушиб қолар эдилар.

Қонун раҳбарлардан, аҳолига хизмат кўрсатувчи ходимлардан давлат тилида муомала қилиш ва расмий иш қоғозларини ҳам давлат тилида бўлишини талаб қилди. Афсуски, Республикамизда расмий иш қоғозларини ҳам рус тилида олиб бориш одат тусига кириб қолган эди.

«... Ҳокимият ва бошқарув органлари раҳбарлари... давлат тилини етарли даражада билишлари шарт, ... аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ шахслар... давлат тилини зарур бўлган даражада билишлари лозим» (4- модда). Бу тадбирнинг амалга оширилиши учун Ўзбекистон Олий Кенгаши 8 йил муддат берган.

Ўзбекистон Ҳукуматининг «муассаса, корхона, ташкилот ва бирлашмаларида иш республика давлат тилида юритилади» (7- модда).

3. Ўзбек тилини мактаб, техникум ва олий ўқув юртларида ўқитиш ночор аҳволга тушиб қолган эди. Рус мактабларида, махсус ўқитувчилар тайёрланмагани учун, бу фанни йиллик иш соати етишмаган бадан тарбия, меҳнат, кимё каби фан ўқитувчиларига топширилар эди. Натижада тилдан махсус билими бўлмаган бу хил ўқитувчилар ўзларининг ҳам, фаннинг ҳам обрўини тўкар эдилар. Ҳатто ўзбек тилидан имтиҳон олиш ҳам кўрсатилмаган эди. Кўп техник, иқтисод, тиббий институтларида ўзбек тили рус гуруҳларида ўтилмас эди. Бу хил ўқув юртларининг миллий гуруҳларида ҳам дарслар рус тилида олиб бориларди. Миллий гуруҳларда ҳатто ижтимоий фанларни ўзбекча ўқитиш учун ўзбек миллатидан бўлган ўқитувчиларни кўндириш қийин эди.

Давлат тили қонуни бу ноҳақликка чек қўйди: «Дарслар ўзбек тилида ўтилмайдиган... мактаб... билим юртлари ҳамда олий ўқув юртларида... ўзбек тилини ўқув планининг асосий фанларидан бири сифатида ўрганишни таъминлайди, бу фандан битирув имтиҳони топширилади» (15- модда).

4. «Араб алифбосига асосланган қадимий (?) ўзбек ёзувини... мактабларда, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг дарслар ўзбек тилида олиб бериладиган бўлимларида ўқув плани фанларидан бири сифатида ўқитиш таъминланади».

«... бу ёзувни ўрганишни истайдиганларга ҳар томонлама имконият яратилади».

Шу мақсадда илмий-педагогик кадрлар, дарслик, методик қўлланмалар тайёрланади. Бу ёзувда ёдгорликлар, китоб ва журналлар нашр этилади ((16-модда). Эски ўзбек (араб) ёзувини ўрганиш 1993—1994 ўқув йилидан бошланади.

1929 йили араб алифбосидан воз кечиш, 1940 йили латин графикасига ўтиш одамларни саводсизгина қилиб қўймади, балки минг йиллардан бери тўпланган маданий-миллий меросдан ҳам маҳрум қилди. Тошкент Шарқшунослик, Қўлёзмалар илмий-тадқиқот институтларида, музейларда Россия ва бошқа мамлакатларда 80—90 минг жилдлик қимматбаҳо қўлёзмалар қалашиб ётибди.

«Фан ва турмуш» журнали (1988 йил, 8-сон) «Коперникдан ўзга аллома» мақоласини босиб, 1221 йилда Умар Чағминий (Хоразмнинг Чағмин қишлоғидан) Коперникдан 300 йил олдин Ернинг қуёш атрофида айланиши, 4 фасл ҳақида жуда аниқ фикр билдирганини ёзади. Ҳақиқатан ҳам биринчи марта ернинг эллипсоид ҳаракатини ҳисоблаб чиққан олим Беруний эди. Берунийнинг минерологияга оид қўлёзма асарида Ангрен тоғ тизмаларида олтин кони борлигини айтиб, унинг аниқ координаталарини ёзиб қолдирган эди.

Ҳар бир қўлёзма бир хазина, уни ўрганиш ва халққа ошкор қилиш керак. Бу эса араб алифбоси ва араб тилидан хабардор бўлишини талаб этади. Давлат тили қонунини бу масалани ҳам ҳал қилди, янги Шарқшунослик институти очилди, араб алифбоси мактаблардан бошлаб ўқитиладиган бўлди, алифбони ўрганиш тўғараклари очилди.

Қонуннинг 16-моддаси эски (араб) алифбосини мактаб ва бутун ўқув юртларида ўрганилишини талаб этади.

5. Ўзбекистондан ташқарида 3 млн.дан ортиқ ўзбек истиқомат қилади. Россияда — 2 млн.га яқин, Тожикистонда — 600 мингдан ортиқ, Саудия Арабистонида 700 мингга яқин, Афғонистонда 1 млн. 200 мингдан кўп ва ҳ. к. Уларнинг давлат тилида гапириш ва ёзиш ишларини ҳам Республика ўз буйига олади. Бунинг учун бошқа Республика ва мамлакатлар билан шартномалар тузилади. Қонуннинг 17-моддаси шу мақсадни кўзлайди: «Жумҳуриятдан ташқарида яшовчи ўз-

бекларни ўзбек тилидаги ўқув-методик, бадний ва илмий-техник адабиётлар билан таъминлайди».

6. Кейинги йилларда илмий-техника атамалари соҳасида катта ўзгаришлар бўлиб, кўплаб рус ва байналмилал атамалари ўзбек тилига кириб келди. Ҳозирги кунга келиб ўзбек тилида рус-байналмилалча ижтимоий-сиёсий атамалар:

1924 й.—0,9 фонз, 1927 й.—1,8 фонз,
1930 й.—11,11 фонз, 1937 й.—12,7 фонз,
1940 й.—15 фонз, 1959 й.—18 фонз бўлган бўлса,
ҳозир — 20 фонзга бериб қолди.

Техника, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги соҳаларида — 70—80 фонз, кимёда —90—95 фонз бўлиб қолди.

Бу ҳолат олий ўқув юртларининг миллий гуруҳларида дарсларни ўзбек тилида ўтилишини қийинлаштирди. Давлат тили ҳақидаги қонун эса ўзбек тили атамаларини яратиш вазифасини қўяди: «Ўзбек тилида илмий-сиёсий атамаларни яратиш ва ривожлантириш таъминланади» (19- модда). Бунинг учун Ўзбекистон Фанлар академияси раёсати қошида, Тилишунослик институти ҳузурида Атамашунослик маркази, йирик институтлар ва нашриётларда атамашунослик бўлинмалари ташкил этилади. Ўзбекистон собиқ Министрлар Советининг 1989 йил 26 декабрь 405-р қарори билан Министрлар Совети (Вазирлар Маҳкамаси) ҳузурида Давлат Атамашунослик Комитети таъсис этилди.

7. Ўзбекистон ҳудудида жуда кўп туман, шаҳар, қишлоқ, маҳалла, кўча ва идора ҳамда муассаса номлари рус ва бошқа тилларда бўлиб келган эди. (Коллонтай, Саперная, Кафанов, Обводная, Стрела, Лево-нецкий, Лубенцов, Шмид, Ростов, Волгоградский, Ивлев, Гордеев кўчалари, Фрунзе, Куйбишев наби район номлари в.б.).

Бунга чек қўйиш учун қонунда шундай талаб қўйилади: «Тонономик номлар ягона миллий шаклда берилади ва Республика давлат тилида ёзилади. СССРдаги ва хорижий мамлакатлардаги барча жуғрофий номлар ўзбек тилида рақам этилади» (24- модда).

8. Маълумки, киши исмлари, ота исми ва фамилияларни ёзишда кўп бузилишларга йўл қўйиларди — Юлдашев, Адылов, Салямов, Паттах, Аббас, Гафур Гулям каби.

Ота исми ва фамилияларни қўллашда ҳам русча қолиш асосга олинади: *Парман Гафарович Аббасов*

каби. Давлат тили ҳақидаги қонунга фуқаролар ўз исми, отасининг исми ва хохласалар, фамилияларини ўзлари лозим топгандай ёздирадilar: *Фармон Ғаффор ўғли ёки Каромат Мирзараҳмон қизи*. Фамилияларни ва уларнинг шаклини ёздириш граждaнларнинг ўз ихтиёрида. Фармонга кўра, *Ғаффор ўғли Сулаймоний* (ёки туғилган жойи бўйича *Фарғоний, Қўқондий* в.б.) бўлиши мумкин.

Қонунда шундай дейилган: «Граждaнлар ... ўз исмини, ота исми ва фамилиясини, тарихий-миллий анъаналарга мувофиқ шаклда ёздириш ҳуқуқига эгадirlар. Ўзбекча исм, ота исми ва фамилиялар бошқа тилларга берилганда, дунёга машҳур кишиларнинг исми ва фамилияси ўзбек тилида берилганда, уларнинг асл ёзилиш хусусияти сақланиб қолади. Бунда исм, ота исми ва фамилиялар ўзбек тилининг талаффуз қонуниятларига риоя қилинади» (25- модда). Масалан: немec — немис, корейли — кореец, Гуржистон — Грузия.

II. КПССнинг XVI съездида Сталин «башорат» қилгандай, миллатлар ва элатлар, уларнинг тиллари бирлашиб кетмади, аксинча миллат ва элатлар, уларнинг тиллари сақланиб қолди. Доимий ташвиқ ва тарғибот, дабдабали «Бутуниттифоқ» конференциялари-ю, богчадан тортиб олий мактабгача рус тилини ўқитиш соатларининг икки баробар кўпайтирилишига қарамай, аҳолини 1979 йили рўйхатга олганда рус тилида сўзлашувчиларнинг сони қўшиб ёзиш ҳам (рус тилини билувчи ўзбеклар 1970 йил аҳоли рўйхатида 14,5 фоиз, (1979 йилда эса 49,3 фоиз) фойда бермади. Ўзбекистон рус тилини билишда Иттифоқда 12- ўринни эгаллади. Социалистик тузум миллат ва элатларни сиёсий жиҳатдан бирлаштирди холос, тил ва миллат эса сақланиб қолди.

Рус тилини чала билишлик мактабдан бошланди, чунки мактаб рус тили ўқитувчиларини тайёрлаш системасининг ўзида катта хато бор эди. Олий ўқув юр்தларининг рус миллий гуруҳларига ўзбек мактабининг на битирганларни олишар, ўқув режалари бўлса студентларга етарли амалий машғулот бермас эди. Натижада рус тилини чала билиб, диплом олган рус тили ўқитувчиси ўзбек мактабларида рус тилини ўзбек тилида ўқитар эди.

1926 йили собиқ СССРда 194 та миллат ва этник гуруҳлар бўлса, 1979 йилга келиб уларнинг сони 101 тага тушиб қолди, ҳатто Чор Россияси даврида ҳам 146 миллат ва этник гуруҳлар қайд этилган эди. «До-

хий» нинг кўрсатмасидан «илҳомланган» файласуфлар, тилшунослар миллий масала СССРда ҳал бўлди деб, миллатларни қўшиб юборишга киришдилар. «Майда» халқ ва этник гуруҳларни умумий ҳисобдан чиғариб ташладилар. Агар собиқ СССРда биринчи беш йилликда 90 тилда, 1972/73 ўқув йилида 52 тилда дарс олиб борилган бўлса, 1986/87 ўқув йилида эса 39 тилда дарс олиб борилди.

Ўзбекистонда 1938/39 ўқув йилида 27 тилда мактаблар бўлган бўлса 1986/87 ўқув йилида 7 тилдагина мактаблар бор эди. 15 дан ортиқ этник гуруҳларга бўлинган Доғистонлилар авар тилида ўқитилди. Тожикистонда ягноб,шугнан — рушан, язгулем, помир тилларида гаплашувчи аҳоли тожик ва рус мактабларида, лўли, Бухоро яҳудийлари, уйғурлар ўзбек ва рус мактабларида ўқитилди. Асосий мулоҳаза — бу тиллар ижтимоий муносабатда ҳам, олий мактабларда ҳам истиқболсиз деб тушунилди.

Молдавияда 1989/90 йилдангина олий ўқув юртига молдаван тили гуруҳларига талабалар олина бошланди. (Известия, 21.08.89).

Қозоқлар ўз жумҳуриятларида 29,6 фоизни, Олма-Отада 11 фоизни ташкил этди холос («Мулоқот», 5—91).

Миллий мактаблар кераксиз, истиқболсиз саналиб, рус тили мактабларига кўчирила бошлади, ота-оналар ҳам ўз фаразандларининг рус мактабларига бера бошладилар.

1985 йилга келиб собиқ СССРда миллий тилларда чиқадиган китоблар 20 фоиз қисқарди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих илмий-тадқиқот институтининг 1988 йили чоп этган илмий асарларининг нчида ўзбек тилида эълон қилинган маҳсулоти 4 фоизни ташкил этади («Ўзб. ад. ва санъ», 1989 й., 20 январь). Ижтимоий фанлардан нима ва қанча нашр қилишни ҳам Марказ белгилади. Марказ розилигисиз бирор нашриёт бирор ишни режалаштира олмади.

Бошқа соҳалар бўйича иш бундан яхши эмас эди. Қонун бунга чек қўйди: Қонунда кўрсатилишича, дарслик, қўлланма ва адабиётлар, радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар давлат тили, рус ва бошқа тилларда нашр этилади ва олиб борилади (17- ва 20- моддалар). Натижада нашриётларда ўзбек тилида чиқариладиган асарларнинг сони 70—80 фоизга бориб қолади.

Радио ва телекўрсатувлар ҳам ўз дастурларини ўз

гартиб ўзбек, тожик, қозоқ, туркман тилларига кўпроқ ўрин бера бошладилар.

Қонунда илмий ишларни ёзиш ва нашр этишда миллий тилларга катта имтиёзлар берилди: Илмий ишни ёзиш, ҳимоя қилиш ва нашр этиш давлат тили ва бошқа тилларда бўлади (18- модда).

Ҳозирча биз рус-ўзбек икки тиллиги дедиг-у, асосий диққатни рус тилини ўрганиш ва ташвиқ қилишга қаратдик. Кадрлар рус тилини яхши билишига ҳамда партияда бор-йўқлигига қараб амалга қўйилди. Марказий шаҳарларда ўзбеклар (айниқса, ёшлар) ўз она тилларида гаплашишни ор деб билар, ҳатто ўзбекча гаплашганларида ҳам ўнта сўзларидан 5—6 таси русча сўзлар бўларди. Партия ва совет ходимлари, зиёлилар ўз фарзандларини рус мактабларига берар, олий мактабларнинг миллий гуруҳларида ҳам дарслар рус тилида бўлар эди. Бунинг сабаби ўзбек тилига ижтимоий талаб ва эҳтиёжнинг бўлмаслиги, рус мактабларида ўқитиш сифатининг маълум даражада юқорилиги бўлди. Ниҳоят, бу ноҳақликка чек қўйилди.

Қонунда ўзбек ва бошқа тилларнинг жамиятнинг ҳар бир соҳасида фаол қўлланилиши талаб этилади.

Кейинги 10—15 йил ичида олий мактабларда (асосан, тиббий, техникавий, қишлоқ хўжалиги институтлари каби) миллий гуруҳларда ҳам дарслар рус тилида олиб бориладиган бўлди. У вақтларда олий ўқув юртларига ҳукуматнинг махсус қарори билан 70—80 фоизга қадар талабалар вилоятлардан олинарди (бу битирувчи талабаларни вилоятларга юборишни осонлаштиради, албатта). Бутун фанлардан «4», «5» баҳо олган Тошкент шаҳрида турувчилар институтга кира олмай, вилоятдан келганлар «3» баҳо билан қабул қилинар эди. Агар бирор вилоятдан белгиланган ҳисобдаги талаба қабул қилинмаса, ректор вазирлик ҳайъатида (коллегиясида) жазоланар эди. Ана шундай йўл билан институтга кириб олган узоқ вилоятдан келган талабаларга фанлар русча ўқилгач, дарсни тушунмай, қишқи сессия давридаёқ «2» олиб институтдан ҳайдаларди. Талабалик сафидан ҳайдалишнинг сабаби фаросатсизлик, билимнинг пастлиги эмас, балки рус тилини билмасликда эди.

Давлат тили ҳақидаги қонун бу ноҳақликка ҳам чек қўйди. Миллий гуруҳларда дарслар миллий (она) тилида, рус тилида ўқийдиган гуруҳларда дарслар рус

тилида олиб бориладиган бўлди. Ҳар бир граждани ўзи хоҳлаган тилида ўқиши учун эркинлик берилди (13- ва 14- моддалар).

Рус тилини тарғиб ва ташвиқ қилувчи, рус тилининг ўзбек тилига самарали таъсири тўғрисида қатор конференциялар, илмий сессиялар ўтказилди, қатор-қатор илмий ишлар ва диссертациялар ёзилди. Рус тили дарсларини кўпайтириш учун юқори синфлар (8, 9, 10-синфлар) дан ўзбек тили умуман олиб ташланди. Мактабни битирган ўқувчи институтга кирганда, қандай қилиб иншо ёзади-ю, қандай қилиб ўзбек тилидан имтиҳон беришини ўйламади. «Биз ҳаммамиз — деган эди Н. С. Хрущёв,— рус тилида қанчалик яхшироқ гаплашсак, коммунизмни шунча тезроқ қурамыз».

Албатта, рус тили халқаро тил бўлиб қолади. Ўзбекистон аҳолисининг 72 фоизи ўзбек бўлиб, уларнинг 85 фоизи рус тилини билади. Рус тили — Бирлашган Миллатлар ташкилотининг расман тан олинган тилларида бири ҳисобланади. Рус тилини билиш бошқа жумҳуриятларнинг олий мактабларига кириб ўқишга, илм-фаннинг тараққиётида катта роль ўйнайди, бой рус адабиёти билан танишишга имконият туғдиради.

Биз бу тилни, чет тилларни ҳам мактабларда ўрганамиз. Давлат тили ҳақидаги қонун ҳам шунга талаб этади. Рус бўлмаган мактабларда, ўрта ва олий ўқув юртиларида, «рус тилини ўқув планининг асоси фанларидан бири сифатида ўрганиш» таъминланади (15- модда).

Шу билан бирга, рус тили ўзбек тили билан барс бар республикамизда ҳам, унинг ташқарисида ҳам халқаро алоқа воситаси ва илм, маданиятни эгаллаш ҳамда ривожлантириш манбани бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам қонуннинг деярли ҳамма моддаларида рус тилига катта эътибор берилади:

Ҳисоб-китоб, статистика ва молния ҳужжатлари давлат тилида ва рус тилида олиб борилади (8- модда). Бу тадбир учун ҳам 8 йил муддат берилган.

Судлов ишлари давлат тилида ва таржима орқали бошқа тилларда ҳам олиб борилади. Давлат ҳакамлиги маҳкамаларида ҳам муомала давлат тили ёки рус тилида олиб борилади (10- модда).

Шунингдек «гражданлик ҳолатини қайд этувчи ҳужжатлар ҳамда турли шаходатномалар»... давлат тилида

ёзилади, миллатлараро муомала тилига таржимаси такрорланади» (12- модда).

Почта-телеграф хабарлари «давлат тилида ёки рус тилида расмийлаштирилади» (23- модда).

Съезд, пленум, қурултой, сессия, конференция, мажлислар ва кенгашлар давлат тилида олиб борилса ҳам, унинг «айнан таржимаси таъминланади» (5- модда).

Сценарий, фильм ва бошқа асарлар давлат тилида ва рус тилида яратилади. Бошқа республика ва мамлакатдан келган кинофильмлар давлат тили ва рус тилига таржима қилинади (21- модда).

Қонунда ўзбек тилининггина эмас, рус ва бошқа тиллар (қорақалпоқ, тожик, қozoқ, қирғиз, туркман в.б.) ни ҳам инлаш, ривожлантириш ва ижтимоий ҳаётда тўлиқ амал қилинишини таъминлаш, бунинг учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериш вазифаси қўйилади (1- модда).

«Ўзбекистон ССР ҳудудида яшовчи барча граждaнлар, қайси тил уларнинг она тили эканлигидан қатъи назар, тенгдирлар», (Қонуи, кириш қисми).

Бу жумҳуриятимиздан ташқарида яшайдиган миллатлар (60 млн., шулардан руслар 25 млн.) учун катта имтиёз бўлди.

Таклиф, ариза ва шикоятларни ўзбек тилида ҳам, бошқа тилда ҳам бериш мумкин (3- модда).

«Мажлис иштирокчилари истаган тилда сўзга чиқишлари мумкин» (5- модда).

«Қонуи, қарор ва бошқа ҳужжатлар давлат тилида тайёрланади», аммо нашрларда бошқа тилларда уларнинг «таржимаси берилади» (6- модда).

«Меҳнат аҳлининг кўнчилиги ўзбек тилини билмайдиган... ташкилотларда... иш давлат тили билан бир қаторда рус ва бошқа тилларда ҳам олиб борилади» (7- модда).

Нотариал идораларда ҳужжатлар «давлат тилида юритилади» ва талабга кўра рус ва бошқа тилларга «таржима қилиб берилади» (11- модда).

«...Ўзбек халқининг тарихий-маданий ёдгорликлари аса нуسخада нашр этилиши таъминланади, шунингдек, рус ва бошқа тилларга ҳам таржима қилинади» (19- модда).

Давлат тили ҳақидаги қонунда ҳам кўп тил билишга катта аҳамият берилади:

«Ўзбекистон ... граждaнларининг ... давлат тили,

СССР халқлари тилларини ҳамда чет тилларини ўрганишга бўлган иштилоини ҳар томонлама қувватлайди» (Қонун, кириш қисми).

Ўзбекистонда «яшовчи барча миллатлар миллий маданий жамиятлар ва марказлар тузиш ҳуқуқига эгадирлар» (26-модда).

Кейинги икки йил ичида тожик тилида 300 дан ортиқ, қozoқ тилида 600 га яқин, туркман тилида 60 дан ортиқ в.б. янги мактаб, синфлар, гуруҳлар ва факультетлар очилди.

Ўзбекистон ҳудудида ва жумҳуриятларда ҳам бир қанча миллий марказлар ташкил бўлди.

Қонунда «...гражданиларга ўқинида тилни эркин танлаб олиш ҳуқуқи берилади» (13-модда) дейилади. Шунга асосан, кам сонли халқлар тилида мактаб ва синфлар очилди. Аммо жуда кам сонли миллат ва элатлар — лўлилар, араблар, юнонлар, яҳудийлар ва бошқалар тилида ҳам мактаб очиш истиқболсиз бўларди, чунки бу мактабларини битириб чиққанлар Ўзбекистон ҳудудида ўзбек, рус, қozoқ, татар, қирғиз каби тилларда бўлган олий ўқув юртига кириб ўқий олмайдилар. Бу тилларнинг ижтимоий вазифаси ҳам, кам сонли бўлганликлари учун, чегараланган.

III. Давлат тили ҳақидаги қонунни амалга оширишда анча ишлар амалга оширилди:

Ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиларини тайёрлаш кенгайтирилди, янги мутахассисликлар очилди (рус мактаблари учун ўзбек тили, чет ва ўзбек тили в.б.), ўқитувчиларнинг малакаси оширилди. Ўзбек тилида таржима қилиш воситалари кенгайтирилди ва таржимонлар сони кўпайтирилди. Ўрта мактабларнинг юқори синфларида ўзбек тили тикланди. Ҳукумат қошида Атамашунослик комитети таъсис этилди. Ўзбек тили жамияти тузилди. Дарслик ва қўлланмалар қайта кўриб чиқилди. Услуб, ономастика ва топонимика устида мунтазам иш олиб борилди. Навоийни ўрганиш бўлими очилди ва тарихий-маданий ёдномалар кўплаб нашр этила бошлади. Бутун олий ўқув юртларида ўзбек тили ва адабиёти кафедралари очилди. Ўрта ва олий ўқув юртларида эски ўзбек (араб) ёзувини ўрганишга астойдил киришилди. «Ўзбек тилининг ўқитилиши» ўқув-методик журнали нашр этила бошлади. Кўплаб топонимик номлар ўзгарди. Радио ва телекурсатув программалар қайта кўриб чиқилди. Кўплаб тожик, қozoқ ва бошқа тилларда янги мактаблар, фа-

культетлар ва боғчалар очилди. Тошкент метросида эълонларни Давлат тилида олиб боришга киришилди. Кўплаб икки тилли мактаблар очилди. Умуман, Давлат тили ҳақидаги қонуни қабул қилингач, республикада ўзбек тили «лисоний» муҳити вужудга келди. Агар рус мактабларида баъзи фанларни (Ўзбек адабиёти тарихи, совет адабиёти, Ўзбекистон тарихи каби) ўзбек тилида, ўзбек мактабларида айрим фанларни (рус адабиёти, МДХ тарихи каби) рус тилида олиб борилса, аралаш тилли мактаблар кўплаб очилса, байналминнал тарбия соҳасида катта иш қилинган бўларди.

1991 йил 25 октябрда Ўзбекистон Олий таълим вазирлигининг 192-рақамли буйруғи қабул қилиниб, унда ўзбек тили ва адабиёти бўйича бутун олий ўқув юртларида 70 соатлик махсус курс ўқиш мўлжалланди. Бу махсус курсда ҳозирги замон миллий тил сие-сати, атамашунослик ва услуб муаммолари, ҳужжатшунослик масалаларини ёритиш ҳамда Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон каби қалам усталарининг ижоди ва ҳаёти фаолиятини ўрганиш мўлжалланади. Таржимашунос-ликнинг ва таҳрир илмининг назарий ва амалий муам-молари каби муҳим масалалар алоҳида махсус курс-ларда ўқитилади.

IV. Албатта, ҳеч қандай қонун мукаммал бўлмайди. Ҳаёт тажрибалари асосида тўлдирилиб, тобора мукам-малланади.

Шу билан бирга, қонунда бажарилмаган моддалар ҳам бор. Ҳозир Давлат тили ҳақидаги Қонуннинг янги лойиҳаси тузилган. Бу лойиҳа муҳокамадан сўнг Ўз-бекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан тас-диқланади.

IV БОБ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ВА ШЕВАЛАР

1-§. УМУМий тушунча

Ўзбек адабий тили ўзбек халқининг маълум бир қонун-қоидалар асосида тузилган тилидир. Адабий тил расмий ҳужжатлар, ёзма адабий, илмий, ҳуқуқий ада-биёт тили, радио, телекўрсатувлар, матбуот, маъруза, мактаб, ўрта ва олий ўқув юртларида қабул қилинган тилдир. Бу тил Давлат тили мақомини (статусини) ол-ган расмий тилдир. Адабий тил сўзлашув тилидан,

шевалардан, турли тонфа тилидан маълум норма (меъёр, қонуниятлар) асосида тузилгани билан фарқланиб туради. Шу билан бирга бу тил жонли сўзлашув путқига, шевалар ва турли тонфа тилларига асосланади, улардан озукаланади, тобора такомиллашади. Адабий тилининг шаклланиши, такомилланишида анъанавий ёзма мумтоз (классик) адабий тил, бошқа тиллар (араб, форс, тожик, рус ва европа тиллари) катта таъсир кўрсатади.

Маълум қонун-қондалар орқали шаклланиган адабий тил меъёрлари (мезонлари) ёзма адабий, илмий асарлар ва дарсликлар, радио, кино ва телекўрсатувлар, мактаб ва матбуот орқали тарғиб қилинади.

Адабий тил билан шева, сўзлашув путқи ва туран тонфадаги тиллар ўртасида тафовут доим сақланади. Ҳатто оғзаки путқининг ўз фонетик, лексик, грамматик (мезонлари) белгиланади.

Адабий тил мезонлари ҳамма давр учун бир хил бўлмайди: ҳар даврнинг ўз адабий тил мезонлари бўлади. Масалан, қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек тили, янги ўзбек тили, ҳозирги замон ўзбек тилининг ўзига хос адабий тил мезонлари бор.

1. *Қадимги туркий адабий тили* VI—X асрлар мобайнида амалда бўлган тил бўлиб, бу тилда қадимги туркий ёзма ёдгорликлари яратилган.

2. *Эски туркий адабий тили* XI—XIII асрлар давомида яратилган «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Ўғузнама», «Муҳаббатнома», «Қисси Рабғузний» каби буюк адабий асарлар тилидир.

3. *Эски ўзбек адабий тили* XIV—XVIII асрлар мобайнида шаклланиб, бойиб, такомилланиган адабий тилдир. Бу тилда Лутфий, Саккокний, Дурбек, Атоий, Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Гулханий, Абулғози Баҳодирхон, Турди каби буюк шоир ва ёзувчилар қалам тебратди.

4. *Янги ўзбек адабий тили* XIX асрнинг иккинчи ярмида шаклланди. Бу тилда Амир Ҳумрохон, Нодира, Муқимий, Завқий каби шоирлар ижод қилди. Бу даврдан бошлаб матбуот тили келиб чиқди.

5. *Ҳозирги замон ўзбек адабий тили* Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, А. Қодирий, А. Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Ҳ. Олимжон ва бошқа ёзувчи ҳамда шоирларнинг тилидир. Бу тил XX асрнинг 20-йилларидан шаклланди.

Адабий тилга фақат бадий асарлар тилигина эмас, ўз даврининг илмий, расмий тили, матбуот тили ҳам киради. Адабий тилнинг ҳар соҳаси — товуш системаси, ёзуви, сўз ва гап қурилиши, сўз қўллаш йўллари ўз қонун-қоидаларига, мезонларига эга бўлади. Бу мезонлар, тилни амалда қўллаш тажрибасига асосланиб, узоқ ва ҳар томонлама муҳокама ва мунозарадан кейин, тилшунос олимлар томонидан, бошқа соҳа мутахассислари билан келишилган ҳолда тасдиқланади.

Шуни қайд этиш керакки, адабий тил ва сўзлашув нутқи ҳамда шевалар орасида тафовут ҳар вақтда сақланади. Матбуот, радио, телекўрсатув, ёзма адабиёт бу тафовутни йўқотишга қаратилган. Аммо сўзлашув нутқи ва шевадаги хусусиятлар асосан сақланади. Шу билан бирга бу хусусиятлар адабий тилни бойишида манба бўлади.

Кўрсатиб ўтилган тил ҳодисалари бир-бири билан боғлиқ, бири кейингисига асосланади, ундан келиб чиқади. Даврлар мобайнида шу жараёни туфайли адабий тил силлиқланиши ва мукаммаллаши боради.

Сўзлашув нутқи. Нутқ ёзма ва сўзлашув (оғзаки) шакллариغا эга бўлади. Сўзлашув нутқи адабий тил меъёрларига (нормаларига) риоя қилинган адабий оғзаки нутқ бўлиши ёки маълум бир шева хусусиятларини сақлаган ва ёзма адабий тил талабларига риоя қилинмаган шаклда бўлиши мумкин.

Адабий сўзлашув нутқида ёзма адабий тил қонун-қоидалари тўлиқ сақланмаслиги ҳам мумкин. Сўзлашув нутқида товушлар, сўзлар ва гаплар ўз маъно ноизикликларини сақлайди. Сўзловчи эшитувчига маълум ва номаълум бўлган ҳодисаларни маълум товуш, сўз ёки ибора орқали ифода қилади. У ёки бу ўринга маантиқий ургу беради, сўзнинг ранг-баранг маъноларидан усталик билан фойдаланади. Афсуски, бу ҳолатни ёзма нутқда ифодалаб бўлмайди — бунинг учун қўшимча сўз, ибора ва аффикслардан фойдаланади. Ҳар бир сўзловчининг ўз нутқ услуби бўлса ҳам, асосий мақсадни тушунтириш учун зарур сўз ва ибораларни, таъсирли оҳанг ва ургунини ўзи танлайди. Сўзлашув нутқи шароит, ижтимоий муҳит, сўзловчининг ва эшитувчининг ёши, жинси, мавқеи ва вақт билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам сўзлашув нутқи ёзма нутқдан фарқланувчи ўзига хос хусусиятларга эга бўлади: бу хусусиятлар айрим сўз ва ибо-

раларни қўллашда, оҳангда гап бўлакларининг тартибида ва бошқа ўринларда яққол кўрилади.

Шева нутқи. Сўзлашув нутқи муомала доирасининг кенглиги билан ҳам шева нутқидан фарқланади. Шева нутқи эса маълум уруғ ёки ҳудуд билангина боғланган сўзлашув нутқидир. Сўзлашув нутқи маълум даражада шева нутқини ҳам, ёзма нутқ хусусиятларини ҳам қисман ўз ичига олади.

Ҳозирги замон ўзбек тили турли шева ва лаҳжаларга эга. «...туркий тилларнинг бирортаси ҳам ўзбек тилидаги каби турли-туман диалектал фарққа эга эмас...»,— деган эди машҳур туркийшунос олим Е. Д. Поливанов. Бунинг асосий сабаби ўзбек халқи этник таркибининг мураккаблигидадир. Ўзбек халқининг шаклланишида ўғуз, қарлук, қипчоқ каби уруғ тўдалари иштирок этиб, умумўзбек адабий тилининг шаклланишида ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ўзбек шева ва лаҳжаларини ўрганишда Е. Д. Поливанов, Қ. К. Юдахин, В. В. Решетов, Ғозн Олим Юнусов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. К. Боровков каби олимлар катта хизмат қилганлар.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили асосига марказий шаҳар шевалари, асосан, Тошкент — Фарғона гуруҳ шевалари олинди. Шу билан бирга бошқа шеваларга хос айрим фонетик ва грамматик хусусиятлар ҳам адабий тилдан ўз ўрнини олган.

Адабий тилда унлилар системасида Тошкент гуруҳи шеваларига хос 6 унли ҳарф қабул қилинади: и, э, (е), а, о, у, ў. Аммо Фарғона гуруҳи шеваларига хос бўлган тор, олдинги қатор *у* ва ўртатор, олдинги қатор *е* унлилари Тошкент гуруҳ шеваларида йўқ. бу унлилар адабий тил фонетик системасига кирмади.

Адабий тил морфологик системасида Фарғона гуруҳи шеваларига хос бўлган ҳозирги замон феълининг — *яп* шакли (Тошк. — *вот*, Сам — *оп*, Нам — *ут*), ҳозиргикеласи замон кўплигининг биринчи шахси — *миз* (Тош. — *вуз//вуза*) шаклида қўлланади.

Адабий тилда буйруқ феълининг II шахси *боринглар*, *келинглар* шаклида ишлатилади. (Тош. *борларинг*, *келингларинг*).

Лексика соҳасида шевалар айрим ўзига хос сўзлар билан характерланади. Масалан, Хоразм шевасида балиқ 17 хил ном билан, Қашқадарё ва Сурхондарёда қўй ва эчки 19 хил ном билан ифодаланади.

Ҳар сўзки кўнгилдан ўлди мавжуд,
Хат бўлмаса, бўлгай эрди нобуд.

(Минис)

Ёзув фикрнинг ташқи ифодасидир. Ёзув орқали кишилар ўз фикрларини бир-бирларига билдирадилар, авлодларга қолдирадилар. Ёзув орқали биз минглаб йиллар олдин ўтган воқеалар, шахслар, илм ва одатлар тўғрисида маълумотга эга бўламиз, тил, маданият, фан, ижтимоий ҳаётда бўлган воқеалардан хабардор бўламиз. Ана шундай қимматга эга бўлган ёзув бирдан пайдо бўлмади, ҳатто ҳозиргача ўз ёзувига эга бўлмаган халқлар бор. Масалан, Америкадаги баъзи маҳаллий қабилла ва уруғлар ҳозиргача ўз ёзувига эга эмас.

Собиқ СССР таркибидаги 50 га яқин халқ ва этник гуруҳлар ҳам XX асрнинг 20-йилларида ўз ёзувларига эга бўлдилар.

Дастлабки ёзув расмлар орқали (бу хил ёзув «пиктографик»: pictus — «чизилган», graphé — «ёзаман» дейилади) бўлган. Бунда ҳар бир расм (ёки нарса) бирор маъно ифодалаган (қуёш — кундузни, ой — тунни, тошбақа — бахтни каби).

Ёзувнинг кейинги даври — «идеографик» ёзувдир (грекча idea — «тушунча», graphé — «ёзаман»). Бу хил ёзувда ҳар бир ёки бир гуруҳ тушунча учун бир хил символик (рамзий) шакл олинади. Масалан, кўз — (•) асир — (▲) дарахт — ой — ☾, тоғ — каби.

Пиктографик ва идеографик (унинг биринчи босқичлари — логографик («сўз ёзаман») ёзув анча мураккаб бўлиб, минглаб шакллارни чизиш, уларнинг мазмунини билишни талаб этган. Шунинг учун кишилар ёзувнинг янги босқичи — фонографик ёзувга — аввало айрим бўғинларни, кейинроқ айрим товушларни бирор белги билан ифодалаш усулига ўтадилар. Фонетик ёзувнинг келиб чиқиши қадимги Финикия давлати билан боғланади.

Халқлар фонетик ёзувнинг турли шаклларини талаб олганлар: грек, лотин, арман, грузин, славян, араб ёзувлари ва уларнинг айрим ўзгарган турлари каби.

Қадимги ёзувлар тош, суяк, ёғоч, қамини каби қаттиқ жисмларга, сўнгра пергамент ва қогозга ёзилган. Ёзув ундан чапга, чапдан ўнгга ёки юқоридан пастга қараб ўқилади.

Собиқ СССР таркибидаги туркий ва бошқа халқлар (арман, грузин, Болтиқ бўйи халқларидан ташқари) ҳозирги кунда рус (кириллица) алифбоси асосида тузилган алифбодан фойдаланадилар. Бу алифбога Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг 1940 йил 8 май куни қабул қилган фармонида кўра ўтди. Унгача Ўзбекистон ва бошқа республика ва ўлкаларда лотин, ундан ҳам олдин араб алифбоси жорий эди.

Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитетининг 1928 йил март ойидаги III сессияси лотин алифбосини жорий қилишни кўриб чиқиб, бу алифбони давлат алифбоси деб қарор қабул қилди. Собиқ СССР таркибидаги кўпчилик халқларининг лотин алифбосига ўтишини СССР Марказий Ижроия Комитети Президиуми ва СССР Халқ Комиссарлари Совети 1929 йил 7 август махсус қарори билан маъқуллади.

Ўзбекистонда лотин алифбосига ўтиш осонликча бўлмади. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1933 йил 24 март сонидида «Эски араб алифбосининг объектив сунъиқлари» сарлавҳаси остида икки расм берилиб, бирига «Соғлиқни сақлаш Комиссари ўртоқ Хол Тошмуҳаммедуф янги алифбеда бутунлай саводсиз» деб, иккинчисида: «Тошкент шаҳар шўросининг раиси ўртоқ Иброҳимов «Қандай танқид қилсангиз, шундай қилингиз, лотинча саводим йўқ» деган баёнотни қилгон киши» ёзиб қўйилган. Шу газетанинг 1933 йил 26 март сонидида И. Охунбобоев Шаҳрисабз, Бешкент, Жалолқудуқ, Бешариқ каби районларда ҳамон араб ёзувида иш юритилаётганини танқид қилади.

Лотин алифбосига ўтишдан аввал бутун мусулмон халқлари ва элатлари араб ёзувини қўллар эдилар. Октябрь тўнтаришидан сўнг араб алифбоси маълум даражада ислоҳ қилинди. Чунки араб алифбосида унли товушларни кўрсатадиган алоҳида белгилар йўқ эди. Зеру, забар (ҳарфнинг ости ва устида қўлланадиган белгилар) фақат «Қуръон» ва шунга ўхшаш араб тилида ёзилган диний асарлардагина қўлланилар эди. 1921 йил 1—5 январда Тошкентда чақирилган тил-имло қурултойи, бошқа масалалар билан бирга, араб ҳарфларининг сўз боши, ўртаси ва охирида қўлланиш шакллари соддалаштирди, ўзбек тилига хос бўлмаган сод, зод, итқи, изғи ҳарфларини алифбодан чиқарди, *у, ў, и, а* товушлари учун алоҳида ҳарфлар белгиланди.

1922 йил апрель ойида бўлган маориф ва маданият ходимларининг иккинчи қурултойи ҳам биринчи қурултой қарорларини маъқуллади.

Араб алифбоси арабларнинг Мовароуннаҳрни истило қилган давридан бошлаб қўлланила бошланган. Бу ёзувда минглаб илмий, бадий, диний асарлар яратилди, расмий ҳужжатлар тузилди. Биргина Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида 46 минг жилд араб алифбосида ёзилган асарлар сақланади. Араб алифбоси ва бу алифбода ёзилган асарлар Октябрь тўнтаринишидан кейин, айниқса, 30-йиллари қаттиқ таъқиб остига олинди. Натижада кўп қимматбаҳо қўлёзмалар гўрга кўмилди, сувга оқизилди ёки маъмурий идоралар томонидан мусодара қилиниб, эгалари қаттиқ жазоларга маҳкум этилди.

Эски Туркистон халқлари, жумладан ўзбек халқи ҳам, қадимдан юксак маданиятли халқ сифатида дунёга танилган. Араб истилосига қадар, Мовароуннаҳрда руи, уйғур, суғд, моний ва брахма (брахмон) ёзувлари қўлланилган. Диний мазмундаги асарлар брахма ёки моний ёзувида, расмий ҳужжатлар уйғур ёки суғд ёзувида, илмий, адабий, тарихий асарлар руи, уйғур, суғд ёзувида ёзилган. Шу билан бирга бу ёзувларнинг қўлланилишини маълум ҳудуд, давр ва халқ билан ҳам боғлиқ бўлган эди.

Қайд этилган ёзувларда битилган кўп ёзма ёдгорликлар ҳозиргача сақланиб келади. **Руний ёзувида** — Урхун — Энасой тош битиглари, унинг ўрнига келган уйғур ёзувида (уни Маҳмуд Қошғорий «туркча ёзув» деб номлайди) — қадимги туркий ёдномалар (VIII—X аср) — «Олтин ёруғ», «**Майтри симит**», будда ва христиан динига оид ёдномалар, юридик ҳужжатлар, суғд ёзувида — хитой деворининг ғарб тарафидан топилган ҳужжатлар (1906 йили инглиз олими Арнольд Стейн томонидан топилди). **Моний ёзувида** — «**Хуастуанифт**» ёдгорлиги ёзилган. Уйғур ёзуви, араб ёзуви билан баробар, XV асргача қўлланилди. «Қутадғу биллиг»нинг Вена (Ҳирот) нусхаси (XI аср), «Ҳибатул ҳақойиқ» (XII аср)нинг А нусхаси, «Ўғузнама»нинг қадимий нусхаси (XIII аср охири), Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» (1353 йил) асарининг қадимги нусхаси, «Латофатнома», «Даҳнома», «Маҳзанул асрор» (XIV—XV асрлар) каби асарларининг айрим нусхаси ёки парчалари уйғур ёзувида битилган. Уйғур ёзуви суғд ёзуви асосида келиб чиққан, араб ва руний ёзувларидан фарқли ўлароқ, ун-

ли товушлар айрим ҳарфлар билан кўрсатилган. Руний ёзуви ҳам қадимги суғд ёзуви асосида келиб чиққан деган назария ҳозир асосий ўринини эгаллайди.

V Б О Б

АЛИФБО, ИМЛО ВА ТАЛАФФУЗ

Нутқимиз икки шаклда бўлади: оғзаки ва ёзма. Оғзаки нутқ ўзаро муомала тилидир. У ўзаро суҳбатларда, маърузаларда, радио ҳамда телефонда, уй-оила баҳсларида ундан фойдаланилади.

Ҳар икки нутқ шакли олдига бир хил талаблар қўйилади: фикрнинг аниқ ва тушунарли бўлиши, жумланинг тўғри, равои ҳамда таъсирли қилиниши ҳар қандай нутқнинг бош фазилатидир.

Лекин ёзма ва оғзаки нутқ айрим ҳолатлари билан бир-биридан фарқ қилади. Айтилган сўз — отилган ўқ саналади; уни тузатиб бўлмайди. Ўйпаб ўтирсанг ҳам, ўйлаб сўзла, дейди халқимиз. Шунинг учун сўзлаш олдидан чуқур ўйлаб, сўз ва гапни нишириб олиш лозим. Оғзаки нутқ товушлар орқали амалга оширилади, шунинг учун товушни тўғри айтиш ҳам, уни эшитиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Оғзаки нутқда оҳанг муҳим мезондир.

Ёзма нутқ, маълум бир тартиб-қондалар асосида ёзилади. Бу қондалар умум томондан қабул қилиниб, ҳукуматнинг махсус фармони билан тасдиқланади.

Қабул қилинган алифбо ҳеч вақт мукаммал бўлавермайди. Биринчи марта 1928 йили қабул қилинган лотин алифбоси 1934 йили яна қайта кўриб чиқилди (аввал 9 унли ишоралар тасдиқланган бўлса, уларнинг сони 6 тага туширилди). 1940 йили қабул қилинган рус алифбосига асосланган ўзбек алифбоси 1956 йили қайта кўриб чиқилди ва муҳим ўзгаришлар киритилди. Алифбога киритилган ҳар бир ўзгариш Ўзбекистон Олий Кенгаши қарори билан тасдиқланади. Маълумки, ёзма нутқ ҳарфлар билан шаклланади. Ҳарфлар тизими — алифбо дейилади.

Агар кириллицага асосланган рус ёзуви минг йиллар даврида икки марта ўзгарган бўлса (Петр I замонида ва 1918 йили) ўзбек ёзуви бир неча марта тубдан ўзгартирилди. Араблар истилосидан сўнг (VIII аср бошлари) қадимги туркий ёзувлар — руи, уйғур, брахма, суғд, монғий ёзувларини араб ёзуви сиқиб чиқарди ва арабча ёзув жорий бўлди. Аммо уйғур ёзувини қўллаш

XV асрларгача давом этди. Араб ёзувига 1921 йили маълум ислоҳ киритилди. Шунга қарамай, 1929 йили араб ёзуvidан воз кечилиб, лотин алифбоси қабул қилинди. 1940 йилда эса бу алифбодан ҳам юз ўгириб, рус алифбоси (кириллица) га асосланган алифбога ўтилди. Бу алифбо бир неча марта ислоҳ қилинишига қарамай (1956 йилги ислоҳ в.б.), ўзбек тилининг хусусиятига кўп жиҳатдан мос келмас эди (ўзига хос товушлар учун махсус белгиларнинг бўлмаслиги, ортиқча ҳарф ва ишораларнинг қўлланиши в.б.), Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бошқа туркий халқлар билан, Ғарбий Европа фани билан алоқани мустаҳкамлаш учун лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосига кўчилди. Муҳокамалардан сўнг Ўзбекистон Олий Кенгаши 1993 йил 2 сентябрда бу алифбони қабул қилиш тўғрисидаги қонунни тасдиқлади ва бу тўғрида Республика Президентининг фармони эълон қилинди. Янги алифбо 2000 йилгача жорий қилиниши керак. Шу давр ичида албатта, бу алифбо мукамаллаша боради, зарур ўзгаришлар киритилади.

1-§ ЎЗБЕК ИМЛО ҚОНУНИЯТЛАРИ

1. **Фонетик ёзув.** Тилда сўзлар ва қўшимчалар маълум бир қондалар асосида ёзилади. Улардан бири фонетик ёзув бўлиб, баъзи сўз ва қўшимчаларни эшитганимиз бўйича ёзамиз. Масалан, жўналиш келишиги — *га* қўшимчаси билан ёзилади; *ўтга, ишга* ва бошқалар. Лекин — *к* товуши билан тугаган сўзларга — *ка*: — *қ* билан тугаган сўзларга — *қа* шаклида қўшилди ва ёзилади: *қўкка, теракка, булоққа*. Шунингдек, — *г* товуши билан тугаган сўзларда ҳам — *қа* шакли ёзилади: *боғ — га — боққа, тоққа, ёғ (мой) — (ёққа пиёз ташланг)* ва б. Лекин *педагогга, Лифаргга, митингга* каби рус сўзлари — *га* билан ёзилади.

2. *Оғиз, кўнгил, бурун, ўғил, сингил* каби сўзларга эгалик қўшимчалари қўшилганда, негиздаги бир (*-и*) ё (*-у*) товуши тушади ва шундай ёзилади: *ўғлим, сингим, кўнғлим, оғзида* боли борми, *бурни, улғай (улуғ), сарғай (сарик).*

3. *Еш, от, сон, онг* каби сўзларга *-а* ёки *-ла* қўшимчалари қўшилганда, *о* товуши *а* товушига айланади ва шундай ёзилади: *англа, ата, яша, сана.*

4. *Икки, етти* сонларига — *ов* қўшимчаси қўшилганда, сўз охиридаги — *и* тушади ва шундай ёзилади: *икков, еттов.*

5. -а ёки -я билан тугаган сўзларга -в ёки -қ қўшимчалари (от ясайдиган) қўшилса, ўзакдаги — а товуши -о товушига айланади ва шундай ёзилади: *сўра-қ-сўроқ, бўя-қ-бўёқ, сайла-в-сайлов, танлов, сана-қ-саноқ*.

6. Феъл нисбатлари ясовчи қўшимчалари қандай эшитилса, шундай ёзилади: *қулдир, ўтказ, кўргаз, тут-қаз, эшиттир, олдир* каби.

«Исмлар, ота исми ва фамилияларни ёзишда ўзбек тилининг ифода ва талаффуз қонуниятларига риоя қилинади» (Давлат тили ҳақида қонун, 25-модда).

2. Морфологик ёзув. Морфологик ёзув қондаси бир хилликни ва умумийликни таъминлайди. Масалан, феълнинг замон ва шахс қўшимчаси — *ди* қандай айтилиши ва эшитилишини қатъи назар, доимо — *ди* ёзилади: кетти (айтилиши) — *кетди* (ёзилиши), ўқитти (эшитилиши) — *ўқибди* (ёзилиши), *айтти-айтибди* каби.

-дан, -да қўшимчалари айнан талаффуз қилишдан (далада, элдан) ташқари — *тан, -та* тарзида ҳам айтилади, лекин ҳаминча — *дан, -да* ёзилади: *ишта, мактап-тан, отган* (айтилиши) — *отдан* (ёзилиши), *баландда, Тошкентда ишда, мактабда*, (ёзилиши) в. б.

Жўналиш келишиги (-га) негизда -к, -қ, -г, -т товушлари бўлган сўзларда фонетик ёзув қондаси асосида ёзилади (*булоққа*). Қолган ўринларда бир хилда (-га) ёзилади: *бошга, ишга, мактабга, Самарқандга, ўтга, отга* ва б.

— *истон* (от ясовчи), *-инчи* (тартиб сони ясовчи), *-иб* (равишдош), феъл нисбатлари ясовчи қўшимчалар (*-иш, -ил, -имсиради*) негизда — *у* бўлган феълларга қўшилганда *-у* (-ю) товушларига мойил айтилади: *қу-луб, туғулди, учунчи*. Лекин ҳар вақт аслича (*-иб, -ил, -инчи*) ёзилади: *қулиб, туғилди, учинчи, уришди* (хафа қилди), *гулистон* ва б. Лекин *уруш* (от), *ювунди* (от), сўзлари *-у* билан ёзилади. Шунингдек, бир ўзак тарзида ўқиладиган *қуюнди, тушунмоқ, қутулмоқ, қуюлди* (яхши бўлди) феълларининг ҳар икки бўғинида *-у* (-ю) ёзилади.

Қўшма ва жуфт сўзлар, *қўм-қўқ, қип-қизил* каби сифатлар, ҳар вақт каби равишлар ҳам морфологик ёзув қондаси бўйича ажратиб ёзилади.

3. Шаклий-анъанавий ёзув. Одатда, ўзбекча сўзларнинг ҳаммасида сўз бошида икки ўндош ёнма-ён келмайди — улар орасида жуда қисқа бўлса ҳам — *и*

ёзилади: *бир, сир, қизил, билан, қиз, чироқ* ва б. Аммо *звено, бригадир, драма, штаб, клуб, кросс, спирт, фикр, зикр* Самарқанд каби кўплаб сўзларнинг бошида ва охирида икки ундош ёнма-ён туради ва шундай ёзилади. Бундай ёзувни **график ёзув** дейимиз.

«Ўзбекча исмлар, ота исми ва фамилиялар бошқа тилларда берилганда, аynи чоғда, дунёга машҳур кишиларнинг ота исми ва фамилияси ўзбек тилида берилганда, уларнинг асл ёзилиш хусусияти сақланиб қолади» (Давлат тили ҳақида қонун, 25-модда.)

2-§ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ТАЛАФФУЗ МЕЪЁРЛАРИ

Ўзбек тилшўнослигининг амалий бўлимларидан бири—орфоэпия бўлиб, тўғри сўзлаш (орфо—тўғри, эпос—сўзлаш) қондалари ҳақида баҳс юритади. Тўғри сўзлаш, азвало, шахснинг маданий етуклигини белгилаб туради. Радио—эфирдан тарқалган гаплар ичида баъзан шундайларини эшитамиз: *сроги туғаб қолди. Енги режа чизмаси битгунча вақит ўтади*. Бу гап қурилиш муҳандисининг нутқидан олинган. Бир жумлада учта орфоэпик хато «ўтиб» кетди: *сроги, енги (янги дейиш керак): вақт* сўзида эса нутқ соҳибни урғуни (ва) тўғри қўймай, сўнгги товуш (-и) га бир оз зарб берди, натижада ортиқча—жуда қисқа—бир *и* айтилгандай бўлди, бу ҳол ёзувга ҳам таъсир этди: ўқувчи **вақит** деб талаффуз қилди ва шундай ёзди. Демак, талаффуз меъёрлари дейилганда, маълум бир қонун-қондаларга амал қилиб сўзлаш ва ёзиш тушунилди.

1. *Ақл, қисм, исм, фикр, вақт, илм, аҳл, узр, халқ, нақл, нақд, насл, ҳукм* каби арабча сўзларнинг барчасида урғу биринчи унли устига тушади. Бунда орфографик хатонинг олди ҳам олинади.

2. *Муҳим, мудир, муқим, муҳит, мумкин, мунис* каби арабча сўзларнинг иккинчи бўғини урғу олади ҳамда жуда аниқ талаффуз этилади. Шунинг учун ёзувда *-и* товуши сақланади.

3. *Баҳор, жамол, наҳор, савоб, савол, аввал, шамол, қарор* каби сўзларнинг биринчи бўғинидаги *-а* товуши *-о* товушига яқин талаффуз қилинади.

4. *Обр (б)з, тракт(б)р, директ(б)р* каби сўзларнинг урғусиз бўғинидаги кейинги унли товуш деярли талаффуз қилинмайди. Лекин ёзувда *а* ва *о* (ҳарфлари: *образ, трактор, директор* ва б.) каби ёзилади.

5. *Дацент, идеалогия, изатоп* каби кўплаб рус-бай-

налмилал сўзларнинг урғусиз бўғинидаги -о товуши -а тарзида талаффуз қилинади, ёзувда эса *доцент, идеология, изотоп* шаклида ёзилади.

6. Агар сўзнинг биринчи бўғинидаги унли урғу олса, аниқ талаффуз қилинади: *поезд, полк, тонна, повесть* ва б.

7. Урғу маъно айиришда хизмат қилади: *боғлар — боглар, сўрма — сурма, қишлоқча — қишлоқча, атлас — атлас, механик — механик, физик — физик, этик — этик, олма — олма* каби сўзлар маъноси фақат урғу ёрдамида ажратилади: *таъриф — тариф, кўлдир — кулдир*.

8. Ўзбек тилида урғу олмайдиган қўшимчалар ҳам бор: *ишчи — (иш-чи?), болада (бола да), қўлла (қўл-ла)*.

9. Урғу кўпинча сўзнинг охири томон кўчади: *ини — ишла — ишладик*. Шу билан бирга, айрим ҳолларда сўз бошидаги унли товуш ҳам урғу олади: *маншқ, биншқ, завқми, завқ-да*.

Ўзбек адабий тили ўзбек халқининг миллий давлат тилидир. Унинг луғат хазинасида бой шева сўзлари ва қўшни тиллардан ўтган сўзлар ҳам кўп. Рус тилидан (ё чет тиллардан) (*директ(ь)р, кондукт(ь)р* каби сўзлар кира бошлаб, худди шундай талаффуз (урғусиз онинг кучсизланиши) меъёрга айланди. Айрим сўзларни эса ўз тилимиз ўлчовига солиб ҳам олдик: *карават, черков, чор* (хукумати), *патнис* ва б.

Араб ва форс-тожик тилларидан ўтган *муаллим, мударрис, музаффар* каби сўзлар туфайли ўзбек тили такрор ундошлар талаффузини ўз нормасига айлантирди. *Мутолаа, матбаа* каби сўзлар орқали унлиларни чўзиб айтиш мезонини ҳам эгалладик.

Ўзбек тили фонетикаси ҳамда морфологияси, товушларнинг ўзаро таъсири ва грамматик қўшимчаларни сўз ўзакларига ё негизларига тирканда юз берадиган кўнгина тил ҳодисалари туфайли янгидан-янги ифода нормалари шаклланди: товушларнинг тушиши (менинг, сеннинг...), ортиши (*икки, оппоқ, иссиқ, қаттиқ, аччиқ*), товушларнинг сингиши (*эпикка, боққа*) каби ҳодисалар талаффуз жиҳатидан қоидалаштирилди.

Китоб нашри, газетачилик, мактаб ва олий ўқув юртидаги таълим жараёни; радио ва телеэшиттиришлар, ижтимоий ҳаёт ҳодисалари тилимизнинг ифода мезонларини силлиқлаштирди, такомиллаштирди, тарғиб қилди. Тарихимизнинг муайян даврида қуйидагича талаффуз ҳам бўлган:

Бир бола кўрдимки, атаси ҳар вақт китоб ўқигонда, кўзига ойнак тутар экан.

— Эй атожон, манга ҳам бир кўзойнак олиб беринг, китоб ўқийман,— деди бола.

— Ҳўн, яхши айтасиз, ўғлум. Ман сизга болаларнинг кўзойнақларини обераман,— деб алифбо олиб берубдур. Маълум бўлурким, болаларнинг кўзойнақлари алифбе бўлур, яъни катта китобларни анинг воситаси бирла кўруб билурлар. Ақлли ато нима қилди?

Талаффуз меъёрлари қатъийлашган бўлса ҳам айрим ҳолларда нутқий хатолар ҳам учраб туради. Баъзилар нутқиди *залал, зарул, колидор, дастахон, дувол, суннай, уч матта, ҳечтима, таллаш, билла, тўтта, томми, голли, майрам* каби ифодалар учрайди.

Ўзбекларнинг анча қисми ўз шевасида гапиради: *ишти, нонди, дўвлат, Шўкат, боравуза, алма, келсамиз, оямиш, келутти, шалининг пали* кабилар шеваларга хосдир.

Яна бир хил орфоэпик хатолар қўшни тиллардан кирган сўзларни, баъзан ўзимиздаги айрим сўзларни тушунимай ифода этишдан ҳосил бўлади: *қариб қарийб), парасан (процент), центр (центнер)* ва б.

Талаффуз меъёрига оид қуйидаги қоидаларни ҳам билиб олиш даркор:

1. *а* унлиси *ҳарф, лугат, муваффақият, май, машина* каби сўзларда лабланган *о* товушига мойил айтилади, лекин ҳар вақт *а* билан ёзилади.

2. *аъло, раъно* (Раъно), *таълим, таъриф, таъна* каби сўзларда *а* товуши бир оз чўзиқ талаффуз қилинади.

3. *э* унлиси *эълон, эътироф, эътиқод, эътироз, эътибор* каби сўзларда бир оз чўзиқ айтилади.

4. *ў* унлиси *мўъжиза, мўътабар, мўътадил* каби сўзларда бир оз чўзиқ талаффуз қилинади.

5. *е* товуши *келаверинг, бораверинг, айтаверамиз* каби қўшма феълларда талаффуз этилмай ёзилиши мумкин: *ёзаверамиз*.

6. *б, в, г, д, з* товушлари ургусиз бўғинларда, сўз охирида, жарангсиз ундошлар ёнида жарангсизлашади ва шундай талаффуз қилинади: *кетти, китоп, завог, хурсан, иснот, балант* ва б. Лекин ёзувда қоидага амал қилинади: *завод, иснод, Ҳурсанд, баланд, китоб, кетди*.

7. Бир сўзига — *та* қўшимчаси қўшилганда *р* тову-

ши т га айланади ва шундай ўқилади ҳамда ёзилади: *битта*.

8. *ф* товуши кўп ҳолларда *п* тарзида айтилади, лекин уни аниқ талаффуз этиш ва ёзиш талаб қилинади: *пабрика* эмас, *фабрика*, *пакт* эмас, *факт*, *шапқат* эмас, *шафқат*. Бу ўринда ҳар икки товушнинг маъно айиришдаги ўзига хос хусусиятини ҳам назарда тутиш лозим: *соф* — *соп*, *тиф* — *тип*, *пакт* — *факт* ва б.

9. *-боз*, *-бон* ясовчилари *-воз*, *-вон* талаффуз қилинса ҳам, *боз*, *бон* ёзилади: *дорбоз*, *аризабоз*, *ишқибоз*, *боғбон*, *дарбозабон* каби. Аммо *-бачча* қўшимчаси талаффузга кўра-вачча ёзилади; *амакивачча*, *муллавачча*, каби.

10. *-ми*, *-оқ*, *-гина*, *-кина*, *-қина* олдинги сўзга қўшиб ёзилади: *келдимми*, *кўрибоқ*, *сенгина* каби. Аммо *-чи*, *-да*, *-а*, *-я*, *-ю*, *-ку*, *-э* юкламалари олдинги сўздан дефис билан ажратиб ёзилади: *сиз-чи?* *келди-да*, *сиз-а?* *борди-ю*, *айтдим-ку*, *бор-э* каби.

11. Бош қисми такрорланган сифатлар дефис (чи-зиқча) билан ёзилади: *кўм-кўк*, *сап-сарик*, *яп-япалоқ*. Аммо *оппоқ*, *жимжит*, сўзлари қўшиб ёзилади.

12. *х* ва *ҳ* товушлари иккита мустақил фонемадир; уларни жуда аниқ талаффуз қилишни ўрганиш лозим. Бунда лугатларга қараш, томоқ ва бўғизни машқ қилдириб туриш лозим. Муҳими ҳар икки товуш маъно айирилади: *хуш* — *ҳуш*, *хил* — *ҳил*, *хол* — *ҳол*, *хийла* — *ҳийла*, *шоҳ* — *шоҳ*, *ҳам* — *ҳам*, *ухламоқ* — *ҳхламоқ* ва б.

нг бирикмаси ўз вазифасида (*донга*, *нонга*, *тунги*) келиб, икки товушни ифодалаш, *тонг*, *онг*, *тилни*г каби сўзларда эса саёз тил орқа товушини билдириши мумкин (бир товуш).

13. Барча юкламалар урғусиз бўлади: *сизми*, *сиз-чи*, *мени-я*, *сиз-а*, *сиз-да*. Ўхшаш формалар (омофемалар) урғу билан айтилиб, иккинчи (урғусиз) формадан ажратилади: *ишда* (*иш-да*).

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Фанлар Академияси Тилшунослик институтининг ташаббуси билан ўзбек тили имлоси ва алифбосини такомиллаштириш юзасидан катта иш олиб бориляпти. Имлонинг янги қоидалари ва алифбо бўйича лойиҳалар муҳокама учун матбуотда эълон қилинди.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ

1. Нуқта

Нуқта қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Тинч оҳанг билан айтилган дарак, буйруқ ва ундов гапларининг охирида: Ойдин кеча. Бўтабой ака Бақақуруллоқдан чиқиб Қўшчинорга юқоридан — катта йўлдан кетди. Ҳаво соф ва салқин. (А.Қ.) Валижондан салом. (Ш.Р.)

Баъзан лекин, бироқ, чунки, шунинг учун, гўё боғловчиларидан олдин ҳам нуқта қўйилади. Бунда кўрсатиб ўтилган боғловчилар билан боғланувчи гаплар мазмунан мустақил бўлади ва тугалланган оҳанг билан айтилади. Қўлини тиғига узатди. Лекин чол бу қимматли буюмни қўлдан чиқаришини истамасди. (О.)

2. Биринчи қисмда нуқта, кўп нуқта, ундов ёки сўроқ белгиси бўлган кўчирма гап ўртасида келган муаллиф гапидан сўнг:

а) «Йўқ, ҳар сўздан ҳуркаберманг ундай,— деди Сайрамов.— Қаловини билсангиз, қор ёнар эмиш. Ишнинг кўзини бил — дала ҳам обод, чойхона ҳам...» (О.) «Печать қўлдан кетса...— деди у.— Мана кетмон, Эрназарнинг звеносига бор деса, нима қиламан?» (М.Р.)

3. Қисқартирилган исм ва фамилияларнинг биринчи ҳарфи ёки қисмидан кейин: А.Қ. (Абдулла Қаҳҳор), А. Қод. (Абдулла Қодирий) каби.

Бу ҳолда қавсга олинган манбадан олдинги гап охиридаги тиниш белгилари ўз ўрнида сақланади. (Қавсдан кейин бирор тиниш белгиси қўйилмайди.)

4. Санаш ёки айрим фикрнинг қисмларини ифодалаган ва ой, кун, йилларни бир-биридан ажратиш учун қўлланган рақам ёки ҳарфлардан кейин: а) 1. б) 1. 2. 3. в) 7.03.92 йил каби. б) Отлиқми, пиёдами, биров келадиганга ўхшайди. (И.Х.) Ёруғ дунёдан умиднинг бўлмагандан кейин, дарчанг қийшиқ турди, нима бўлди-ю, тўғри турди — нима бўлди. (А.Қ.)

2. Сўроқ белгиси

1. Сўроқ белгиси сўроқ гаплардан сўнг қўйилади: Синовларга қандай тайёрланаётирсиз?

2. Қўнишча сўроқ гаплар бирдан ортиқ бўлиб келади. Бу ҳолатда сўроқ белгисининг қўйилиши қуйидагича:

1) Сўроқ гапларнинг ҳар бирига аҳамият бериш лозим топилса ёки ҳар қайси сўроқ гап мазмунан ўзига мустақил бўлса, ҳар биридан сўнг сўроқ белгиси қўйилади: Қомила сўзида давом этди: «Ҳа, Жамол акам қандай? Тошкентдами?» (О.).

2. Агар сўроқ гаплар мазмунан умумий бир фикрнинг ифодаласа, сўроқ белгиси сўнгги сўроқ гапдан кейин қўйилади:

— Тағин меҳмон бошлаб келдингми? Ким келяпти: Саврини, Раҳбарни, ё акангнинг болаларини етаклаб келяпсанми? (F.F.)

Эслатма. Баъзи сўроқ гап шаклидаги жумлалардан сўнг келган содда гап сўроқ гапдан англашилган мазмунга умумий изоҳ беради. Бу турдаги сўроқ гаплар билан сўнгги содда гап орасига баъзан вергул, кўпинча тире қўйилади: а) Бу минора нима учун қурилган, маълум эмас, қадим замоннинг ёдгорлигини ёки ёнгиндан хабар берадиган жой вазифасини ўтайдими — бу ҳам маълум эмас. (Қаз.)

3. Сўз ёки ибора ноаниқ бўлса ёки ажабланиш ифодаланса: Овқатга тажовуз (?) қилингандан сўнг, меҳмонлар қўлларини дастурхонга (?) артдилар.

3. Ундов белгиси

Ундов белгиси қуйидаги ўринларда қўйилади:

1. Кучли ҳис-ҳаяжоннинг ифодалаган гаплардан сўнг: а) «Профессор Назаров! Мана у қандай одам экан!» (А. М.) б) Усини учун, бечора қиз учун, бу қандай фалоқат, бу қандай мудҳиш, мотам! (О.)

2. Буюриш, тилак, орзу маъноларининг ифодалаган гаплардан сўнг: а) Фидо бўлсин сен учун жон-танзим онам! (Ҳ.П.) б) Жамила, тур ўрнингдан, ялинма бу итларга, бўлмаса лаънат дейман сендай вафодор хотинга! (Ҳ. Ҳ.)

3. Гап бошида келиб, кучли ҳис-ҳаяжон ифодалаган ундалмалардан. ундов ҳамда *ҳа ва йўқ* сўзларидан сўнг: а) Сени унутолмас асло, Эй Ўрта Осиё, Ўрта Осиё!!! (В. Инберг) б) Йўқ, йўқ! Бу оғир ишни бўйинимга ололмайман!

4. Кўп нуқта

Кўп нуқта қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Фикрнинг тугалланмаганлиги, сўзловчининг яна нимадир айтмоқчи эканлигини кўрсатиш учун (Фикрнинг давом эттирмаслиги одатда сўзловчининг ҳаяжонланиши, ўз фикрини тўлиқ ифодалашга ботина олмаслиги ёки гапнинг бирор сабаб билан бўлиниши туфайли

руй беради): (а) «Билмайман деган эдингиз. Яна шунн айтдингизки...» Шу пайт адъютант кириб, полковникка бир қогоз узатди. (А.Қ.) б) «Агар севсанг...»—«Агар чиндан ҳам севсанг»,— деди Берсеньев унинг сўзини бўлиб. (Т.) в) «У менинг касалимни боқди; кечалари ухламай чиқди... Сен, сен ҳам, малагим... На таъна, на гумон... Ана шуларнинг ҳаммаси мен учун, бир мен учунми-я...» (Т.)

2. Баъзан кўп нуқта сўзловчининг ўйлаши, мулоҳаза қилишини кўрсатади: «Очилсам... Вой, мунча мазали бу сўз!» (Я.) Ўйдаги ишларнинг ҳаммасини ўзи қилса, ўзи тартибга солиб, ўзи безаса... (А.М.)

3. Бирор сўз ёки гапнинг туширилганини кўрсатиш учун:

...Юдахин фамилияли бир рус киши бўлишига қарамай, ҳамма уста-мардикорлар билан... ўзбек тилида сўрашиб чиқди.

Асли: Ёдимда, шийпон тагига ғишт терилаётганда Юдахин фамилияли бир рус киши дадамни сўраб келди ва рус бўлишига қарамай, ҳамма уста-мардикорлар билан «ҳорма, бор бўл» қилиб ўзбек тилида сўрашиб чиқди. (Ҳ. Қодирий, Отам ҳақида. Тошкент, 1984 й).

5. Кўп нуқта, ундов ва сўроқ белгиларининг бириккан ҳолда келиши

Мураккаб мазмун ифодаланган гапларда ундов белгиси билан сўроқ белгиси, ундов белгиси билан кўп нуқта ва сўроқ белгиси билан кўп нуқта кўпинча бириккан ҳолда келади.

1. Ундов ва сўроқ белгиси бириккан ҳолда (!?) аслида сўроқ мазмунидаги гап бўлиб, сўроқ мазмунига қараганда ҳис-ҳаяжон кучли бўлган гаплардан сўнг қўйилади:

Қани бу ерда инсоф, қани бу ерда адолат деган нарса!? (Ҳ.Ҳ.)

2. Сўроқ ва ундов белгиси бириккан ҳолда (?!) кучли ҳис-ҳаяжон, таажжуб билан айтилган сўроқ гаплардан сўнг қўйилади:

Жамики камбағал халқ қўлни-қўлга бериб, яктан бўлиб турса, кимнинг ҳадди бор мардикор олишга?! (О.) Мен бўри бўлдимми?! (Я.)

3. Ундов белгиси ва кўп нуқта бириккан ҳолда (!..) мазмунан тугалланмаган ҳамда кучли ҳис-ҳаяжон ифо-

даланган ўринларда қўлланади: а) Уятни биласизми!.. (А.Қ.) б) «Йўқ!.. Ҳеч қаерга бормайман!» (Я.)

4. Сўроқ белгиси ва қўп нуқта бириккан ҳолда (?..) мазмунан тугалланмаган сўроқ гаплардан сўнг ишлатилади:

а) Айб кимда?.. Айб нимада? Ёки ер ёмонми?.. (У.).

б) Бу аблаҳ ана шу номаълум одамга Қамбар билан Антон ҳақида гапирди».—«А?.. Қамбар билан Антон ҳақида?..» (Я.)

6. Вергул

Вергул қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Уюшиқ бўлақлар орасида:

1) Боғловчисиз бириккан уюшиқ бўлақлар орасида:

Андижон, Наманган, Қўқон, Маргилон —
Ўзбекининг чамани, боғу бўстони.

(F. F.)

2. Такрорланувчи боғловчилар билан бириккан уюшиқ бўлақлар орасида: Саодат, гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояги уялиб туришнинг бир ёққа йиғиштириб қўйган эди. (А.Қод.)

3. Зидловчи боғловчилар ёрдами билан бириккан уюшиқ бўлақлар орасида: Зампранинг баланд, аммо майин овози бор эди. (П.Қ.)

2. Ушдалмаларни ажратиш учун: а) Дўстларим, шу асл баҳор ҳақида Бутун қалбимиздан янграгани қўшиқ. (Ҳ.О.) Яхшилик қил, болам, ёмонликни от. (Э.Ж.)

3. Кириш сўзларни ва тузилиш томондан мураккаб бўлмаган кириш гапларни ажратиш учун: а) «Модомки, ҳақингизда шу қабилда сўз юрар экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман». (О.) «Кўнглингизга келмасин-ку, извошга эшак қўшиб бўлмайди». (А.Қ.)

4. Ҳа ва йўқ сўзларини гап бўлақларидан ажратиш учун:

— Хафа бўлдингизми, хато гапирдимми?

— Йўқ, йўқ. Сиз ҳақли,— деди Олимжон. (Ш.Р.)

5. Ундов сўзларни ажратиш учун: «Эй, ёш боламин-сиз! Нега йиғлайсиз!» (А.Қ.)

Эслатма. Ундов сўзларни юклама вазифасидаги -эй, -э, -с каби-лардан фарқлаш керак. Улар ўзлари қўшилиб келаётган сўз билан умумий оҳангга эга бўлади ва шу сабабдан улар вергул билан ажратилмайди, балки ўзидан олдинги сўзга дефис орқали қўшилиб ёзилади: а) «Эҳ, сендақа хайрихоҳ-э!» (Т.) б) «Бой лаънати-е!» (Т.) в) «Бирам жонсарақ эдинг-эй!» (Я.)

6. Гапнинг ажратилган бўлаklarини ажратиб кўрсатиш учун: а) «Биз, 22-группада ўқувчи қизлар, Хайринисо ҳам биз билан ёнма-ён туриб ўқишини истаймиз». (*Зулфия.*) б) Ниҳоят орқасини ёстикдан узиб, муҳим савдо иши билан шуғулланган каби, жиддий равишда гапириб кетди. (*О.*)

7. Боғловчисиз боғланган қўшма гапларда: Сиз отам ўринга оталик қилдингиз, сиздан ҳеч ёмонлик кўрмадим. (*М.Ибр.*)

8. Зидловчи ёки такрор оширув боғловчилар билан боғланган қўшма гапларда: Йўлчи шу чоқ қанча оқчаси бўлса ҳам беришга тайёр эди, лекин ёнида бир тийин ҳам йўқ эди. (*О.*) Ёки сиз келинг, ё биз бораёйлик.

9. Эргаш гапларни ажратиш учун: Ўғрилар девордан тушмоқчи бўлиб, қоринларини пахсага қўйиб, бошларини экканда, Кенжа ботир уларнинг каллаларини уза берди. (*Эртақдан.*)

10. Автор гапини кўчирма гапдан ажратиш учун:— Остимизда олов дарс ўтади,— деди чўпон ота,— буғ олов бўлиб ёнади. (*И.Р.*)

7. Нуқтали вергул

Нуқтали вергул қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Ўз ичида вергул бўлган ёйиқ уюшиқ бўлаklar орасида:

- а) Меҳнат, ижод, одам шарафи:
Дил ёруғи, ҳаёт қувончи —
Ҳаммасининг асли, манбаи —
Сен, Ватаним — тинчлик таяничи.

(*С. Назар*)

б) Қўнанбой ёнида бир гала хушомадгўйлари; Иргиз бойлардан Мойбосар, Жақиб, Изиқуттилардек қариндошлари, бу кунларда Қўнанбой тарафдори бўлиб юрган Жуонтаёқ, Қоработир, Тўпай, Тўрғай элларининг оқсоқол-қорасоқоллари бор. (*М.А.*)

2. Ўз ичида вергули бўлган, мазмунан маълум даражада мустақилликка эга бўлган содда гаплар орасида ҳамда ҳар хил турдаги гапларни ўз ичига олган қўшма гапларда: а) Зулунхўжа Сиддиқжоннинг тарафини олган бўлиб, кампирга қараб ковуш отди; Сиддиқжонга нимадир демоқчи бўлиб оғиз очган қизини бир тарсаки урди, сўнгра Сиддиқжондан ўпкалаб майин товуш билан гап бошлади. (*А.Қ.*) б) Изчи қозоқ бир-икки қум хомасининг бу ёнидан — у ёнига, у ёнидан — бу ёнига ўтди, аммо издан нишон йўқ эди; эски излар нари турсин, ҳатто қозоқ ўз изини ҳам тополмас эди; ҳар босил-

ган қадам ўрни, сувга босилгандек, оёқ кўтарилган ҳамон кўмилар эди. (С.А.)

8. Икки нуқта

Икки нуқта қуйидаги ўринларда қўлланилади:

1. Уюшиқ бўлақлардан олдин келган умумлаштирувчи сўздан сўнг: Холмуроднинг дўстлари: Эргаш, Жўра ва Омонтой ҳам бирин-кетин отпускаядан қайтишди. (П.Т.)

Эслатма: Баъзан умумлаштирувчи сўз яшириниши мумкин, аммо оҳанг ва мазмунга кўра уюшиқ бўлақлардан олдин икки нуқта қўйила беради. Бу ҳол иш қоғозларида ва илмий асарларда кўпроқ учрайди. Масалан, Мажлисга қатнашадилар: Собир Эркинов, Шокир Отақулов, Абдулла Саидов.

2. Қуйидаги маъноларни ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда:

1) Бир гап иккинчи бир гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг сабабини кўрсатса: «Мен бу йил деҳқончиликдан ҳеч нарса ололмадим: кузги буғдойнинг бошоқлари шира олаётган вақтда ҳавода ола булут пайдо бўлиб, бошоқлар куйиб, қовжираб кетди». (С.А.)

2) Бир гап иккинчи бир гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг натижасини кўрсатса: Хўжа Ғиёсиддин Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни гўзал тақлид қилди: ўтирганлар ўринларидан қўзғололмай қолдилар. (О.)

3) Агар бирор гап бошқа бир гапнинг мазмунини тўлдирса ёки изоҳласа: Қосим мироб айтарди: агар қўрқмасанг, энг одамхўр дарё ҳеч нима қилолмайди — сувнинг ўзи қирғоққа чиқариб қўяди. (О.)

3. Кўчирма гапдан олдин келган муаллиф гапидан сўнг: Адам бирдан самоварчига буйруқ беради:— Мусовойга жой солиб бер, озроқ ёстиқ қўй. (О.)

9. Тире

Тире қуйидаги ўринларда ишлатилади:

1. От, сон, олмош ва ҳаракат номи билан ифодаланиб ҳамда кесим билан боғламасиз бириккан эга билан кесим орасида: а) Азиз ватандошим, бу — сенинг имзонг. (Ғ.Ғ.) б) Юрган — дарё, ўтирган — бўйра. (Мақол.) в) «Ҳамма сизнинг тарафингизда, чунки мана бунини бажарувчи — сиз. (А.М.) г) Икки карра икки — тўрт.

2. Уюшиқ бўлақлардан сўнг келган умумлаштирувчи сўздан олдин: Сув, ер, электр — булар ҳаёт баҳорига янги гўзаллик ва янги нашта бағишловчи кучлар эди. (О.)

3. Ажратилган бўлак билан изоҳланмиш бўлак орасида: Уларнинг ҳаммаси — хоҳ ёш, хоҳ қари — фирибгар, золим. (О.)

4. Кириш гаплар билан гап бўлаклари ўртасида: Сибиряковлар — улар бутун бошлиқ армияни ташкил қиладилар — фандан оладилар ҳам, фанни бойитадилар ҳам. (А. Суров.)

5. Муаллиф гапи билан кўчирма гап орасида: «Нега бунча кеч қолдинг, Манзура?» — деди Азиз меҳрибон товуш билан. (А. М.)

6. Диалог типидаги кўчирма гапларда:

а) — Улар (қушлар) қаёққа кетишяпти?

— Қиш бўлмайдиган тарафларга кетишар экан.

— Қиш бўлмайдиган жойлар ҳам борми?

— Бор.

— Узоқдами?

— Жуда узоқда, денгизларнинг нариги томонида. (Т.)

б) «Ўхшашли оғалар, сизлардан ижозат бўлса, сўзлайини». — «Сўзла!» — «Ёки юртнинг ҳаммасини тўплаймизми?» — «Гапира бер, ҳаммамиз шундамиз». (Гог.)

7. Кутилмаган воқеа-ҳодисаларни ифодалаган гаплардан олдин: «Мен дарров идорага югурдим — йўқсиз». (О.) «Мен унга тикилиб ўтираман-да, роҳат қиламан — фақат шу». (Т.)

8. Зид маъноли гаплар орасида:

Жисмимиз йўқолур —
Ўчмас номимиз.

1. Ифодаланаётган фикрга ёки унинг бирор бўлаги-га қўшимча изоҳ берувчи сўз ёки иборалар қавсга олинади: Виктор (Лизанинг укаси) ишчи-ёшлар мактабиди, кичкина Лиза билан Каромат (буниси Саломат ҳоланинг қизи) иккинчи сменада ўқишади (А.М.)

Эслатма. Қавсдан олдинги тиниш белгилари (вергул, нуқтали вергул, икки нуқта, тире) қавсдан сўнгга кўчирилади: Эркакларнинг бири — марказий газетанинг муҳбири, иккинчиси — инженер (Мавлонбеков уни Феодор Макарович дер эди); қиз эса Москвада институтни ботириб, ҳозир шу инженернинг қўлида тажриба кўриб юрган экан. (А. Қ.)

2. Кириш гаплар ёки ремаркалар қавс билан берилади: Қирғиз Ўроз белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойини (ким биларди, буни қачонлардан бери сақлаб келарди) чиқарди.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ СЎЗ БОЙЛИГИ

Ҳар бир тилининг бойлиги унинг сўз бойлигидан билинади. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўзларнинг миқдори тўғрисида турли фикрлар баён қилинади. Р. Абдурахмонов 80 минг сўз бор деса, Э. Фозилов бу миқдорни 100—120 мингга етказди. «Ўзбекча-русча луғат»да 40 минг сўз, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да 60 минг сўз, «Ўзбек тилининг имло луғати»да эса 65 минг сўз келтирилади. Бу луғатларда асосан адабий тилда қўлланадиган сўзлар келтирилади. Агар шевалардаги жуда бой сўзларни ҳисобга олинса, у сўзлардан зарурлари адабий тилга киритилса (бундай сўзлар шеваларга онд кўнлаб диссертацияларда ҳам берилган), ўзбек тилидаги сўзларнинг умумий сони 200 000 дан кам бўлмайди. Агар тарихда яратилган ўнлаб луғатлар ва бошқа туркий тилларнинг луғатларидан фойдаланилса, ўзбек тилининг изоҳли луғатига кирадиган сўзларнинг сони янада ортади.

Аммо ҳар бир тилининг бойлиги сўзларнинг миқдори билангина белгиланмайди. Сўзларнинг кўн маъноли бўлиши, янги сўз ясаш имкониятларининг кенглиги ҳам тил бойлигидир.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили сўз бойлиги икки қатламдан ташкил топган: ўз қатлам ва ўзлашма қатлам.

Ўзбек тилининг *ўз қатлами* умумтуркий ва туб ўзбек сўзларидан ташкил топади. Умумтуркий сўзларга *муз, она, огиз, сог, сув, суюқ, темир, тил, тиш, тош, туз, саккиз, тўрт, узун, улуг, уя, эга, юк, қўл, қиш* каби сўзлар кириб, бу сўзлар ҳар бир туркий тилининг фонетик хусусиятига кўра, маълум даражада ўзгарган ҳолда талаффуз қилинади. Шу билан бирга ҳар бир туркий тилда ўзига хос сўзлар ҳам бўлади. Масалан, ўзбек тилида: *ойнома, рўзнома, туман, ич кўйлак, қўлланма, майқатагон, пешлавҳа* каби.

Турк тилида: ой номлари: *ocak* — январь, *subat* — февраль, *nisan* — апрель, *haziran* — июнь, *temmuz* — июль, *eyulul* — сентябрь, *ekim* — октябрь, *kasim* — ноябрь, *agalik* — декабрь каби.

Шуни қайд этиш керакки, баъзи сўзлар бир қатор туркий тиллар учун умумий бўладик, бу ҳол атама танлашдаги бирликка (унификацияга) қўйилган қадамдир. Масалан, *абажур, актер, анкета, газ, капитан, скелет, кило, эмблема, экран, стакан* туркий тилларда (турк, озарбайжон, бошқирд, қozoқ, қирғиз, ўзбек, татар, туркман, уйғур) бир хилда қўлланади.

Албатта сўзларни талаффузи ҳар бир тилнинг фонетик хусусиятларига кўра ўзига хосликка эга бўлади.

Бундан ташқари, сўз бойлиги она тилининг ички имкониятлари асосида ва бошқа тиллардан сўз олиш ҳисобига бойийди. Она тили имкониятлари: 1) эски сўзларга янги маъно бериш, 2) янги сўз яратиш ёки янги сўз ясаш асосида бўлади.

1) Эски сўзларга янги маъно бериш: *азиз* — баланд (МК, 1, 88-б), ҳозир — ҳурматли, эътиборли, *айтиш* — саломлашнинг (МК, 1, 136) — гапирish ёки сўз ўйини; *алчақ* — ювош, позик (МК, 1, 126) — алдамчи, икки юзлама, *арра* — *сийдик* ёки ундов сўз (МК, 1, 74) — *арра* (аралади): *аруқлади* — ухлади, дам олди (МК, 1, 297-б) — ариглади ва б.

2) Янги сўз яратиш: *ўзлингиз* намоён қил (Ҳамза), *оёқлан!* (Уйғун), *қўналға* (аэропорт), *майқатагон* (сухой закон), *учоқ*, (самолёт) каби.

Ўзбек тили сўз ясовчи аффиксларга бой бўлиб, янги сўзлар ясаш имконияти кенгдир: *кўргаз+ма, тезлат+гич* (ускоритель), *ёнил+ги, ёқил+ги* в.б.

Қўн янги сўзлар синтактик усул билан (ўзакларни бириктириш йўли билан) ясалади: *туяқуш, ошқозоноти* (бези), *сувости* (геол.) тил *ўрта, тилолди* (товушлари) в.б.

3) Бошқа тиллардан сўз олиш:

Ҳозирги ўзбек тилида араб ва форс-тожик сўзлари, айниқса, октябрь тўнтаридан кейин рус-байналмилал сўзлари катта қатламни ташкил этади. Масалан,

арабча: адаб, абадий, авж, авзо, авлиё, авлод, аврат, адад, адиб, адл, адоват, ажаб, аждод, ажнабий каби;

форс-тожикча: андиша, андоза, андуҳ, агар, арзанд, ароба, аргуvon (дарахт), афсона, афсун каби;

рус-байналмилал: абзац (нем), абитуриент (нем), абонемент (фр), аборт (лот), авангард (фр), авария (итал), автомат (юнон), совет, колхоз, совхоз (русча) каби. Бошқа тилдан сўзлар ва иборалар тўлиқ ёки ярим

калькалаштириб олинади. Масалан: қайта ишлаш (воспроизводство), кўргазма (указание), сўз боши (предисловие), сўнгсўз (послесловие), кавказорти (закавказье) беш йиллик (пятилетний), агросаноат, самолётсозлик.

Морфологик (аффикслар ёрдами билан), синтактик ва лексик йўл билан сўз ясаида она тилидаги ёки ўзлашган сўзлар хизмат қилади. Масалан: богбон, ишчи, жанжалкаш, қўл қўйди, иззат қилди, телефон қилди каби.

Сўзнинг маъно турлари

Сўз бир ёки кўп маънода ишлатилиши мумкин. Бир хил маънода, асосан, *атамалар* қўлланади. *Атом, нейтрон, протон* каби. Баъзи атамалар турли маънода қўлланиши ҳам мумкин. Аммо ҳар *соҳада* бу атаманинг маъноси турлича бўлади. Масалан, *операция* атамаси тиббиётда, ҳарбий ишда, молняда ўз маъносига эга. *Колония* атамаси ҳам зоологияда ва ижтимоий фанларда ўзига хос маънога эга бўлади.

Сўз, маълум бир жумлада бир маънога эга бўлади. *Китоб* — *ақл, чироғи* жумласида *китоб* — маълум бир соҳага онд фикрлар тўпламини ифодалайди.

Бир сўзнинг бир вақтда икки ва ундан ортиқ маъносифодаланиши хусусиятидан айрим шонрлар усталик билан фойдаланадилар. Алишер Навоий ёмон котиб бир нуқта билан кўзни кўр қилади, деган эди (арабча э ҳарфининг устидаги нуқтаси қўйилмаса, *кўз сўзи кўр* бўлади).

Сўзнинг кўчма маънода қўлланиши **полисемия** (*poly* — кўп, *Sema* — маъно, белги) дейилади. Масалан *кўз* — инсон аъзоси, унинг кўчма маънолари — ишнинг кўзи, бирор нарсани кўзлаб иш қилиш. Шунингдек, *туз китоб, қулоқ, бош, қўл* каби сўзлар ҳам кўп маъноли бўлади.

Омоним сўзлар полисемия сўзларидан фарқланади. Омоним сўзлар ҳам турли маъно ифодаласа-да, бу маънолар орасида яқинлик, боғланиш бўлмайди. Масалан: от омоними — исм, феъл, ҳайвон номини ифодалайди. *Тут* омоними — феъл ва дарахт (тут дарахти ва унинг меваси) каби маъноларда қўлланади.

Омоним сўзларининг ҳам, полисемия сўзларининг ҳам турли маънолари жумлада, маълум бир контекстда

билинади. Сўзларнинг кўп маънолигидан фойдаланиб, шоирлар махсус туюқ жанрини яратганлар. Масалан:

Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабдурур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста новак отқали
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.

(Навоий).

Тут сўзининг дарахт ёки унинг меваси маънолари яқин бўлгани учун полисемия бўлади.

Полисемия сўз билан омоним сўзлар орасидаги иккинчи фарқ полисемантик сўзлар бир сўз туркуми доирасида бўлади. Омоним сўзлар сўз ясалиш ёки таалаффуздаги ўхшашликка асосланади: *кира* — ҳақ, *кира* — равишдош; *ёқилади* — ёқиб юборилади, *ё қилади* — қилади ёки қилмайди ва ёй (камон) қилади. Омонимлар шева ва бошқа тиллардан сўз олиш орқали ҳосил бўлади (*сўри* — тоқлар учун кўтарма ва каравот; *аср* — юз йил ва пайт каби).

Синонимлар турлича шаклга эга бўлиб умумий бир хил маънони ифодалайдиган сўзлардир: *катта*, *буюк*, *улуг*, *гигант* сўзлари умумий бир маънони ифодалайди. Синонимик сўзлар ўзлари ифодалаган тушунчалар орасидаги нозик маъноларини ифодалайди: юқоридаги синонимлар маълум тушунчанинг даражасини ифодалайди. Ҳар бир синонимик сўз маълум бир услубий мазмун ифодалайди.

Масалан: *кесмоқ* — босиш, қирқиш йўли билан нарсани бўлиш; *чопмоқ* эса зарб билан бўлиш маъносида қўлланади, *кесатиш* бирор нш ёки сўз билан норози-лигини билдириш, масхаралаш, *киноя* — мажозий йўл билан салбий муносабат билдириши, *истеҳзо* — китобий мажоз маъносини ифодалайди.

Синонимик мазмун шевалар орасида ҳам фарқланади: Фарғона шевасида *арчмоқ* — бирор мева в. б. нарсанинг пўстини олмоқ, *артмоқ* — эса маълум нарсани тозалаш демакдир. Бу икки феъл Тошкент шевасида бир феъл *артмоқ* орқали ифодаланади.

Синонимлардан бадий адабиётларда усталик билан фойдаланадилар:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гоҳ инграмакдур одатим, гоҳ синграмак.

(Навоий).

Алишер Навоий синонимларни турк (ўзбек) тилининг бойлигидан бири деб, кўрсатган эди:

Эрур бас чу ҳусни малоҳат сенга,
Ясанмоқ, безанмоқ не ҳожати сенга.

Синоним сўзлар она тилининг ички имкониятлари (*кўк* ва *осмон*, *куйдирмоқ* ва *ёндирмоқ*; шевага оид сўзлар: *шоти* ва *нарвон*, *аччиқ-чучук* ва *шакароб*, *ёвуқ* ва *яқин* каби) ва бошқа тиллардан сўз олиш ҳисобига бўлади (*булоқ* ва *чайма*, *муаллиф* ва *автор*, *гонорар* ва *қалам ҳақи* каби).

Синоним сўзлар мазмунига кўра салбий (*афт*, *башара*, *турк*) ва ижобий турларга бўлинади (*чирой*, *сй юзли*, *чиройли*, *гўзал*).

Антонимлар маъноси бир-бирига зид ёки фарқли сўзларнинг жуфт келишидир: *аччиқ-ширин*, *оч-тўқ*, *иссиқ-совуқ* каби. Антоним сўзларнинг маъноси бир-бирига зид ва фарқли бўлса-да, маълум бир умумий мазмунни ифодалайди: *аччиқ* ва *ширин* **антонимлари** — ҳаётнинг турли давраларини ифодалайди.

ЛУҒАТШУНОСЛИК

Ҳар бир тилда минглаб сўзлар бўлиб, уларни тўйлаб, ҳар бир сўзни изоҳлаб турли **луғатлар** тузилади.

Луғатлар аввало 2 турга бўлинади:

1. Энциклопедик (қомусий) луғатлар.
2. Филологик луғатлар.

Энциклопедик (қомусий) луғатларда ҳар бир сўзнинг мазмуни кенг изоҳланади. Бундай қомусий луғатга, масалан, 55 жилдли «Большая Советская энциклопедия», 15 жилдли «Ўзбек Совет энциклопедияси» мисол бўлади.

Қомусий луғатлар бирор соҳага оид бўлиши ҳам мумкин. Масалан, «Литературная энциклопедия», «Техническая энциклопедия» ва фанининг турли соҳаларига доир атама луғатлари каби.

Филологик луғатлар ҳам икки турли бўлиши мумкин: умумий ва махсус луғатлар.

Умумий филологик луғатларда сўзларнинг маъноси бир тил билан ёки икки, ёхуд кўп тиллар билан таржима қилиб изоҳланади. Бунда «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», икки тилли ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча ҳамда ўзбекча-инглизча, ўзбекча-тожикча луғатларини кўрсатиш мумкин. В. И. Дал ва Д. Н. Ушаков, С. И. Ожегов тузган рус тили луғатлари ҳам мисол бўлади.

Махсус филологик луғатларга: шевалар луғати, эти-

монолог, қиёсий (масалан, туркий ёки славян тиллари қиёси), фразеологик синоним, орфоэпик, орфографик, жой номи, айрим ёзувчилар асарларининг луғатлари кириши мумкин.

Баъзи луғатларда сўз таркиблари (морфемалари) изоҳланади. Бундай луғатларга А. Ғуломов в.б. томонидан тузилган «Ўзбек тили морфем луғати»ни (Тошкент, «Ўқитувчи», 1977), Қошғарийнинг «Девони»га тузилган «Нидеке» таркибдаги аффикслар бобини кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари, охириги товуши бир хил бўлган сўзлар (чанпа) луғатлар ҳам бор (*бола, лала, ола, тола* каби).

Луғатлар икки хил тузилади. Алифбо тартибдаги ва уя тартиби билан тузилган луғатлар. Маълум алифбодаги ҳарф сираси асосида тузилган луғатлар кўпчиликни ташкил этади. Уя тартиби билан тузилган луғатларда фақат асосий сўз ўзаги алифбо тартибида жойлаштирилиб, ундан ясалган сўзлар ундан кейин жойлантирилади. Масалан, А. Абдураззоқов ва Э. Н. Назировларнинг ядр физикасига оид луғатида («Қомус» нашр., Тошкент, 1988) гамма ўзаги келтирилиб, ундан ясалган 84 сўз бирин-кетин берилади (ўша луғат, 40—42-бетлар).

Шунинг айтиши керакки, ўзбек тили тарихида кўп луғатлар тузилган. Бу луғатлар фақат айрим сўзларнинг изоҳи бўлиб қолмай, бирор буюк ёзувчи ёки давр тилининг грамматикаси, фонетикаси, тарихи ёки тилларнинг қиёси ҳамдир. Бундай луғатларда сўзлар маълум бир мавзу атрофида (масалан, Замахшарий, Жамолиддин ат Туркий, «Қелурнома» луғати) ёки бошланғич ҳарфлар, ёки алифбо асосида (Қошғарий луғати, Абу Хайён луғати, Толи Имоний Хиравий луғати), ёхуд сўз туркумлари бўйича («Санглоҳ» луғати каби) тузилади.

VIII БОБ

АТАМАШУНОСЛИК

«... вақти келиб, кишилар тилдан туғри фойдаланиш муаммоларини ҳам ўз қўлларига оладилар».

(Ф. Энгельс)

Кимки зўр жазога маҳкум эрса,
Шунинг-чун чекса қайғу, ғам ҳар онда,
Темирчи бўл, дема қийнаб уни сен,
Қўмир қаздирмаю ишлатма конда.

Жазо берма, лугат туздиргил унга,
Бунингдек мушкул иш йўқ ҳеч жаҳонда.

Атама ва атамашунослик

Атама (термин) маълум фан ёки ҳунар соҳасига оид тушунчаларни қайд қилиш, сақлаш ва бу соҳада тўпланган билим, тажриба, техник маҳорат ва малакаи бошқаларга бериш воситасидир. Шунинг учун ҳам илм, техника, ижтимоий муносабатларининг ривожланиши атамаларнинг назарий ва амалий қимматини оширади. Атама лугатларининг нашр этилиши илм, ҳунар учун, кенг ўқувчилар учун, ўқувчи ва талабалар учун катта аҳамиятга эга. Мутахасссларнинг бир-бирини тушуниши учун, илмий ва илмий-педагогик ва муҳандис мутахасссларни тайёрлашда, илмий-техник адабиёт ва дарсликларни яратинда илмий-статик ҳисоботда, халқ хўжалиги тармоқларини режалаштиришда сифатли ва қўпчилик маъқуллаган атама лугатларининг бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги техниканинг юқори тараққий қилган бир даврида адабий тил янада заковатли бир шаклга (мураккаб фикр ва фикр аламинувининг аниқ ва маълум шаклда ифодаланиши) эга бўлиб, нутқнинг маълум бир соҳалар бўйича ихтисослашиши рўй беради. Шунинг учун ҳам мутахассслар билан тилшунослар ва оддий тил ихлосмандларининг манфаатлари ва қизиқишлари тўқнашади. Бу тўқнашиш, мунозара масалани тўғри ҳал бўлиши — мувофиқ ва манзур атамани танлаб олишга ёрдам беради ва ягона йўналишини вужудга келтиради.

Атама—ифодаланаётган тушунчани аниқ ифодалани керак. Тилшунос олим Г. Шухард атамашуносликдаги ноаниқлик, чалкашлик туман ичида пароходни бошқариш билан баробар, деган эди. Атама қўллашдаги аниқлик дарҳол рўй бермайди — йиллар давомида танлаш, тартибга солиш, ниҳоят умумлаштириш (унификация қилиш) ва стандартлаш (бир қилишга солиш) орқали рўй беради.

Атамаларнинг аниқлиги ва қатъийлашини шу миллатнинг фани, маорифи, маданияти даражасини кўрсатади.

Атама лугатлари маълум соҳа бўйича зарур маълумотлар берибгина қолмай, атамаларни тартибга солишда, уларни умумлаштиришга ҳам катта ёрдам беради. Атамаларнинг ривожланиши, тартибга солиниши фан-

нинг ҳар хил соҳаларида турлича бўлиб, маълум фаннинг тараққиётига боғлиқ. Бу тараққиёт тўхтовсиз бўлгани учун янги атамаларнинг келиб чиқиши, тартибга тушиши ҳам узлуксиз бўлади. Тартибга тушган, стандартлашган атамалар адабий тилга ҳам киради, ёзма нутқнинг турли (бадий, расмий ва б.) соҳаларида ҳам қўллана бошлайди. Шу билан бирга умумистеъмолда бўлган кўп сўзлар мутахассис тилида атамага айланади. Атамалар адабий тилнинг бир тармоғи бўлиб, унинг ички қонуниятларига бўйсунди. Ноўрин, асоссиз танланган атама маълум давр ўтиши билан ифодалаган тушунча мазмунига мос келмаса, истеъмолдан чиқади, янги атама яратилади ёки унинг маъқул синоними ўринини эгаллайди. Шунинг учун ҳам атама луғатлари маълум вақт ўтиши билан қайта нашр қилинади — тўлдирилади ёки асоссиз атамалар бошқа қулай атамалар билан алмашади.

Умуман, она тилида атамаларнинг пухта ишланиши, тартибга солиниши дарслик ва қўлланмалар тузиш учун ҳам, она тилида дарс олиб бориш учун ҳам зарур бўлган манбадир. Атамаларнинг ишланмаганлиги ва тартибга солилмаганлиги нутқ услубига ҳам таъсир этади, чунки услубнинг турли соҳаларини яратувчи воқиталардан бири атамадир.

Атамашунослик ва атамаларни ўрганишда аввало атамани олдин сўздан (атама бирор тушунча ёки предметга қўйилган, эмоционал маънога эга бўлмаган махсус сўз), касб-ҳунар сўзларидан (маълум жой ёки меҳнат жамоаси тили билан чекланган сўз) фарқлай олиш зарур. Сўнгра, атамаларнинг ўзи ҳам ишлаб чиқариш — саноат, илмий, ижтимоий соҳаларга бўлинади. Атамаларни қўллаш чегарали бўлгани учун ҳам атама луғатларидаги сўзлар 5—20 мингдан ошмайди.

Атамалар ва атама луғатлари лексикологик ва лексикографик тартибда ўрганилади. Атама ва атамашунослик (термин ва терминология) ҳозирги куннинг энг муҳим ва долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолди. Ҳар бир тур ўз номини (атамасини) талаб қилади. Шунинг учун ҳам атамаларни аниқлаш, таълаш, янгисини топиш, уларни умумлаштириш ва стандарт бир шаклга келтириш, атама билан сўзни бир-биридан фарқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Атамалар соҳасида бирор умумий фикрга келиш учун тилшуносликнинг бу нозик соҳаси бўйича кўп иш олиб бориш керак. Янги атама яратиш — бой шева-

римизни ўрганиш ва улардан мақбул атамани танлаб олиш, бошқа жумҳурият ва давлатларнинг бу соҳадаги тажрибасини ва луғатларини ўрганиш, ўзбек тилининг ҳозирги ва айниқса, 20—30- йиллардаги луғатлари ва тарихда яратилган ажойиб бой луғатлари, адабий ҳамда илмий, техникавий, тиббий, бадий фанларга оид бой асарларини ўрганиш ва миллионлаб карточкалар тузиш иши билан бевосита боғлиқдир. Атама луғатларини тузиш бу соҳадаги назарий ва амалий масалалар устида пухта илмий тадқиқот ишларини олиб бориш ва, энг муҳими, атама луғатларини тузиш учун махсус қўлланманинг бўлишига боғлиқдир. Бунда айниқса, тилшунос мутахассислар, таржимонлар ва маълум фан намояндалари фикрининг бир ердан чиқиши, бир хил бўлиши алоҳида аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунга келиб, тилимизда рус-байналмилал атамаларининг сон и ортиб кетди. Ижтимоий-сиёсий соҳада атамаларнинг миқдори 20 фонзга бориб қолди. А. Мадвалиевнинг текширишича, кимё соҳасида бундай атамалар 90—95 фонзга бориб қолган. Аҳвол шу бўлса, табиий фанларни ўзбек тилида ўқитиш амри маҳол. Бунинг устига илмий услуб ҳам ишланган эмас. 20-йилларда чет элга кетиб қолиб, юртига қайтган ватандошларимиз ҳозирги ўзбек тилида ёзилган илмий китобларимизни ҳам, газета ва журналларимизни ҳам тхши тушуномасликларини айтадилар.

Фан тараққиёти билан атама луғатларга талаб тобора оша боради. Бундай луғатлар тузиш эса, атамаларни икки томондан ишланга боғлиқ:

1) назарий томондан (атамаларнинг ўрни, хусусияти, вазифаси, шаклланиши);

2) амалий қимматини аниқлаш (атамаларни тартибга солиш меъёри, бирлаштириш — унификация қилиш, ясашиш ва тузилиш системасини аниқлаш).

Бу ишда тилшунослар ва мутахассислар, айниқса, расмий идора — **Атамашунослик қўмитаси** ҳозирги ҳаракат ва натижаларини бир йўналишга солиб туриши зарур. Бунда лексикографик ишларни лексикология муаммолари билан қўшиб олиб бориш, илмий жиҳатдан зарур қўлланмалар яратиш, атамаларни умумлаштириш (унификация қилиш), олий ўқув юртларида атамашуносликнинг назарий ва амалий муаммоларини ўқитиш каби тадбирларни амалга ошириш лозим.

1. Ўзбек тили атамашунослигининг шаклланиши

Бир ва кўп жилдли, икки ва кўп тилли ҳамда изоҳли лугатларининг тузилиши узоқ даврларни ўз ичига олади. Бундай лугатларининг яратилиши айниқса 20-йиллардан анча авж олди, академия ва мактабларга мўлжалланган лугатлар кўплаб нашр этилди.

Албатта, ҳар қандай лугатнинг камчилиги бўлади: ҳамма сўзларни ҳам ўз ичига ололмайди, сўзнинг маънолари тўла очилмайди. Лугатларни қайта ишлаш ва нашр этини борасида бу камчилик бартараф қилина боради.

Одатда, атама лугатлари икки ва кўп тиллик таржима ва қиёсий ҳамда изоҳли лугатлардан келиб чиқади ва шундай лугатлар таркибида атамалар қўлла-нади. Шунинг учун ҳам атама лугатлар тарихи икки ва кўп тиллик лугатлар тарихи билан боғланади. Биринчи рус-сарт (ўзбек) лугатларининг нашр этилиши 1905—1917 йилларга тўғри келади.

Туркий тиллар бўйича лугатлар қадимги даврдаёқ тузила бошланган эди. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит-турк» (XI аср) асари, Маҳмуд ибн Умар аз Замахшарийнинг «Муҳокаматул адаб» (XII аср боши), «Китоби мажму-у-таржимон турки ва ажами ва мўғили» (XIII аср ўртаси), Абу Ҳайёнинг «Китаб ал идрак ли лисан ал атрак» (XIV аср бошлари), Жамолиддин Ибн Муҳаммаднинг «Хизнат ул-нисон ва халибат ул-лисан» (XIII аср охири XIV аср боши), Жамолиддин ибн Туркийнинг «Китабу булғат ал муштақ фи-л-луғати ат-турк ва л-қифчоқ» (XIV аср ўрталари), «Китаб ат-туҳфату уз-закияту фи-л-луғати ат-туркия» (XV аср) ва Алишер Навоий асарларини талқин қилишга боғлиқ бўлган бир қатор лугатларни кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистонда атамашунослик муаммоларини ўргатиши ва атама лугатларини тузиши ва тартибга солиши учун 1929 йилда Республика Маориф комиссарлиги қонинида Атамашунослик комитети тузилди. Бу комитет мустақил идора сифатида 1937 йилгача иш олиб борди.

20-йилларда фан-фан билан айрим илломаларгина эмас, кенг халқ оmmasи ҳам шугуллана бошлайди. Ўзбекистоннинг ўзида фан соҳасининг турли соҳалари билан шугулланувчи олимлар етишиб чиқади, қатор янги олий ўқув юрталари, аввало Фан комитети, сўнгра Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил бўлади. Бу ҳол,

табийки. фан тараққиётига сабаб бўлди. Фан тараққиёти эса ижтимоий, сиёсий, маъмурий ва аниқ фанлар соҳасида юзлаб атамаларнинг келиб чиқишига асос бўлди. Янги атамалар рус ва чет тилларидан бевосита қабул қилинди ёки уларнинг ўзбекча турлари яратилди.

1984 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Раёсати қошида Республика муассасалараро атамашунослик қўмитаси тузилди. Қўмита атамашунослик соҳасида олиб борилаётган илмий ишларни ва кадрлар тайёрлашни мувофиқлаштиришни ва ҳар чоракда «Бюллетень» нашр этиши зарур эди. «Бюллетен»да таржима атамаларнинг бир қанча турлари келтирилиб, ўқувчидан ўз фикр-мулоҳазаларини бериши сўралган эди. Махсус атама комиссияси бир неча тур атамалардан мувофиқини танлаб олишни зарур эди.

1989 йил 26 декабрда Республика атамашунослик комитети Ўзбекистон Министрлар Совети (кейинроқ Вазирлар Кенгаши) қошига кўчирилди.

1929 йили бўлиб ўтган имло конференцияси атамаларга инсбатан нуристик (аслида рус, араб ва форс-тожик сўзларига қарши курашиш) муносабатларини қоралади. Адабий тилни совет-байналмилал атамалар билан бойитиш катта манба деб эълон қилинди. Шу билан бирга суъвий сўз ясаш ва мавжуд рус-байналмилал сўзларни бузиб талаффуз этиш ва ёзиш ман этилди. (Тил ва имло конференцияси материаллари. Тошкент, 1932 й. 90—91-б.)

Ўтган давр ичида атамашунослик бўйича бир қатор докторлик ва номзодлик диссертациялари ёқланди, фанинг турли соҳаларига оид 150 дан ортиқ атама лугатлари нашр этилди. Аммо атамашунослик соҳасида назария амалиётдан орқада қолмоқда, нашр қилинган атама лугатларида, матбуотда, илмий ишларда атамаларни қўлланганда бирлик, изчиллик йўқ. Бир тушунчани нфодалаган атамаларнинг сонин 10 дан ортиб кетаяпти.

Атамалар соҳасида ҳар хилликнинг келиб чиқишига сабаб атамалар лугати тузишнинг тартиб-қоидалари ишланмагани ва бу муҳим ишни мувофиқлаштирувчи ягона марказнинг бўлмаганлиги ёки бўлса ҳам, бу ташкилотнинг йўл-йўриқларини писанд қилмасликдан келиб чиқади. Масалан, бир хил атама иккита атама лугатида икки хил берилади; Қ. Зокиров ва Д. Жамолхоновларнинг ботаникага оид лугатларида *вегетатив* —

қўнайиш, *ветвь* — шох, *вышенник* — олмализор десалар, худди шу атамаларни С. Саҳобиддинов урчиш, *ножда*, олчазор деб атайди.

Яна: тена барглар, ўрин, экиладиган ўсимликлар (Қ. Зокиров) — учки барглар, жой, экин (С. Саҳобиддинов) дейилади; ёндош чизилган айлана, чегаравий масала, критерий (О. В. Мантуров ва б., Математика терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент, 1974 й.) — ички-ташқи чизилган айлана, четга онд масала, аломат, мезон (М. Собиров. Математика фанларидан русча-ўзбекча луғат. Тошкент, 1983 й.) ва б.

Ҳозирнинг ўзида атамаларни турлича қўллаш рўй беришти: *Совет* ва *Шўро* («Тошкент оқшоми», 27.03.90 й.), *пионер* ва *кашшоф* («Ёш ленинчи», 28.10.89 й.), «*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*», 27.10.89 й.), *ноиб* ва *халқ вакили* («Совет Ўзбекистони», 17.06.90 й.), *муштарий* ва *сизетхон* («Совет Ўзбекистони», 2.09.90 й.), *институт*, *олий билимгоҳ*, *олийгоҳ* («Совет Ўзбекистони», 20.09.90 й.), Тожикистон *Фанлар байтулҳикмаси* («Саодат», 1990 й. 11-сон) ва *Фанлар академияси*, *дорулудум*; *Риёзий* (аёл) ва *математик* («Фан ва турмуш», 1990 йил, 11-сон), *республика* ва *жумҳурият*, *район* — *ноҳия* — *туман* в.б.

Албатта, бу ҳолат маълум вақтгача давом этиб, атамаларнинг маъқул шакли танлаб олинади.

Атамалар — лексиканинг тез ўзгарувчан соҳасидир. Янги фан ва унинг тармоқларининг келиб чиқиши, янги оқим ва назариялар янги атамаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

20- айниқса, 30- йилларда атамалар танлаш ва уларни қўллаш активлашди, асосий манба араб тили бўлиб қолди. Биринчи ва асосли атама луғатлари ҳам 30- йиллардан бошлаб нашр этила бошланди.

Атамалар танлаш ва умумлаштириш соҳасидаги амалвий ишлар ҳам 30- йилларга тўғри келади. Атамаларни танлаш борасида 20- ва 30- йилларда матбуотда катта кураш кетди. Агар 1917—31 йилларда *водород*, *кислород* атамалари *муваллидулмо*, *муваллидулҳамуза*, *ҳомзи қарбун* бўлса, 1931—1936 йилларда *сувчил*, *аччил*, *қўмир-ген*, *оксиген*, *карбонат ангидрид* тарзида, фақат 1941 йилдан бошлаб *водород*, *кислород*, *углерод* шаклида қўллана бошладди. *Математика* ҳам *риёзийёт*, *физика* — *ҳикмат*, *геометрия* — *ҳандаса*, *ботаника* — *наботот*, *диалектик материализм* — *муҷодалавий моддиюнчилик* шаклида ишлатилган.

Совет даврида фан ва техника соҳасидаги катта ўзгаришларнинг бўлиши — машинасозлик, оптика, космонавтика, иш юритиш, спорт, информатика, ядро физикаси, радиоэлектроника, ген муҳандислиги, бионика, космик тиббиёт, экология каби йўналишларнинг кириб келиши, ўзбек тили ижтимоий вазифасининг матбуот, адабиёт, маориф, телекурсов, радио ва бошқа соҳалар бўйича кенгайиши янги ва янги атамаларнинг кириб келишига сабаб бўлади. Бунда аввало арабча атамалар қўлланилган бўлса, кейинроқ уларнинг ўрнини рус ва байналмилал ҳамда ўзбекча атамалар эгаллади.

2. Атамаларнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятлари

Атама — илмий, техника, ишлаб чиқариш, ижтимоий муносабатлар ва шунга ўхшаш соҳалардаги махсус тушунчаларни тил воситаси билан ифодалайди. Атама — бир маънолиги (моносемия) билан, синоним қаторларининг бўлмаслиги билан характерланади. Бир маънолик (аниқ, хусусий маънони ифодалаши) ва синоним қаторларининг бўлмаслиги маълум бир давр ўтиши билан юзага келади: атаманинг маъно доираси тора-яди, хусусийлашади. Бунда сўз ўзининг экспрессивлик хусусиятини йўқотади, оддий сўзлашув воситаси бўлмай қолади.

Атама илмий, техник, ишлаб чиқариш ва бошқалар ҳақида элементар маълумот берувчи тил бойлигидир. Маълум соҳанинг илмий ва техник усуллари қайд қилиб, уни ўқувчига етказиш учун атама қўлланилади. Сўз атамага ўтгач, ўзининг экспрессивлик хусусиятини йўқотади.

Ҳозирги тарихий жараёнда кўп атамалар айтиб ўтилган тартиб-қондаларга мос келмайди: улар кўп маъноли, синонимик қаторларга эга, маълум тушунчани аниқ ифодаламайди. Аммо бу ҳол табиий бўлиб, маълум давр ўтиши билан сўз бу хусусиятларини йўқотади, атамага айланади ёки атама хусусиятига эга бўлган бошқа бир сўз билан алмашади.

Шунинг ҳисобга олиш керакки, маълум бир атама бир неча соҳаларда ҳам қўлланилиши мумкин. Масалан: *қанот* — самолётда ва ҳарбий ишда (чап ёки ўнг қанот қўшинлари); *операция* — тиббиётда (жарроҳлик), ҳарбийда (маълум бир ҳарбий тадбир), молияда (пул муомаласи); *морфология* — тилшуносликда (сўз қурилиши), ботаникада (ўсимлик тузилиши); *колония* — ижтимоий

фанларда (мустамлака, ботаникада [тўп-тўп бўлиб яшовчи ҳайвонлар]). Атамалардаги омонимия, полисемия шу орқали рўй беради. Атама лугатларида бу маъноларнинг ҳаммаси, маълум бир рақамлар билан, соҳаси кўрсатишган ҳолда келтирилади.

Маълум атаманинг турли соҳаларда ишлатилишига сабаб улар ифодалаган мазмундаги ва вазифадаги ўхшашликдир. Мааниқан боғлиқлик ва вазифа умумийлиги бўлгани учун бир соҳадаги атама иккинчи бир соҳага кўчирилади. Мазмун яқинлигига қараб атамалар лексик-семантик қаторларни ташкил этади.

Ҳар бир предмет, тушунча, воқеа, ҳодисанинг турли хусусиятлари, маъно қирралари бўлади. Атама ана шу хусусиятларнинг энг муҳим томонини ифодалайди. Масалан: *аренда — ижара, абонент — обуначи, виза — рухсатнома. Асбоб* атамаси ўрнига кўра *инструмент, прибор, аппарат, машина* бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда атама ўзи ифодалаган тушунчага мос келмаслиги, унинг муҳим хусусиятини ифодаламаслиги ҳам мумкин. Масалан: атом — «бўлинмас»; лавсан (бир хил мато) — аслида собиқ СССР ФА юқори молекуляр бириктирилма лабораторияси (русча — лавсан).

Баъзан атама маълум шахс номи билан боғланади. Масалан: Вавилов-Черенков эффекти, Мартинков нулати каби.

Атамани белгиланида қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

1) она тилида мавжуд бўлган тартиб-қондаларга мос келиши;

2) талаффуз қонун-қондаларига тўғри келиши, оҳангдорлиги;

3) она тилининг умумий системасидан жой олиши;

4) она тилидаги мавжуд сўзларнинг умумий қонун-қондаларига, сўз ясаллиши ва сўзлар билан бирикиш системасига мос келиши.

Атамаларнинг шаклланиши синонимик қаторларнинг бўлиши билан бошланади. Ҳар бир синоним ўзи ифодалайдиган тушунчанинг турли маъно ва функционал қирраларини ифодалайди. Маълум давр ўтиши билан бу синонимларнинг бири атама сифатида тан олинади.

Атаманинг шаклланишида синонимик қаторларнинг бўлиши турли илмий йўналиш ва мактабларнинг бўлишига ҳам боғлиқдир.

Ҳозирги кунда ҳам кўп атамалар синонимик қаторларга эга. Масалан: район, туман; университет, дорил-

фунун; институт, дорилмуаллимун (педагогика институти), илмгоҳ (илмий текшириш институти), билимгоҳ (мутахассис тайёрловчи олий ўқув юрти); муаллиф, автор; агроном — зироатчи, агроном; артист — санъаткор, артист; гражданин — фуқаро, гражданин; журнал — ойнома, журнал; демография — нуфус, демография; депутат — халқ вакили, ноиб, депутат; синоним — маънодош, турдош, синоним ва б.

3. Атамаларнинг тузилиши ва ясалиши

Атамалар тузилиши жиҳатидан қуйидагича бўлади:

1. Содда атамалар.

Бу хил атамалар туб ёки ясама бўлиши мумкин: букри (горбатый), нуқсон (дефект), фаол (актив), таҳлиля (анализ), тасниф (классификация), иштаха (аппетит), шифокор (врач, доктор), битирувчи (выпускник), крим (доход) ва б.

2. Қўшма атамалар (синтактик усул). Қўшма атамалар бирдан ортиқ ўзакларнинг қўшилишидан тузилади: ишбилармонлик (деловитость), иш юритиш (делопроизводство), талабнома (заявка), соғлиқни сақлаш (здравоохранения) ва б.

Қўшма атамалар қисқарган шаклда ҳам бўлади: Атамақўм (Комитет терминология), нефтгазқурилиш (нефтегазстрой), Тошкентбониқурилма (Главташкентстрой).

Аббреватура: БМТ (Бирлашган миллатлар ташкилоти), МДХ (Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги) ва б.

3. Бирикмали атамалар. Бу ҳолатда икки ва ундан ортиқ сўзлар бир тушунчани ифодалайди: ялпи даромад (валовой доход), маиший хизмат (бытовые услуги), бета заррачалар (бета — частицы), етакчи мутахассис (ведущий специалист), қалам ҳақи (гонорар), ботаника боғи, ун ҳосил қилувчи аъзолар ва б.

Бирикмали атамалар одатда от ва от, сифат ва от, равиш ва феъл каби сўз туркумларининг бирикишидан тузилади.

Бирикмали атамалар ўзининг қисқалиги, таъсирчанлиги, бир маънолиги ва бир қилимга тушганлиги (стандартлиги билан) ажралиб туради.

Ортиқча чўзилиб кетган атамалар ҳам тезда истеъмолдан чиқади: *рецепт* — дори ёзиб бериладиган алоқа хати («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 19.01.90 й.) ва б.

4. Фразеологик атамалар: *қизил чизик* (красная линия), *оқ шеър* (белый стих).

5. Тимсолий белгилар, жадваллар ва рақамлар.

6. Семантик усул.

Тилда қўлланган сўзга янги маъно берилади. Тилдаги оддий сўз маълум соҳадаги махсус бир тушунчани ифодалайди. Бу билан маъноси тораяди, атамага айланади. Аммо мазкур сўз умум тилида, оммабоп, бадий ва бошқа услубларда ўзининг кенг маъносидан ишлатила боради. Масалан: *тароқ* (асбоб); тибб, *қизилча*—краснуха коревая; бот.— красная свекла; тибб. *ўсма* — опухоль. тибб. *шиш* — отек.

Семантик усул билан атама ясагда метафора, ўхшатиш, метаномия, синекдоха, метатеза, сеникопа, эпитеза каби усуллар қўлланади; *ўрик* мевагина эмас, дарахт ҳам. Яна *тиш*, *бармоқ*, *қулоқ*, *бўғиз*, *чўмич*, *ёстиқ* каби сўзларнинг маълум бир фан ёки соҳада ишлатилиши мисол бўлади.

Бирикмалар атамаларини тобора ихчамлаштиришга ҳаракат қилинади. Бу ҳол бора-бора аббреватурага ҳам олиб келиши мумкин: физика-техника институти — *ФТИ*.

Бу ҳол шунга олиб келадик, маълум бир аббреватураларини мутахассисларгина тушунади. Масалан: *лабсан* (лаборатория высокомолекулярных соединений), *физинит* (физико-технический институт АН СССР) ва б. Кўринадики, маълум бир атаман ясагда у ифодалаган тушунча ва предметнинг бирор характери белгиси (шакли, вазифаси ва б.) асосга олинади.

Атамалар она тили асоси (базаси) даги сўзлар ёрдами билан ясалади ёки атама бошқа тиллардан айнан ёки калькалаш йўли билан олинади. Атамалар асосини от ва отлашган сўзлар ташкил этади.

Турли фан соҳасига онд минглаб атамаларни яратувчи олимлар, таржимонларини аниқлаш қийин, албатта. Аммо айрим атамаларни яратган баъзи олимларнинг исми бизга маълум, *ген*, *генотип*, *фенотип* атамалари Дания биолог В. Йогансен (1857—1927), инглиз физик олими О. Лодж (1851—1940) *протон* атамасини, немис ботаниги Х. Моль (1805—1872) *протоплазма* атамасини, немис математиги И. Листинг (1808—1882) *топология* атамасини яратган. *Форд*, *дизель*, *вольт*, *герц*, *бостон* атамалари шахар ва шахс номларидир. Кибернетикага онд атамалар аввало инглиз, сўнг рус ва бошқа тилларда қўллана бошлади.

Атамаларнинг маълум қисми рус-байналмилал бўлади ёки маълум атамалар калькалаштириб (айнан таржима қилиб) олинади. Масалан: выпрямитель — тўғрилагич, пылеуловитель — чапгутгич, долбак — ўйгич, подъёмник — кўтаргич, белый стих — оқ шёар, введение — кириш ва б.

Калькалашда тушунчанинг ўзи таржима қилинади ва янги атама она тилининг фонетик ва грамматик қонунига бўйсунади.

Баъзи атамалар ярим калькалаштирилади: ультра-товуш, самолётсозлик каби.

Одатда, калькалаштириш қулай туюлади, аммо шевада атама бўлмасагина бу йўлни тутини, оғзаки нутққа асосланиш лозим.

Р. Доннёров 75—80 фониз атамалар морфологик усул билан ясалишини айтиб, 300 дан ортиқ сўз ясовчи қўшимчаларни кўрсатади.

— дош: жийдадошлар, нистадошлар;

— гич: чизгич, кўрсатгич;

— ма: сузма, қовурма, терлама, иситма, қайнатма шўрва;

— чилик: ипакчилик, пахтачилик ва б.

Шунга кўра, атама ясовчи аффикслар унумли ва унумсизга бўлинади.

Адабий тилда унумдор бўлмаган аффикс атамашуносликда кенг қўлланади.

4. Атамаларни тузиш тартиб-қоидалари

Давлат тили ҳақидаги қонуннинг кўп моддаларининг амалга оширилиши (илмий ишлар, дарсликлар ва қўлланмалар, расмий ҳужжатлар, талабаларнинг миллий гуруҳларида дарслар, муомаланинг давлат тилида бўлиши шартлиги) биринчи навбатда атамаларнинг ўзбекча турларини топишга боғлиқ.

Маълум бир вақтда маълум тушунчани аниқ ифодалаган атама, фан тараққиёти билан эскириб, ўша тушунчага мос келмай қолиши мумкин. Бунда атамани ўзгартириш зарур бўлади. Шунинг учун ҳам атамалар қайта кўрилиб, янги ва янги атама дўғатлари тайёрланади.

Атамаларни танлаш ва қўллашдаги асосланганидан қонун-қоидалар:

1) Атамаларнинг бир маъноли бўлиши. Агар турли соҳаларда турлича тушунчани ифодаласа, бундай ата-

мани қўллаш мумкин: тилшунослик ва ботаника соҳа-сидаги *морфология*, ижтимоий фан ва ботаника соҳа-сидаги *колония* каби.

2) айни бир тушунчани ифодалаш учун икки хил атамани қўлламаслик.

3) атама тушунчани аниқ ифодалашин, мақсадга му-вофиқ бўлиши шарт.

4) атама ихчам бўлиши, ортиқча кенг иборалар қўлланмаслиги лозим.

5) она тилида сўз туриб, чет тил атамаларини қўл-ламаслик.

6) атамани қўллашда маълум система бўлиши (яса-лиш ва бирикма ташкил эта олишлик).

Атама маълум бир фан аҳлига, ижтимоий-сиёсий атамалар эса оммага тушунарли бўлиши керак. Агар маълум бир атама, қайси тил асосида тузилган бўлмасин, тушунарли бўлса, бундай атамани алмаштиришнинг ҳожати йўқ. *Атом* атамаси аслида юнонча бўлиб, *бў-линмас* деган маънони англатади. Ваҳоланки, фаннинг тараққиёти туфайли *атом* ўз навбатида *нейтрон*, *про-тонлар* каби майда заррачаларга бўлинади. Аммо ҳозир ҳам *атом* атамаси қўлланиб, химияда кичик заррачага қўйилган номлигини сақлайди.

Шунинг учун ҳам фаннинг турли соҳаларига таал-луқли кўплаб атамалар ҳаммага тушунарли бўлгани учун ўз ҳолида қўлланиши маъқул. Масалан: амбула-тория, дезинфекция, лаборатория, бюджет, деномент, демография, организм, телерадио, арханизм, аспирант, аудитория (фақат дарехона эмас), магазин (дўкон — бу ларек), депутат, милиционер, океан, паспорт, цирк, суффикс, инфекс, префикс, адъективация, атом, нейтрон, оксиген, физика каби.

Ўз шаклида қолдириш лозим бўлган кўп атамалар асосан аниқ фанларга оиддир.

Шунинг учун ҳам азвало *жимҳурияг*, *фиқаро*, *ноҳия* деб тақлиф этилган атамалар ҳозирнинг ўзидаёқ *рес-публика*, *гражданин*, *район ёки туман* шаклида қўлла-ниляпти.

Атамаларнинг русча-байналмилал шаклларининг сақланиши илм-фан, ижтимоий йўналишнинг ҳозирги замон илм-ор гарб фаали билан яқинлашишни таъмин-лайди, улар билан алоқани оsonлаштиради.

Рус ва Европа тилларидан олинган атамалар асосан фан соҳаларига оид бўлиб, фан атамаларининг асосини ташкил этади.

Бошқа қардош туркий тиллар ҳам шу йўлдан бориб кўп атамаларни ўз ҳолида қолдирдилар: озарбайжон тилида орган, институт, досент, телефон, журнал, програм, редакция, поэма, актуал, район, милис, сех (цех), кўмита, паспорт, проблем, идеал, процесс, план, Алмания, Франса, Аврупа, Гафгаз ва б. («Ўдлар юрду» газетаси, 5-сон, 1990 й.)

Ҳозирги турк тилида: циркуляр, култур, конгресс, форму, факулта, секретар, адрес, спор, диск, периодик ва б.

Кўринадики, атамалар фақат ўз она тили талаффузига мослаштириб олинади холос.

2. Русча байналмилал атамалар ичида шундайлари ҳам борки, улар таржима қилиняпти, ўзбек тилига сингиб боряпти.

Масалан: агрохимия — деҳқончилик кимёси, альтернатив — муқобил, вакант — бўш ўрин, ведомство — муассаса, визит — ташриф, витрина — кўргазма, вывеска — пешлавҳа, гарантия — кафолат, гонорар — қалам ҳақи, группа — ғуруҳ қабилар.

Ҳозирги кунга келиб, рус-байналмилал атамалар фан соҳасида жуда кўпайиб кетди. Агар 1924 йили тилимизда ижтимоий-сиёсий рус байналмилал сўзлар 0,9 фоизни ташкил этган бўлса, ҳозир 20 фоизга бориб қолди. Аниқ фанларда, масалан, химия фанида рус-байналмилал атамалар 90—95 фоизга етиб қолган. Бу ўз навбатида илм-фани ўқитишни қийинлаштиради, ўзбек тилида дарслик ва қўлланма тузишга имкон бермайди. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда бу атамаларнинг маълум бир қисmini она тилининг ички имкониятлари асосида, мавжуд ва эски лугатлар ҳамда илмий, бадиий ва бошқа асарларни ўрганиш билан ёки қулай бир атамани топиш йўли билан уларни алмаштириш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги демократия ва ошкоралик даврида янги атамаларни жорий қилиш маъмурий-буйруқбозлик йўли билан эмас, ишонтириниш, илмий ва амалий жиҳатдан у ёки бу атаманинг қўлланиши зарурлигини асослаш йўли билан иш олиб бориш зарур. Бунда янги атаманинг тушунилиши қийинлиги сезилса, албатта унинг асл (русча-байналмилал) турини қавсда кўрсатиш зарур. Масалан: абстракт — мавҳум (абстракт), авангард — илгор (авангард), автор — муаллиф (автор), университет — дорилфунун (университет, агитатор — ташвиқотчи (агитатор), агроном —

ҳосилот (агроном), адрес — манзил (адрес) ва шу кабилар.

Ҳозир илмий адабиётда ва мақолаларда рус-байнал-милал сўзлар, атамаларнинг ўзбекча турини (вариан-тини) бериш учун *соответствие* атамаси ўрнига *муқобил* қўлланмоқда. Аслида *муқобил* сўзи бир сўзнинг ёки тушунчанинг қарама-қарши (альтернатив) тури (вари-анти) демакдир. Аммо биз бу ерда маълум бир рус-бай-налмилал атаманинг қарши томонини, зид турини (ва-риантини) топиш ниятида эмасмиз, аксинча, рус-бай-налмилал атаманинг ўзбекча номини (атамасини) топ-моқчимиз, таржима қилмоқчи бўламиз, холос. Шунинг-дек, *автономияни* — *ўз эркили, архивни* — *ҳужжатлар ом-бори, балансни* — *тайингар* дейилиши, *аэропортни* — *қўналга, клубни* — *даъватхона* деб номланиши тилга сингмайди.

Чет тилига оид айрим атамалар калькалаштириб таржима қилинади. Масалан: ёқилги (топливо), ёнилғи (горючее), тузум (строй), талабчанлик (требователь-ность), кўрсаткич (показатель), умумхалқ (общенарод-ный) ва шу кабилар.

Бу ўрнида ҳатто рус тили сўз ясаш усули ҳам каль-калаштирилади: дунёқараш (мировоззрение), устқурма (надстройка), издош — (последователь), музёарар (ледо-кол) ва б.

Рус ва чет тиллардан қабул қилинган атама ўзбек тилининг ички қонунлигларига бўйсинади: турланади, янги сўзлар ясайди, бошқа сўзлар билан бирика олади атомли, протонли, радиоланштириш, океан ости ва б.

Она тили асосида янги атама топиш ва танлашда ҳам мавжуд рус-байналмилал атаманинг мазмунини тўғ-ри ифодалай оладиган, талаффуз қондаларига мос, она тилининг ички қондалари асосида тузилган атамани танлаб олиш лозим, бу янги атама янги сўзлар ясаш учун асос бўлиши керак.

Атама маълум тушунчанинг муҳим бир томонини ифодалаши керак. Тушунча ва предметнинг маъно ва вазифасига қараб зарур атама берилади.

Масалан: *аппарат* атамаси маъносига қараб, *идора, ходимлар* ва *қисм* (машинанинг бирор қисми) бўлиши мумкин.

Айрим атамаларни икки хил турда (ўзбекча ва рус-байналмилал) берилишининг боиси иккита:

а) рус-байналмилал атаманинг маъноси кенгроқ

бўлиб, ҳар вақт ҳам унинг ўзбекча турига тўғри келавермайди.

Масалан: *гражданин* ҳар вақт ҳам *фуқаро* атамасига мазмунан тенг эмас: *Фуқаро* арабча *фақир*, *камбағал*, *қора халқ* маъносига бўлса, *гражданин* — ватанининг ҳақиқий аъзоси, ҳурматли инсон демакдир. *Авангард* дегани *илгоргина* эмас, қўшиннинг олдинги қисми (*хировул*), *етакчи* каби маъноларни ҳам ифодалайди. *Вариант* атамаси *тургина* эмас, *мақбул*, *қулай тур*, *фарқли шакли* ҳамдир. *Архив* атамаси умуман, *ҳужжатхона* эмас, эскириб қолган ҳужжатлар сақланадиган жой ёки ташкилот, айрим шахс ёки ташкилотга тааллуқли барча ҳужжатлар ҳамдир. *Акт* атамаси *далолатномагина* эмас, айрим ҳаракат, иш, воқеа ёки расмий ҳужжат, театрда *парда*, ёхуд тантанали *мажлис зали*. *Диалог* — *суҳбат* демакдир. *Мулоқот* атамасида *мунозара* маъноси ҳам бор. Банк — *бисотхонагина* эмас, у пул ва қимматбаҳо нарсалар сақланадиган давлат банки ҳамда карта уйида тикилган пул ҳамдир. *Фонд* — *жамғармагина* эмас, у маблағ, захира (запас), қўр, қимматбаҳо қорозлар, моддий ёрдам берувчи идора, маълум мақсадда йиғилган пул ҳамдир. *Образ* — кўриниш, қиёфа, сиймо, афт, башара, шакл; *депутат* — халқ вакилигина эмас (халқ вакили ёки овоз билан сайланмайди) у маълум вазифаларининг маълум муддатда бажарувчи шахс; *норма* — *меъёригина* эмас, қонда, маром, тартиб, ўлчам ҳамдир. Бу атамаларнинг ҳар бири мазмун ва услуб турига қараб ишлатилади;

б) атамаларни икки шаклда бериш одатда лугатларда бўлиб, матнда ҳар бир ўринда такрорлаб ўтирилмайди. Атаманинг бошқа тури ёки синоними қўллана беради. Бу ҳол тилга олинган атаманинг лозим маъно фарқларини очишга имкон туғдиради. Жумла услубини бойитишга ёрдам беради. Масалан: *доктор*, *врач*, *шифокор*, *табиб* каби. Аммо шунинг эсдан чиқармаслик керакки, муҳр, штамп, расмий ва иш юритиш ҳужжатларида, илмий мақола, дарслик, қўлланма ва монографияларда лавҳа, ишлавҳа (вывеска) ларда атаманинг биринчи турининг кўрсатиш керак (идора, ташкилот, кўча номларида ҳам): Вазир, вазирлик (министр, министерство), ёзувчилар уюшмаси (союз писателей), меҳнатни муҳофаза қилиш бўлими (отдел охраны труда), Тошкентёшқурилиши (Главтошкентстрой), Ўзбекхорижеавло (Ўзбекинторг), Ўзбекбалиқ-

чилиқ (Узрыба), Ўзбек озиқ-овқат бирлашмаси (Объединение Узбекпищепрома).

Порэг атамасининг ўзбекча турларидан биринчиси (*остона ёки бўсага*) асосий атама бўлиб, қолган турлари (бирор иш, ҳаракатнинг бошланиши, остонатош ва б.) оммабон услубда ишлатилади.

Русча-байналмилал атамаларининг ўзбекчасини танлашда атаманинг маъноси, ясалниш ва турланиш хусусиятини ҳам ҳисобга олини керак.

Масалан, агар биз *аспирант* атамасини *илмжў* деб таржима қилсак, *аспирантури* нима деб атаймиз? Агар *диагностни ташхис* десак, *диагностика*, *диагностировать*, *диагностический* атамаларини қандай таржима қиламиз? Шунингдек, *газета* — *рўзнома* бўлса (нега кунлик, кундалик эмас?), *журнал* атамаси *жарида* бўлса, *газетхон*, *журналхонга* қандай атама топамиз? *Характер* — *савия*, аммо характеристика-чи? Баъзи ҳолатларда айрим ўзбекча атамалар арабча ёки тожикча сўзининг маъносини нотўғри тушунишдан келиб чиқади. Куллиёт атамаси аслида бирор нарсанинг бутун қисмларини ўз ичига олган ҳолати ва ёзувчи асарларининг тўплами маъносига қўлланади. Бу атамани *факультет* атамаси ўрнида қўллаш нотўғри бўлар эди. *Экскурсия* фақат оддий *саёҳат* (*путешествие*) эмас, у маълум мақсадга йўналтирилган кузатув ҳамдир.

Спектор, физ *солнечный спектор*. Бу сўзни бирор ўзбекча, арабча ёки тожикча атама билан алмаштирилса, мазкур атамадан ясалган бошқа атамаларни таржима қилишнинг иложи бўлмай қолади: *спектральный*, *спектрограмма*, *спектограф*, *спектометр*, *спектроскоп*, *спектроскопический*, *спектроскопия* ва б. Худди шунингдек, *спирт*, *спиртной*, *спиртования*, *спиртовать*, *спиртовка*, *спиртовой*, *спиртометр* ва б.

Атамаларнинг ўзбекча турини танлашда манбалар қуйидагилардан иборат:

а) *сўзлашув тилига оид* атамалар: қумтена — барҳан, илгор — авангард; бошбошдоқлик — анархия, анархизм; кўҳна — арханк, арханизм; бўш ўрни — вакант, вакансия; жангари — боевик, тирноқгул — колендула, пустьирник — арелонқуйруқ, сувқаламшир — водяной перец; буйимодарон — тысячилетник; мармарак — шалфей; сариқбош — пинжа, чанна — обратный; боши берк кўча — туник; кўргазма — витрина; уйғунлаштирмақ — гармонизация; ўйқулик — декада; буюртма — заявка; жўпатма — посылка каби.

Ўзбек тилининг ўз ички сўзлашув имкониятлари асосида тузилган атамалар мавжуд сўзларнинг маъносини кенгайтириш, торайтириш ва табақалаш (дифференциация) йўли билан рўй беради:

б) *шевачиликка оид* сўзлар ҳам атама тузишда манба бўлади; синчи — эксперт; ўлдириқ — икра; эман — дуб; қулмоқ — хмел; хўжагат — малина. Шевалардан кўпроқ зоология, ботаника, тиббиётга, қишлоқ хўжалигига оид сўзлар олинади. Шевага оид бой тил маҳсулотларини ҳозир «Ёшлик» журнали (баъзан «Гулистон» журнали ҳам) бериб туради. (Олий ўқув юртлари филология факультетларининг I ва II курсларида диалектологик ва фольклор экспедицияси бор. Бу экспедицияларда йиғилган (шева) тил бойликларини Тилшунослик илмий тадқиқот институти тўпласа, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналарида мунтазам эълон қилиб турса, ҳозир тузилаётган изоҳли лугатга ҳам катта материал бўларди. Ўзбеки тилида олтинчи минг сўз бор, холос, деювчиларнинг ҳам оғзига уриларди).

Шевага оид сўзлар адабий тилга кириб бормоқда:

Дўстлик меҳроблари идраса,
Фитна кузгунлари потраса.

(Ойдин Ҳожиева)

(идраса — ирий бошласа, потраса — потирлаб учса.)

Шеваларга оид сўз ва атамалар («Ёшлик» журнали «Тил сандиги» дан): кампал — адёл, тагир — велосипед гилдираги; карта — пластинка; очар — отвертка; зиққа — астма касаллиги; лапо — конверт; шангил — кружка; чия — ёввойи олча; қатов — кичик қоя; делагай — астарсиз чопон; жўнгарак — пахтаси олинган чаноқ; конгилтирюпқа темир (тунука) тасма; какра — бот, ўт тури; ковармоғор — тепаликларда ўсадиган ёввойи ўсимлик; сиқма вазелин тури; чучимия — бот. ўсимлик тури; кавға — бот. (қамиш тури; канақ — тапдирга ўт ёқилганда тез ёнишига ёрдам берадиган тешик; ушлан — бот. бир хил ўсимлик; қуёнтовуқ — бот. бир хил ўсимлик, чумалай — бот. бир хил ўсимлик; бугмаки — бот. тоғ гиёҳи (шамоллашнинг даволаш учун); тапчан — ёғоч каравот; тиктак — товони баянд туфли; жегда — астарсиз устки кийим; капач — момолар киядиган бош кийим; жинжак — дуккакли ўсимлик тури; патта — бот. қайрағочнинг бир тури; рева — бот. чўлда ўсадиган ўсимлик;

сирқин — ёйилиб ўсадиган шuvoқ; утмо — вабо; шиқир-қоғоз — целофан пакет; қомоқ — бот. оқбош (ўсимлик); пучқи — қўл арра; ёрғи — катта арра; аравак — бурунга тақиладиган аёллар безағи; чиркай — пашшанинг бир тури;

в) *касб-ҳунарга оид*: ангоб (сопол идишларга ҳашам берадиган аралашма), сир (глазурь), ўрама (сопол идишга солинган расмни ўраб олган ҳалқа), маржон, гулсун, гунгура, гулдон, қаламнир, тож, сада, меҳробн, туморча, тароқча, ошиқча, санама ва б.— идишга солинадиган гул ва турли расмлар номи;

г) ўзбек ва бошқа туркий тилларнинг мавжуд ва эски луғатлари ҳамда илмий ва бадиий, тарихий асарларида қўлланган сўзлардан ҳам атамаларни тузишда фойдаланиш мумкин.

Эски туркий тили бўйича:

аба башы — боднинг шаклида тоғларда ўсадиган ўт [ДЛТ, I, 114].

абақы — чучило [ДЛТ, I, 155].

ажмуқ — оққаччиқтош [ДЛТ, 125].

аз — ткань [ДЛТ, I, 108].

ай — войсковой реестр [ДЛТ, III, 85].

алачу — хижина [ДЛТ, I, 143].

алуч — холодильник [ДЛТ, I, 143].

андуз — бот. роса [ДЛТ, I, 138].

аныт — фламинго [ДЛТ, 119].

аржу — шакал [ДЛТ, I, 147].

арынчу — просчет [ДЛТ, 153].

арпаган — бот. мятлук, мартук [ДЛТ, I, 157].

артыг — жиплетка [ДЛТ, 123].

арқуқ — перекладина [ДЛТ, I, 134].

арғун — зоол. мангуста [ДЛТ, 142].

ашак — подножия горы [ДЛТ, 97].

агыл — помёт овца [ДЛТ, I, 103].

ас — куница [ДЛТ, I, 109].

артуч — бот. межжевелыник [РСЛ, I, 323].

им — пароль

сўқоқ — оқ кийик, антилепа

кэрим — сюзана

энуц — нохина, кўза тушган парда

ажмуқ — оқ аччиқтош [ДЛТ, индекс].

Қадимги кўп туркий сўз ва атамалар кейинги даврларда араб ёки тожикча сўз ва атамалар билан, кейинги 140 йил ичида русча-байналмилал сўзлар ва атамалар билан алмашди. Бунда зарур ўринда сўз ва атаманинг

асл туркча шаклини тиклаш ёки араб-тожик, рус-байналмилал сўз ва атамалар шаклини сақлаш муаммосини ўйлаб кўриш керак.

Масалан: қадимги ва эски турк тилида: коруг — айғоқчи; айғучи — маслаҳатчи, ўрам — кўча, квартал; йўлуғ — қурбон (қил); тунак — хобхона; йатғақ — миршаб; тургоқ — кундузги қўриқловчи; ошчи — повар; кэшчи — қуш тутувчи; орду боши — сарой аъёни; бекларбеки — генерал губернатор; тамдачи — тамга қўювчи; басқақ — губернатор; даруға — қўрғон бошлиғи; чағырчы — мусаллас тайёрловчи; сувчи — водонос; кэшчи — колчанщик; кийизчи — кийиз босувчи; кун ва қорабош — қул; тарығчи, экинчи — деҳқон; йағаччи — дуррадор; этмакчи — поповой; этчи — қассоб ва б. (Мисоллар Х. Дадабоевнинг «Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркских письменных памятниках XI—XIV вв.» (Ташкент, 1991) китобидан олинди.

д) Атамаларни тузишда манба бўлган тилларга араб ва форс (тожик) тиллари киради. Ҳозирги кунда жуда кўп атамалар аслида эскича (арабча ва форс-тожикча) шаклига қайтди: тема — мавзу, территория — ҳудуд, доклад — маъруза, автор — муаллиф ва б.

Атамаларнинг арабча ёки тожикча турларини танлаб олишда жуда эҳтиёткорлик зарур. Ҳаммага тушунарли бўлган *альбом, фонтан, корректор, транспорт, милиционер*, атамаларини *мураққаъ, фаввора, мусаҳҳиҳ, нақлиёт, шотир деб* таржима қилиш билан биз арабча атамаларини сўзлашув ва фаи тилига сингдира олмаймиз, барибир, бу атамаларнинг русча-байналмилал шакллари қўллана беради, маъно ва талаффузга ёт бўлган бу араб атамалари барибир ўзлашмайди. Ҳаттоки, ҳозирги турк тилида ҳам *университет* атамаси *Universite, факультет* — *fakulta, газета тили* — *gazete dili, лекция* — *гарог* («Халқ сўзи», 11.02.1992 й.) деб аталади. Шунингдек, ҳаммага тушунарли бўлган *институт* атамасини *олий билимгоҳ* ва *дориамуаллимун* (муаллимлар тайёрловчи олий ўқув юрти) ёки *илмгоҳ* (илмий тадқиқот институти) деган атамалар билан алмаштиришни ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Бу агама ҳатто *олийгоҳ* деб юритилади: Самарқанд тиббиёт (тиббийи ёки тиббиёт?) олийгоҳи («Совет Ўзбекистони» газ., 20.XI.1990.), Москва тўқимачилик олийгоҳида, Тошкент Халқ хўжалиги олийгоҳининг доценти, Бухоро Давлат дориамуаллимининг ўқитувчиси («Фаи ва турмуш»

журн. март, 1900 й.). Аммо бу журналнинг шу соннда «Фалсафа ва ҳуқуқ институтида» сарлавҳали мақола-енда манзилнинг маъноларидан бири — *тураржой* деб аталган. Аммо нега яна *манзил* атамасига гоҳини қўйиш керак?

3. Атамалар соҳасида, атамаларнинг ўзбекча шаклини топиш борасида ҳали қилинадиган ишлар кўп. Таржимаси топилиши зарур бўлган атамалар ҳали катта қатламни ташкил этади. Бу соҳада ҳукумат қошида махсус Атамашунослик қўмитасининг, Тилшунослар жамияти, Атамашунослик маркази, йирик институтлар ва дорилфунунлар қошида атамашунослик бўлимларининг ташкил этилиши ўзбекча атамаларни топиш ва танлашда катта ёрдам беради. Атамаларнинг ўзбекча шакллари топиш ва танлашда атама лугатлари билан шугулланадиган олим ва таржимонларнинг, айниқса, Фанлар академияси Тилшунослик институтининг хизмати катта бўлиши керак.

Таржимаси топилиши зарур бўлган атамаларга баъзи мисоллар (бу ҳал атамаларни тавсиф йўли билан ифода-лаш атама ўрнини босмайди):

бланка, комплекс, бар, спонсор, карточка, купон, курс, материал, тезис, радио, стандартизация, кафедра, костюм, пост кабилар.

6. Атамаларни умумлаштириш (унификация қилиш) ва стандартлаш (бир қолигга солиш)

Атама лугатларини тузини ва уларни қайта нашр этиш долмий жараёндир. Чунки янги ва янги атамаларни туғиш, янгилан ва уларни бир тил ёки бир неча тиллар соҳасида умумлаштириш ва бир қолигга солиш лугатшунослар ва фан мутахассислари олдида турган муҳим вазифадир.

Атамаларни унификация қилиш, бир система ва қолигга солиниши тилининг бойлигини ва қудратини кўрсатади.

Унификация — маълум бир соҳага ёки бир йўналишдаги фанларга оид атамаларни бирлаштириш, умумлаштиришидир. Стандартлаш эса атамаларни бир қатъий қолигга солишидир. Унификация учун атамалар лексик-семантик, маъно ва грамматик (морфологик, синтактик) ва фонетик жиҳатдан тартибга солиниши — умумлаштириши керак. Умумлашган атама она тилининг (ёки тилларнинг) яқин қўлуниятларига мос тушини зарур.

Умумлаштиришда атаманинг мазмунни тўлиқ ифода-лаши, кўпчилик томонидан қабул қилиниши асосга оли-нади. Умум томонидан тан олинган атамалар албатта дарҳол яратила қолмайди. Маълум бир тушунчани аниқ ва тўғри атама билан ифодалаш маълум бир вақтда бўлади. Бу орада бир тушунчага бир неча хил атамалар берилади, бу атамаларнинг қайси бири тушунчани аниқ ифодаласа, ушш атама бўлиб қолади.

Атамаларнинг шаклланишидаги бос-қичлар:

1) Янги бир тушунчанинг пайдо бўлиши (янги бир ҳодиса, машина, унинг қисми, ижтимоий муносабатлар ва б.) билан уни тилда ифодалаш учун унга ном (ата-ма) бериш. Бунда турли синонимик қаторлар пайдо бўлиб, ҳар бир синоним шу тушунча ёки предметнинг бирор характерли белгисини ифода қилади. Синони-мия — атамаларнинг шаклланишида, унификация қили-нишида, стандартланишида табиий бир жараён, зару-рий бир босқичдир;

2) Айни бир тушунчага берилган турли атамалар (мас. *дотация* — ёрдам пул, қарз ёрдам, дотация) нинг бирини танлаб олиш ва умумлаштириш (унификация қилиш); бунда тушунча ёки предметнинг энг характерли томонини, вазифасини, ижтимоий моҳияти ва қимма-тини ифодалаган атама танлаб олинади;

3) Танлаб олинган атама стандартлашади (бир қо-лпга тушади).

Бу жараён мураккаб ва кўп муддатли бўлиб, мута-хассислар, тилшунослар, таржимонлар ва умуман шу соҳага қизиқувчиларнинг фикри-таклифи ҳисобга оли-нади. Бу таклифлар (масалан, *гражданин* — *фуқаро*, *гражданин*) матбуотда эълон қилиниб, муҳокамага қўйилади. Сўнгра маълум соҳанинг мутахассислари ўз фикрини беради ва турли мутахассисликни ўз ичига олган илмий ташкилот (расмий орган) атамаларнинг умумий (унификация қилинган) шаклини (трактор: *йтомоч* → *трактор*, *велосипед*; *шайтон арава* (тепки ара-ва — *велосипед*, *самолёт*; *учма поезд* → *самолёт*, *аэроплан* каби) тасдиқлайди ва амалда қўллаш учун тавсия қи-лади. Тасдиқланган атама стандартлашган шаклни ола-ди ва илмда, лугатларда шу шакл жорий этилади. Тас-диқланган шаклни жумҳурият стандартлаш комитети (ЖумСК) қайд этади.

Фан соҳаси ходимлари атаманинг умумий бир шак-

лини белгилашдан олдин мавжуд атамалар устида лексикографик ишларни олиб борадилар. Бунда энг барқарор ва кўпроқ қўлланадиган атама шакли танлаб олинади (жараёнинг маълум босқичида атаманинг энг зарур синонимлари ёки дублери — иккинчи айти тури ҳам маълумот — тушултириш учун берилиши мумкин).

Атамаларни тузишда умумийликка эришиш ҳам уларни унификация қилишда катта роль ўйнайди. Кўп тилли лугатларнинг бўлиши, атамаларни қўллашда маълум анъаналарни ҳисобга олиш ҳам муҳим асослардан биридир.

Ижтимоий ҳаётдаги яқинлик, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётдаги умумийлик, фан интеграцияси халқаро умумий атамаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Кўп атамаларнинг умумий бир ўзакдан (юнонча, латинча) келиб чиқиши ҳам атамаларнинг умумлашишига асос бўлади. Шу йўл билан атамаларнинг халқаро банки (жамгармаси) тузилади.

Ўрта Осиё ва Қозогистон жумҳуриятининг бир битимга келиши атамашунослик бўйича ҳам умумий иш олиб боришга имконият тугдиради. Агар матбуотимизда атама қўллашда қанчалик бошбошдоқлик, чалкашлик рўй бераётган бўлса, бошқа туркий жумҳурият матбуотида бундай чалкашлик, турлилик янада кўпроқ. Туркий жумҳурият олимлари биргаликда ишлаб, умумий бир атама топсалар, халқларимиз орасида янада яқинлик, ҳамжиҳатлик барпо бўларди.

Бунда жамоа муҳокамасидан ташқари, айрим қимматли таклифларни ишбатга олиш (масалан, шоиримиз Эркин Воҳидов *сўхой закон* ўрнида *май қатағон*, олимамиз Суюма Ганиева *классик* ўрнига *мумтоз* атамасини таклиф этади) ва қўшни туркий халқларнинг тажрибасини ўрганиш катта фойда келтиради. Масалан, озарбайжонликлар *топонимика* ўрнида *ер адлари*, *шофёр* ўрнида *суручи*, *остановка* — да *ечначаг* атамасини қўллайди. Турклар уч ағ (самолёт) ва *kültür* (культура), *Sirküler* (циркуляр), *kongres* (конгресс), *formu* (форма), *fakultä* (факультет), *Sekretj* (секретарь), *adres* (адрес) атамаларини ўз шаклида сақлайди.

ГРАММАТИКА

1- § Морфология

Сўз тузилиши

Сўзлар тузилишига кўра уч хил бўлади.

1. Содда сўзлар. 2. Қўшма сўзлар. 3. Жуфт сўзлар.

1. Содда сўзлар тўб ёки ясама бўлиши мумкин: Ёлғиз ўзакдангина таркиб топган сўзлар **тўб** сўзлар бўлади: нон, қалам, дафтар.

Ясама сўзлар бирор ясовчи аффикслар ёрдами билан ясалган янги сўзлардир. Ўзбек тилидаги ясовчи аффикслар ўз ва ўзлашма (бошқа тилдан олинган) турларга бўлиниб, улар ёрдамида янги сўзлар ясалади: — *чи* (ишчи, қизиқчи), — *дош* (сифатдош, қўлдош), — *кор* (хизматкор), — *хон* (китобхон), — *дор* (ҳосилдор), — *ик* (механик, кўрик), — *итс* (*идеалист*), — *хона* (устахона) ва б.

2. Қўшма сўзлар икки ёки ундан ортиқ ўзакларнинг бирикувидан ясалади, белбоғ, гултожикхўроз ва б.

3. Жуфт сўзлар икки ўзак ёки сўзнинг қатор (жуфт бўлиб) келишидан ясалади: қозон-товоқ (рўзгор), ота-она (қариндошлик), ошина-оғайни (яқинлик) ва б.

Баъзи қўшма сўзлар қисқартма бўлади: атамақўм (атамашунослик қўмитаси), Ўздавнашр (Ўзбекистон давлат нашриёти), МДХ (Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги), ЎзДД (Ўзбекистон давлат дорилфунуни), ЎзФА (Ўзбекистон Фанлар академияси) ва б.

Сўз туркумлари

Ўзбек тилида сўзлар қуйидагича туркумларга бўлинади: От (Китоб, Салим), сифат (қизил, катта), сон (бир, бешинчи), олмош (сен, бу, ҳамма), феъл (ёзди, келади, боряпти), равиш (тез, бугун), модал сўзлар (кошки, эҳтимол), ёрдамчи сўзлар: 1) юкламалар — у/ю, — ку, 2) боғловчилар — ва, — ки, — аммо, 3) кўмакчилар — учун, каби), 4) ундовлар (ҳай, кишт), 5) тасвирий сўзлар (ялт-юлт, тақ-тақ).

От туркуми келишл, эгалл, кўплл категориялари билан турланади, феъл замон, шахс, майл, даража категориялари билан тусланади.

Ўзбек тилида сўзлар бирикиб, сўз бирикмалари ва гапларни ташкил этади.

Сўз бирикмалари — тобе (яхши одам, тез келди) ва тенг (китоб ва дафтар олди) бирикмалардан ташкил тонади.

Гаплар мазмун ва оҳангга кўра: дарак (дарс бошланди), буйруқ (дарсга етиб кел!), сўроқ (дарсга келдингми?), ундов (ғолибларга офарин!) гаплар турига бўлинади.

Гап бўлаклари. Гаплар бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил тонади. Бош бўлақларга эга ва кесим (китоб — билим манбаи), иккинчи даражали бўлақларга аниқловчи (бизнинг мактаб, чиройли гул), тўлдирувчи (китобни олди, хатга қаради, холлар (кеча келди) киради.

Бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташқари, гапда ажратилган бўлақлар (исми Барлос — *содда, дилловар*), ундалмалар (келинг, *ўғлим*), кириш сўзлар ва сўз бирикмалари ҳамда гаплар (*афтидан*, сизга бу гап мақул келмади; *бир томондан*, сиз ҳақсиз; *омон бўлгур*, гапга қулоқ сол) ҳам бўлади.

Х Б О Б

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ЕЗМА УСЛУБИ ҲАҚИДА

1-§. УСЛУБ ТУРЛАРИ

Услуб — бу маълум сўз, сўз бирикмаси ёки гапнинг (кўпроқ фразеология, *содда* гапнинг сўроқ, буйруқ, ундов турлари, интонация ва морфологик категориялар в. б.) бадий бўёқ олиши — экспрессивлиги, эмоционал-лиги, шахсий муносабат билдиришидир. Шунинг учун ҳам морфологик ва лексик категорияларнинг ҳамда синтактик конструкцияларнинг услубий бўёқ олиши контекста, гапда бўлинади. Шунинг учун ҳам гап услуб ҳақида борар экан, сўз, қўшимчалар, сўз бирикмаси ва гапнинг қўшимча бўёқ олиши, шу билан қўшимча мазмун ифодаланиш устидагина фикр юритиш тўғри бўлади. Аммо, масалан, «Ўзбек тилининг стилистикаси» ўқув қўлланмасида берилган маълумотнинг учдан иккиси лексик ва грамматик категорияларнинг ўзини изоҳлашга қаратилган. Ваҳоланки, бу лексик ва синтактик категориялар ўзбек адабий тилига онд илмий ва

амалий лексика ва грамматикаларда батафсил ёритилган. Бу ҳолат баъзи бир докторлик диссертацияларида ҳам учрайди. Услубшунос маълум услуб турини яратувчи воситалар ва ёзувчи ёки сўзловчининг айтилаётган фикрга модал муносабатини ўрганиши керак.

Услуб — сўзловчининг, ёзувчининг ифодаланаётган фикрга, хабарга, воқеа, ҳодисага, шахс ёки предметга шахсий ёки бошқа бир шахсининг (ёки предметнинг) муносабати, жумладан ифодаланган қўшимча субъектив фикрдир. Шунинг учун ҳам услуб муаммолари ҳақида тил фанининг ҳамма соҳалари бўйича маълумот берилгандан кейин алоҳида фан сифатида ёки грамматиканиннг бир бўлими сифатида фикр юритилади. Шунинг учун, машҳур филолог олимлар таърифлагандек, «Услуб филология фанининг тожи, тилшунослик ва адабиётшунослик фанларининг юқори босқичи» (А. В. Степанов), «...ҳар бир тараққий этган тилининг қалби» (Р. А. Будагов). «Услуб — бу талант» (В. Г. Белинский).

«Сўз барча фактлар, барча фикрлар либосидир» (М. Горький). «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки ўқувсиз маҳоратимиздангина қилишимиз керак» (М. В. Ломоносов). «Хатининг худ ташвиш билла ўқиса бўлади... Мундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз билла бит, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқувчига» (Бобир ўгли Ҳумоюнга ёзган хатидан). «Ҳақиқий дид ғайришуурий равишда у ёки бу сўз ва иборани рад қилишда эмас, балки мутаносиблик ва мақсадга мувофиқликни сезишдадир» (Пушкин).

Ҳақиқатан ҳам маълум сўз ёки ибораниннг у ёки бу ўринда ишлатилишининг мувофиқлигини амалда, контекстда улуғ ёзувчининг юксак диди пайқай олади.

Услубият нутқ маданиятининг қисмларидан биридир. Нутқ маданияти ўрта ва олий ўқув юртиларида алоҳида фан сифатида ўқитилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда услубият, унинг ёзма ва оғзаки турлари асосий бўлимларидан бири бўлиб қолади.

Тилнинг функционал услуб турлари адабий тилнинг қанчалик кенг доирада қўлланилишига, унинг ишлангани ва мукамаллишига боғлиқ. Бу жиҳатдан ўзбек адабий тили ўзининг деярли бир ярим минг йиллик тарихига эга. Ёзма ёдгорликларда услубининг деярли ҳамма соҳалари бўйича иш олиб борилган. (Ўрхун битиклари, Навоий ва Бобир асарлари, ўтган даврлардаги ижтимоий-адабий муҳитга оид ёзма манбалар).

Ҳозирги ўзбек адабий тили янада мукаммаллашган, хизмат доираси кенгайган. Аммо ҳозиргача ўзбек тили услубиятининг шаклланиш босқичлари белгиланмаган ва ишланмаган. Услубият фанининг ўзи ҳам эндигина ўз ўрнини эгалляпти. Ёзма услубнинг назарий масалалари устида маълум даражада иш қилинган бўлса-да, услуб амалиёти устида ҳали тўлиқ бир қўлланма ёки рисола яратилмаган. Шу сабабли бўлса керак, ёзма ва оғзаки нутқимиз қуруқ, нурсиз, ширасиз бўлиб чиқади. Кўпинча, ёзма ва оғзаки нутқни қайси услубда эканини билмай қоламиз: бир қолипдаги стандарт жумлалар, ёки ортиқча ҳашам берилган, сунъий ибораларга дуч келамиз («овқатга *тажовуз* қилинсин!»).

Адабиётшунос ва тилшунослар олдидан турган муҳим муаммолардан бири адабий услуб билан нутқ услубининг умумий томонлари ва ўзига хос хусусиятларининг билишдир. Бадний адабиёт услубияти лингвистик услубдан фарқланади. Аммо ҳар икки соҳа учун умумий нарсаси — бу тил материалидир.

Тилшунос услуб тушунчаси остида нутқ услубини, адабий тил услубини тушунадди. Сўзни, маълум бир асарнинг мазмуни, йўналиши, гоёсига мослаб ишлатилиши — бу бадний услуб билан боғлиқ нарсалар. Асарнинг тилни айтилмоқчи бўлган гоёини рўёбга чиқишига ёрдам беради, асар қаҳрамонларининг характерлайди. Шунинг учун ҳам адабиётшунослар билан тилшунослар орасида мазкур муаммони ўрганишда хусусий ва умумий томонлар бўлади. Шунга кўра, олимлар услубни уч қисмга бўлиб ўрганишини маъқул топадилар: функционал (амалий) услубият, турли адабий жанрлар, адабий ёқимлар йўналишинини ҳамда ёзувчи услубини ўрганиш услубияти, оғзаки ва ёзма нутқни тадқиқ қилувчи услубият. Бу ҳолат адабий услуб муаммолари (тўғрироғи, нутқ маданияти) адабиётшунослар билан тилшунослар бирга ишлайдиган алоҳида бир соҳа, алоҳида фан эканлигини кўрсатади. Ана шундай адабий услуб билан лингвистик услуб орасидаги фарқлар ва умумий томонлар намоён бўлади.

Ёзма ва оғзаки услубнинг ҳам объекти фонетика, лексика, грамматика бўлиб, модалъ муносабатларини ифода этувчи фонетик, лексик, грамматик, фразеологик категорияларини ўрганади, у ёки бу модалъ муносабатни ифодада қайси бир восита устун ва мукамалроқ эканини кўрсатади ҳамда бу усулдан фойдаланиш йўлини ўргатади. Бинобарин, услуб сўз санъати, фикрий ва

модаль муносабатларни ифодалаш учун энг мос восита-
дн фойдаланиши йўлини кўрсатувчи илмдир. Бу восита
фонетик, лексик, грамматик, фразеологик материаллар-
дн ташкил топади. Шунинг учун ҳам услубият тилининг
ҳамма тармоқлари билан боғланган.

Маълумки, адабий тилининг, услубининг ўз меъёри бор.
Бу меъёр адабий тилининг фонетик, лексик, грамматик,
фразеологик қондалари асосида тузилади. Назарий ва
амалий услуб ҳам ана шу меъёр қонун-қондаларига
асосланади. Ҳозирги кунда фонетика, грамматика, лек-
сика, фразеологияга онд бир қатор илмий тадқиқотлар,
дарслик ва қўллашмалар яратилган бўлса ҳам, ҳали
адабий тилининг қатъий нормаларини ўз ичига олган
амалий бир иш яратилган эмас.

Функционал (амалий) услуб турлари

Айтиб ўтилганидек, сўз ва иборанинг асл ва қўшимча
маъноси жумлада, контекстда билинади. Контекст ва
текст тилининг ижтимоий функциясига мосланади. Ин-
соннинг ижтимоий вазифасига интонация, сўз, ибора ва
жумлалар ҳам мосланади. Замон ўтиши билан ҳар бир
касбнинг, ҳар бир тоифанинг ўзига хос сўзлари, ибора-
лари ва жумлалари шаклланади. Инсоннинг фаолияти
турлиланган сари унинг нутқи ҳам табақаланади, ҳар
соҳанинг ўзига хос тил хусусиятлари — ўз услуби пайдо
бўлади, у шаклланади ва тобора мукаммалланади. Бу
шаклланиш ва мукаммалланишида она тилининг ички
имкониятлари, бошқа тилларнинг таъсири, ижтимоий
ҳаёт (экстралингвистик факторлар) катта роль ўйнайди.

Тилшунослик фанида услубининг турлари тўғрисида
турли фикрлар мавжуд.

Энг аввало услубининг икки катта гуруҳи — оғзаки
ва ёзма услуб мавжуд бўлиб, функционал (амалий)
услубининг ҳар тури ана шу икки кўринишида намоён
бўлади. Оғзаки нутқ услуби адабий ёзма нутқ услубига
нисбатан кенгроқ бўлиб, ўзининг алоҳида турлари
(умумсўзлашув тили ва шевачилик) ҳам бўлади.

1. *Оғзаки нутқ услуби.* Оғзаки нутқ, агар маълум
бир модаль муносабатларни ифодалаш учун асос бўлса,
услуб фанининг объекти бўлади. Бу ҳолат — гап бўлак-
лари тартибининг «бузилиши» билан, солда тўлиқсиз
гапларнинг бўлиши, диалогик нутқнинг мавжудлиги
билан характерланади. Шунинен характерлики, оғзаки
нутқнинг баъзи шакллари ёзма нутқда ҳам ўз ўрнини
топади, нормалашади: *келувди* (келиб эди), *келарди*

(келар эди). Оғзаки нутқ услубида қисқа ҳажмли боғловчисиз қўшма гаплар кўп ишлатилади, бадий воситалар жуда кам қўлланилади. Айниқса, кўп маъноли (полнеспия) сўзлар кўпроқ иштирок этади. Натижада ўзига хос оғзаки бадий нутқ тури — қочирим, ничинг, ҳазил-мутойиба ва аския шаклланади. Аския айниқса Фарғона vodiёси аҳолиси ўртасида кенг тарқалган.

Биобарин, оғзаки нутқ расмий — иш юритиш ва илмий услубда қўлланмайди.

2. Ёзма услубнинг турлари асосан қуйидагилардан иборат:

1. Бадий услуб. 2. Оммабон (публицистик) услуб. 3. Расмий — иш юритиш услуби. 4. Илмий услуб. 5. Поэтиқлик (ораториқ) услуби. 6. Расмий-китобий услуб. 7. Аралаш услуб.

Бу ўрнида ҳар бир нутқ услуби ўзининг ички турларига эга эканлигини ҳисобга олиш керак. Масалан, бадий услуб лирик, лирик-романтик, шартли-символик, конкрет-аналитик, сатирик (ҳажвий) услуб каби турчаларга бўлинади. Адабий жанрнинг ҳар қайси тури (поэтик, прозаик, драма асарлари, ҳар бир ёзувчининг ўзига хос услуби ва ҳ.к.) умумий ва ўзига хос воситаларга эга бўлади.

Шунингдек, илмий услуб илмий-оммабон турга (маълум илмий тушунчаларни оммабон қилиб тушунтириш ёки ёзиш) эга бўлиши ҳам мумкин. Оммабон (публицистик) услуб бўлса, ўз навбатида, газета, журнал, радио, телекўрсатув тили каби турларга бўлинади.

Шу билан бир хил услубнинг айрим турлари ёки ички турлари бошқа услубда ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан, сатирик (ҳажвий) услуб бадий услубда ҳам, оммабон услубда ҳам қўлланади.

Айрим илмий адабиётларда бетараф (ҳолис, нейтрал) услуб ҳам алоҳида тур сифатида ажратилади. Бетараф услубда маълум воқеа-ҳодисалар тўғрисида ҳолис (объектив) фикр билдирилади, унда экспрессив мазмун ифодаланмайди. Демак, бетараф услуб алоҳида услуб ташкил эга олмайди ва турли услубларнинг шаклланишида асос (база) бўлади.

Умуман услубнинг функционал турлари умумхалқ тилининг бир қисми бўлиб, кишилар фаолиятининг маълум бир соҳасида қўлланилган ўзига хос титдир.

Исонинг ижтимоий фаолияти қанча хилма-хил бўлса, функционал нутқ услуби ҳам шунчалик табақа-

ланади, турлича бўлади. Ўзбек халқининг талантли олимлари азалдан илм-фан билан шуғулланиб келади, улар дунё аҳлига манзур бўлган назарий ва амалий фикрларни баён қилдилар, уларнинг ёзган китоблари орқали Европа халқлари ҳам юксак фан медаларидан баҳраманд бўлдилар. Демак, илмий услуб ўзбек тилида аллақачонлар пайдо бўлган, шаклланган. Юксак бадний асарларда (турк-рун ёдномалари, М. Қошғарий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Алишер Навоий в. б.) бадний услубнинг турлича поэтик шакллари пайдо бўлди, шу асосда поэтик услуби шаклланди. Туркий давлати маҳкамаларида, ҳуқуқий идораларда, расмий — иш юртиш услуби қўлланди, тобора шаклланди. Оммабоп (публицистик) услубнинг асослари Навоий давридан бошланиб, XIX аср иккинчи ярмидан бир қатор газета ва журналлар нашр этилиши билан бу услуб янада мукаммалланди.

Демак, ижтимоий ҳаёт, инсон фаолияти қанчалик мураккаблашса, янги-янги ижтимоий фаолият турлари келиб чиқса, ана шу янги ижтимоий фаолиятга мослашган сўз, сўз бирикмалари пайдо бўлади ёки мавжуд сўз ва сўз бирикмалари унга мосланади — янги бир нутқ услуби шакллана бошлайди.

Қўп услубий воситалар, одатда, бир неча услуб турларига хизмат қилиши мумкин. Шунинг учун маълум бир услубга оид матн таркибида бошқа услуб воситаларининг бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда **аралаш** услуб тури шаклланган бўлади (масалан, фразеологик бирликлар оммабоп, бадний, ёзишма ва поэтик услубларида қўлланиши мумкин).

Аралаш услубнинг шаклланишида, бевосита тил материалларидан ташқари экстралингвистик факторларнинг роли катта бўлади. Бадний восита сифатида лексик, грамматик, фонетик, фразеологик категориялар хизмат қилиши мумкин. Бадний воситалар ҳам динамик ҳолатда бўлади, замонлар ўтиши билан ўзгаради ёки мукаммаллашади. Масалан, эски ўзбек тилида бадний восита бўлиб хизмат қилган *анишор* атамаси ҳозир қўлланмайди ёки қўлланса ҳам, *пассив* ишлатилади. Шунга қўра, бадний воситалар **актив** ва **пассив** гуруҳларга бўлинади. Актив бадний воситаларга эмоционал маъноли сўзлар, синонимлар, метафора ва бошқалар кирса, пассив воситаларга архаизм, историзм, диалектизм, профессионализм, жаргонизмлар мисол бўлади. **Пассив** воситалар ҳам экспрессив-эмоционал тусга эга бўлади.

Бадий услуб

Бадий услуб — бадий адабиётда, унинг турли жаириларида қўлланадиган ўзига хос тил ифодасидир. Сўзни бадий асар гоёсига, мазмунига, йўналишига мослаб ишлатили бадий услубни келтириб чиқаради.

Бадий услубда тилининг бадий воситалари билан бирга, фразеологик бирликлар ҳам қўлланадики, бу тил бирлиги илмий услубда одатда ишлатилмайди. Бадий воситалар тилининг энг характерли белгисидир, бундай жумлалар ўқувчига эстетик завқ беради, маълум образлар орқали воқеа, ҳодисаларнинг ривожини кузатилади.

Бадий услубнинг ҳар бир ички тури — проза, поэзия, ҳикоя, повесть, достон, фантастика, фелъетон ва бошқа умумий хусусиятлар билан бирга, хусусий томонларга ҳам эгадир. Жаирининг тури ўзига мос услубни талаб этади.

Бадий услубда қўлланадиган асосий воситалар бадий тил воситалари — ўхшатиш, эпитет, метафора, гипербола, аллегория ва бошқалар бўлиб, матнга бадийлик беради, шунингдек образли сўзлар — *ораз, чехра, жилва, диёр, кошона* — юксак бадий образлар яратди, оддий оммабоп сўзлар — *бояқини, жичча, тирранча* — айрим персонажларни характерлашда муҳим роль ўйнайди (бундай сўз ва иборалар расмий — иш юритиш услубида қўлланмайди). Бошқа услубга хос воситалар бадий услубда ишлатилса, кўчма мазмун, услубий маъно олади. Услубий маъно асосий маънодан келиб чиқади, унга асосланади.

Бадий ва огзак услубда шевага хос сўзлар, вульгар сўз ва иборалар, варваризм, паразит (ортиқча) сўзлар (*аммо, лекин*) воқеа ва персонажнинг характерлаш учун қўлланади.

Оммабоп (публицистик) услуб

Оммабоп услуб ўзининг ҳозиржавоблиги, таъсирчанлиги, кундалик ҳаёт ҳақида тезлик билан хабар бериши билан характерланади. Бу услубда фикрнинг логикий изчиллиги ва объективлиги экспрессивлик ва ижтимоий баҳо орқали ифодаланади.

Бу услубда ўқувчининг диққатини жалб этиш учун хабар ёки воқеа қизиқ ва муҳим бир ҳодисадан бошланади. Шунинг учун ҳам оммабоп услубда жумлалар

қисқа ва таъсирли иборалардан ташкил топади. Оммавий услуб — одатда газета, журнал, радио, телекўрсатув тили, унинг оғзаки шакли — маъруза ва хабарлардан репортаж, бошмақола кабилардан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам оммабон услубда бошқа услубларнинг (илмий-оммабон, расмий — иш юритиш, бадний каби) бўлиши табиийдир. Аммо оммабон услубда хабарлар қисқа ҳажмда бўлиши шартлилиги (баъзан бадний асарлардан кичик парчаларгина келтирилиши ёки кичик ҳажмли бадний асарлар берилиши) материалнинг тилига ҳам таъсир этади: жумлалар бир қилинган сўз ва иборалар орқали ифодаланади. Шунинг учун асосий нутқ услублари оммабон услубдан бошланиши ҳам мумкин. Бу ҳолат оммабон тарғибот воситаларининг тилини ортиқча қилинган солинлиши, суғийлаштирилиши ҳам мумкин. Шунини учун оммавий восита ходимлари, таржимонлар, муҳаррирлар ҳар бир материалнинг тилини синчиклаб таҳрир қилиши шарт бўлади. Таҳрир шунинг учун ҳам зарурки, оммабон воситалари адабий тилнинг мукаммаллашшида, турли услубларнинг шаклланишида катта роль уйнайди.

Маълумки, 1875 йилда биринчи бор оммавий газета «Туркистон вилоятининг газетаси» нашр этила бошлади. Кейинроқ бошқа хил газеталар, журналлар ҳам чоп этилди. Биринчи бор бу матбуот органларида туркий сўз иборалари, қўшимчалари қўлланди, кўплаб русча, рус тили орқали европача ижтимоий-сиёсий сўз ва иборалар қўллана бошлади. То 20-йилларнинг охирига қадар тил сиёсати соҳасида бўлган курашлар, 30-йилларда эса ижтимоий-сиёсий ва илмий сўз ва атамалар устидаги тортинувлар матбуотда ўз аксини топди. Хуллас, матбуот ижтимоий ҳаётнинг кўзгуви бўлди. Фақат 40-йилларга келиб, адабий тил ҳам нутқ услублари ҳам барқарорлашди, суғий ортиқча тил ҳодисалари тушиб қолди, прогрессив ҳодисалар адабий, илмий услубда ўз ўрнини топди.

Оммабон услубда жумлалар бир-бири билан маънавий боғланиши, ҳолис (объектив) бўлиши керак. Бу услуб учун характерли бўлган бир қилинган (стандартиланган) сўз ва иборалар, бадний тил воситалари ҳам қўлланади, сўз ва атамалар омма тушунадиган маънода ишлатилади. Боқса ва ҳодисалар образлар орқали эмас (метаморфоза) восита қабул қилинади.

Умуман, оммабон услубни характерловчи восита ижтимоий-сиёсий атамалар бўлиб қолади.

Оммабон услубини ўзига хос бўлган лексик воситалари бўлади: *сиёсий куч, сиёсий иқлим, иқтисодий тежамкорлик, сиёсат, партия* ва б.

Оммабон услубини шакллантирувчи воситалар махсус ижтимоий-сиёсий лексика ҳамда бошқа тиллардан (асосан, рус ва рус тили орқали Европа тилларидан) сўз олиш ёки калькалаш, грамматик воситалардан фойдаланиш, она тилидаги сўзларга бошқа маъно бериш (семантик усул) йўли билан рўй беради. Ижтимоий фаоллиятнинг ва услубнинг турли соҳаларига онд сўзлар (атамалар) оммабон тушунчаларини ифодалаб, мазкур услубини шакллантирувчи воситага айланадилар: *армия, қамал, танк* (ҳарбий), *артерия, касаллик, гипноз* (тиббиёт), *сахна, қўғирчоқ* (санъат), *пойга, рекорд, старт, эстафета* (спорт). Услубнинг бошқа турига онд сўзлар эмоционал маъноларини ўзгартириш йўли билан оммабон услубнинг характерловчи белгига айланадилар.

Расмий иш юритиш услуби

Расмий иш юритиш услубига ҳисоб-статик органларининг, суд, адлия, гражданлик ҳолатини қайд этувчи ва нотариал идоралар, прокуратура, ички ишлар ва бошқа вазирликларининг, идора, муассаса, ташкилотларининг, жамоат ташкилотларининг ва айрим шахсларининг расмий иш юритиш ҳужжатлари ва ультиматум, нота, қарор, фармон, кўргазма, қўлланма, конституция, ҳукм, ажрим, шартнома, тавсия, тавенф, изохномалари ва ариза, ишқоят, ахборот, мажлис баёни, тилхат, ёзишмалар, таржиман ҳол, ишончнома, гувоҳнома, эълон, маълумотнома, ҳисобот кабиларининг тил хусусиятлари киради.

Расмий иш юритиш ҳужжатларининг кўпи аввалдан қўлланиб келган, баъзилари (ариза, тилхат, ишончнома, маълумотнома каби) кейинги даврларда — асосан XIX аср иккинчи ярмидан қўллана бошлади. Маълум ҳужжат намуналари ҳаётдаги ўзгаришлар туфайли пайдо бўлди. Бундай ҳужжатларининг тил услубининг шаклланишида рус тилидаги айни ҳужжатларининг услуби намуна бўлди. Расмий услубнинг ички турини ташкил этувчи бу ҳужжатларининг тили бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам уларининг услубини, тил хусусиятларини ўрганиш муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди.

Расмий иш юритиш услубининг хусусиятларидан бири — унда бадний тасвир воситаларининг бўлмаслиги,

маълум бир қолипга тушган стандарт иборалар ва нутқий штамплар қўлланиши орқали бўлади («Мажлис қарор қилди», «Берилди ушбу маълумотномани шўтўғридаким...», «Мен, фалончи, фалон йили, фалон жойда туғилдим», «Буюраман», «Томонлар қуйидагиларга келишдилар» ва б.).

Баъзи расмий ҳужжатларнинг тузилиши:

А р и з а.

1. Қаерга ёки кимга. 2. Ариза ёзувчининг турар жойи лавозими, исми, ота исми, фамилияси. 3. Ариза матни. 4. Сана, 5. Имзо.

И ш о н ч н о м а.

1. Ишончнома матни. 2. Ишончноманинг амал қилиш муддати. 3. Сана. 4. Имзо. 5. Ишончнома берувчи шахснинг имзосини расмий идора кадрлар бўлими тасдиғи. 6. Идора муҳри ва сана.

М а ж л и с б а ё н и (протоколи).

1. Муассаса номи. 2. Сана. 3. Мажлис баёни рақами. 4. Ингилиш жойи. 5. Ингилиш ранси, котиби, қатнашувчилар. 6. Матн (кун тартиби, эшитилди, сўзга чиқишлар, қарор қилинди). 7. Имзолар (ранс ва котиб).

Т а к л и ф н о м а.

1. Номи (таклифнома). 2. Матн (тадбирнинг мазмуни, санаси, вақти ва ўрни). 3. Имзо.

Т а р ж и м а н ҳ о л.

1. Ҳужжатларнинг номи (таржиман ҳол). 2. Матн (муаллифнинг исми, отасининг исми, фамилияси, туғилган йили, куни, ойн, жойи, ота-онаси тўғрисида маълумот, иш ва ижтимоий фаолияти, оилавий аҳволи, турар жойи). 3. Сана. 4. Имзо.

Э ъ л о н.

1. Номи (эълон). 2. Вақти, ўрни. 3. Матни. 4. Имзо (идора ёки айрим гуруҳ).

Илмий услуб

Илмий услуб — фanning турли соҳаларига онд бўлиб, унда атамалар ва формула, теорема, аксиомаларнинг аниқ ва объектив ҳолда баён ифодаланиши, ҳамма ўринда бутун матн далил-исботдан иборат бўлиши билан характерланади. Илмий услубда жумлалар орасида

мантиқий боғлиқлик сезилиб туради. Энг талантли ва тажрибали олимларгина оғир ва мураккаб фикрни бадний услуб воситаларидан фойдаланиб изоҳлашга қодир бўладилар. (Эйнштейннинг физикага оид асарлари ва маърузалари). Илмий-оммапоб услубда эса, мураккаб фан тушунчалари, оммага тушунарли тилда — тасвирий воситаларни ҳам қўллаб, бадний ва оммавий услуб воситаларидан фойдаланилади, оммага тушунилмайдиган атамалар қўлланмайди ёки улар изоҳлаб берилади. Умуман олганда услубдаги ранг-баранглилик илмий услуб учун характерли эмас, у факультатив бир ҳодисадир: ҳар бир фан ўзига хос тил хусусиятлари билан факультатив илмий услубни ташкил этади.

Илмий услубнинг асосий хусусияти фикрни аниқ, объектив ва холис ифода этишдан иборат. Шунинг учун ҳам илмий услубда ўхшатиш, эпитет, метафора, полисемантизм каби бадний воситалар қўлланмайди, моносемик (бир маъноли) сўзлар, атамалар, мавҳум маъноли сўзлар ишлатилади. Гаплар эса икки составли ва кўпинча боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардан иборат бўлади.

Нотиқлик услуби

Нотиқлик асосан кўтаринки сўз ва сўз бирикмалари, риторик сўроқ гаплар, мураккаб қўшма гаплар воситаси билан ифодаланади. Нотиқлик услуби тарихан мустақил услуб бўлиб келган ва у «публицистик (нотиқлик) стилнинг оғзаки турига киради» дейиш тўғри бўлмайди.

Расмий китобий услуб

Илмий мақола ва монографиялар, дарслик, қўлланма, рисоалар ҳам ўзига хос услубда ёзилиб, ҳар бирининг ўз услуб воситалари бўлади.

Аралаш услуб

Ҳар хил услубга оид воситалар аралаш қўлланиши мумкин. Масалан, лексик, фразеологик, бадний воситалар, шевачилик ва бошқа воситалар аралашиб қўлланган матилар, асарлар турли услуб хусусиятларини ўз ичига олгани учун ҳам алоҳида услуб тури — аралаш услубни ташкил қилиши мумкин.

Ҳар бир услуб турини услубий бўёқ (эмоционаллик экспрессивлик) яратувчи воситалар шакллантиради.

Езма нутқ услубларни тилнинг фонетик (оҳанг, урғу, пауза, чўзиқлик ва қисқалик), лексик (кўчган маъноли сўзлар, эмоционал маъноли сўзлар, синонимлар, фразеологик бирликлар), грамматик категориялар (инверсия, морфологик ва синтактик категориялар, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар), параллел (мувозний)лик, такрорланиш, сўз семантикаси (сўз маъносининг кўчиши, антитеза, эллипс, градация, полисемия, коннотация) орқали ифодаланади.

Албатта, ҳар қандай лексик ва грамматик категория ва фонетик ҳодисада ҳам асосий маънодан ташқари эмоционал (модаъ) маъно ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳодат экстралингвистик талаблар (контекст, ситуация, мимика, бошқа тиллар таъсири) асосида рўй беради. Тилнинг бой имкониятлари орқали бўлинмасиз шакли бўлишликни («бормай қўймайман»), шарт феълни истакни, буйруқ илтимосни, кўнлик бирлигини («Дадамлар келдилар») ва бошқалар ифодаланиши мумкин.

Аммо баъзи феълларнинг лексик маъносидан услубий (модаъ) мазмун аниқланилиб туради.

Эрур бас чу ҳусни малоҳат сенга.

Ясанмоқ, безанм-қ не ҳожат сенга.

(Навоий).

Албатта, сўзнинг эмоционал маъноси унинг асосий маъносидан келиб чиқади, шу асосий маънога асосланади.

Бу жиҳатдан услубий бетараф сўзлар (масалан, *ситуация, сўв, нон* ва б.) орқали маълум талаблар асосида модаъ муносабатлар ифодаланиши (услубий бўёқ олинши) мумкин. Масалан: *нонимизни* об-юрнбмиз, *калласи* йўқ каби.

Албатта, услубий бетараф сўзларнинг услубий маъно олинши аввало экстралингвистик факторларга боғлиқдир. Экстралингвистик факторларга ижтимоий шароитнинг ўзгариши, ижтимоий-тарихий ўзгаришларнинг рўй бериши, бошқа тилларнинг таъсири каби ҳодисаларни олиш мумкин. Бошқа тилларнинг таъсири бевосита бўлиши ёки бу таъсир она тилининг ички имкониятларини кенгайтириб, янги синонимик қаторларни келтириб чиқариши мумкин. Бу таъсир маълум давр, ижтимоий-снэсий шароит билан, адабий тилнинг шакли билан боғланган. Баъзан чет тил таъсири билан юзага келган

синонимлардан бирининг қўлланиши пассивлашади ва қўшимча услубий маъноларни ифодалаш учун ишлатила бошлайди. Масалан: *тушқунлик* — *таназзул*, *тутаи* — *пайваста*, *тўсатдан* — *иттифоқо* каби.

Алишер Навоий даврида ўзбек адабий тилига форс (тожик) ва араб тилларининг таъсири катта бўлди: кўплаб сўз ва иборалар кириб келди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан эса рус тилининг таъсири тобора ортиб борди. Натижада ҳозирги кунда ижтимоий-сиёсий атамаларнинг 20 фоизини рус ва рус-байналмилал сўзлар ташкил этади (бундай сўзлар — атамалар 1923 йили 0,9 фоизни ташкил этар эди), рус-байналмилал атамалар, айниқса аниқ фанларда кўпроқ — 80—95 фоизни ташкил этади. Рус тилидан бутун бир гап конструкциялари, иборалари ўзбек тилига кальки қилинади. Масалан: шаклланади — формируются, кальки қилиш//калькилаш — калькировать, услубий бўёқ — стилистическая окраска, роль ўйнади — сыграл роль, ўз аксини топди — нашел свое отражение, ўз ўрнини топди — нашел свое место, бу ёки у — того или другого, қизил ип бўлиб ўтади — проходит красной нитью, меҳнати мевасидан баҳраманд бўлиш — пользоваться плодами своего труда.

Бундай ҳолларда рус тилидан калькилаштириб олинган сўз ва ибораларнинг айримлари алмаштирилади.

Шундай қилиб, услубий маъно орқали эмоционаллик, экспрессивлик, баҳо бериш каби мазмун муносабатлари ифодаланади. Аммо бу ҳолат грамматик категориялар учун шарт эмас. Масалан: кўплик категориясининг ҳурмат маъноси унинг кўплик маъносидан келиб чиқмайди.

Умуман, тил материали 3 катта гуруҳга бўлинади:

1. Ёзма ва оғзаки нутқ учун умумий бўлган тил ҳодисалари: китоб, дафтар, колония, дўкон ва б.

2. Ёзма нутққагина хос бўлган тил ҳодисалари: *сиймо*, *тааллуқли*. Айрим атамалар, расмий ҳужжатга хос сўз ва иборалар.

3. Оғзаки нутққа хос бўлган тил ҳодисалари: шевага оид кўп сўзлар: бет (юз ўрнида), жиндак *озгина* ўрнида), *жа-а*.

Шунинг учун ҳам ҳар бир нутқ услубини яратувчи воситалар асосий ва ёрдамчи (факультатив) бўлиши мумкин. Масалан, оммавий услуб учун асосий восита: Болалар жамғармаси, оила ва жамият, Термиздан хабар беришларича ва б. сўз ва иборалар.

Ҳар бир нутқ услубининг ўзига хос воситалари (масалан, илмий услубда атама ва формулаларнинг, расмий услубда махсус штампларнинг қўлланиши: «берилди ушбу маълумотномани шу тўғридаким» бўлади. Адабий услубнинг ички жанрлари (проза, поэзия, драма, ҳикоя, фантастика, фелъетон каби) ҳам ўзига хос услубий воситаларга эга бўлади. Маълум воситаларнинг маълум нутқ услубига хосланиши уларнинг шу услуб билан кўпроқ қўлланиши туфайли рўй беради. Баъзи бир услубий воситалар бир қанча услублар учун умумий бўлиши ҳам мумкин.

Факультатив ёки аралаш услубий воситалар, аynиқса, бадий ва оммабон услубда ёрқин кўринади, образлар, воқеалар характери янада равшанроқ гавдаланади. Масалан: Бир услубга оид бўлган воситалар (атамалар, касб-ҳунарга оид сўзлар, диалектал ва эскирган сўзлар) бошқа бир услубда қўлланганда, қўшимча факультатив маънога эга бўлади, янги бир услубий воситага айланади.

Масалан:

Хотин олдида эрининг «нутқи»:

Ўртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бурчимизни намунали бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик қилишга!

(А. Қаҳҳор)

Одатда, маълум бир услубга хос бўлган сўзлар (архаик сўзлар, маҳкамага оид сўзлар, атамалар ва б.) бошқа услубга кўчирилганда услубдаги мазмун ўзгариши равшан ифодаланади.

Бадий услубга хос бўлган воситалар (эпитет, истиора, муболаға, ўхшатиш, метафора ва б.) оммабон услубда ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, бошқа услубга хос бўлган воситалар (шевачилик, касб-ҳунар сўзлари, жаргон, илмий услубни шакллантирувчи атамалар, оммабон услубга оид воситалар ва б.) бадий услубда қўлланиши мумкин. Аммо бошқа услубга хос воситалар бадий услубда бошқа эстетик йўналишда бўлиб, бадий воситалардан бирига айланади. Масалан: *тўлқин, пахта, кўз, сўз* каби атамалар оммавий ва бадий услубда бошқача маъно касб этади: *юрак тўлқинлари, ўлимнинг юзига тик қараш, кўзидан танидим, сўзидан илindi.*

Ўзбек тили бй услубий воситаларга эга. Бу муаммо бўйича бир қатор илмий тадқиқотлар юзага келган бўлса-да, ҳали бу услубий воситалар тўлалигича очилган ва тадқиқ қилинган деб бўлмайди.

Бадий воситаларнинг асосини ташкил этган эмоционал сўзлар шу маънодаги сўз ва сўз бирикмалари орқали, фонетик ва грамматик воситалар орқали ифодаланади: *қидрли, афанди, кўп ҳурматли* каби.

Қариндош ёки амалдор бўлмаганларга, яқинлик маъносида *отам, жияним, жигар(им), бўтим, қўчқорим* каби сўзлар қўлланади.

Ҳар бир путқ услубини шакллантирувчи воситалар ҳам замонлар ўтиши билан ўзгариши, янги маънолар касб этиши, янги воситалар пайдо бўлиши мумкин.

Масалан, оммавий услубда кейинги йилларда *тишвиқ* ва *тарғиб, ёқилғи* ва *ёнилғи, фразеологик бирлик* каби сўзлар рус тилидаги айни сўзларни кальки қилиш йўли билан она тили асосида пайдо бўлди.

Шундай қилиб, адабий тил билан бадий тил (услуб) орасида фарқ бўлиб, бу фарқ бадий услубда экспрессив воситаларнинг, арханк, шева сўзларнинг, жаргонларнинг ишлатилиши билан фарқланади. Бошқа тиллар билан аралашиниш услуб воситаларини кенгайтиради ёки она тилида мавжуд бўлган воситаларни фаоллаштиради. Тиллар аралашиниши натижасида бошқа тилларга хос бўлган бирикмалар ҳам қабул қилиниши мумкин (форс-тожик тилига хос бўлган *-ки//ким* ли конструкциялар, рус тилидан қабул қилинган сўз ва иборалар каби). Масалан: Роль ўйнайди. Шароит тугдириб беради (создает условия). Мақсадга мувофиқ бўлар эди. Қийинчилик тугдиради (создает трудности) в. б.

Руслар билан бўлган ижтимоий, сиёсий, илмий, маданий алоқалар натижасида ўзбек тилига (бошқа тилларга ҳам) рус ва байналмилал атамаларгина кўплаб кириб келиб қолмай (улар аниқ фанлар соҳасида 70—80 фонизин, ижтимоий сиёсий фанлар соҳасида 20 фонизга бориб қолди), балки кўплаб ёзма путқ қолиплари ҳам миллий тилларга кириб келди:

Байрам билан! Қарор ҳаётга! Асал ойи (медовый месяц). Ёқимли иштаҳа! Қизил ип бўлиб ўтади (проходит красной нитью),.. гавдаланади, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Қийинчиликлар тугдиради ва ҳ.к.

Демак, ҳозирги замон атамаларинигина эмас, маълум услубга мансуб бўлган, рус тилидан айнан таржима

қилинган ибораларни ҳам зарур ўринда қайта кўриб чиқиш керак.

Маълум услубий мазмунни ифодалашда хизмат қилган ҳар бир воситанинг (лексик, морфологик, синтактик воситалар) ўзига хос мазмуни бор.

Услубий воситалар ҳам ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби шаклланади, ривожланади, мукаммалашади, ўзгаради, архаиклашади.

Совет ҳокимияти даврида кўп арабча ва форс-тожикча сўз ва иборалар рус ва интернационал сўз ва иборалар билан алмашди.

Масалан: *ўтомоч — трактор, учма поезд — аэроплан, шайтон арава — велосипед* каби.

1. Экстралингвистик воситалар

Экстралингвистик воситаларни контекст, ситуация, ижтимоий муҳит, икки ва кўп тиллилик, мимика, маълум бўлган, аммо ифодаланмаган фикр ва факторлар ташкил этади.

2. Лексик воситалар

Тилнинг турли лексик қатламлари ҳам маълум бир услубни яратишда хизмат қилади. Эмоционал ва экспрессив маъноли сўзлар, синонимлар, омонимлар, антонимлар, метафора, метаномия, эллипс, сўзнинг кўчган маънолари, атамалар, касб-ҳунар лексикаси, шева, жаргонлар, маҳкама лексикаси (канцеляризм), фразеологик бирлик ва мақоллар услубий восита бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, оммабон, ижтимоий-сиёсий атамалардан ташқари, аниқ фанларга оид айрим сўз ва иборалар ҳам, (масалан, илмий услубда атама) сифатида қўлланиши мумкин: Ой, Қуёш (астрономия), кўз, қулоқ, бош (тиббиёт), ҳаво, сув, олтин, кумуш (химия), тезлик, секинлик (техника) каби.

Лексик воситаларнинг айримлари шу даражада табақаланадики, натижада аёллар ва эркеклар нутқида оид айрим сўз ва иборалар шаклланади:

Масалан: аёллар тилида: Вой ўлай! Ҳай, жувонмарг! Ўлсин! Гўрга! Ер ютсин! Қуриб кеткурлар!.. Қайси гўрдан олдинг! (А. Қодирий, «Меҳробдан чаён», 116-бет.)

Семантика. Сўз ва сўз бирикмаларининг маъно ва мазмунининг ўзгариши ҳам маълум мазмунни ифодалаш мақсадида услубий воситага айланади.

Масалан:

Қўш учди ва ҳаёлим учди. От қочди ва уйқум қочди.
Гўзал гўзалдир, сўлган чоқда ҳам.

(Чўлпон)

Баъзи сўзлар ўз маъноси билан услубий маъно ифодалайди: ҳеббим, кал, кўр, калла, жирканч, бола (*бачча* маъносида)... сатанг қизлар (*Ойбек*).

Неологизм. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, фан ва техникадаги янгиликлар туфайли янги сўз ва иборалар келиб чиқади. Бу янги сўз ва иборалар биринчи навбатда матбуотда ёки тарғиботнинг бошқа турларида қўлланади. Янги сўз ва иборалар, аввало, изоҳи билан ёки шу сўзга яқин келган бошқа сўз билан тушунтириб берилади.

Масалан: *вultzаризм* — одобсиз, дағал сўзлар, *историзм* — тарихийлик, *канцеляризм* — маҳкамага оид сўзлар, *коннотация* — услубий бўёқ олган сўз ва б.

Янги сўзлар бир неча йиллаб матбуотда қўлланади. Агар омма уни қабул қилса, луғатга киради ёки бошқа сўз билан алмаштирилади. Масалан, 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошида қўлланган *шўро*, *фирқа*, *кашшоф*, *ўтомоч*, *учма поезд*, *ўтарава* каби сўзларнинг тақдирига эътибор беринг.

Шуни унутмаслик керакки, ҳар бир неологизм қўшимча эмоционал маъно ифодалагандагина ёзма нутқ услубининг объекти бўлиши мумкин. Неологизм фақат лексика соҳасида бўлиб қолмай, у фонетика (янги фонемалар — ш, ц, ы), морфология (— гич: бошланғич), синтаксис (*Байрамингиз билан!*) соҳасида ҳам бўлиши мумкин.

Неологик сўз ва ибораларнинг пайдо бўлишида олимлар, таржимонлар ва ёзувчиларнинг роли катта бўлади.

Сўзлар ўз лексик маъноси билан неологик сўз бўлиши ёки факультатив (индивидуал) неологизм бўлиши мумкин.

Масалан: Олий ўқув юрти, пешлавҳа (вывеска), қалам ҳақи (гонорар) каби.

Айрим атамаларни олим, шоир ва ёзувчилар яратади.

Масалан: *Ўзлинг* намоён қил (*Ҳамза*), ген, генотип, фенотип (В. Иогансен—1857—1927), протон (О. Лодж 1851—1940), протоплазма (Х. Моль—1805—1872), плазма (И. Листинг—1808—1882).

Шу она ҳурмати оёқлан!

(Уйғун)

Полисемия. Сўзнинг кўп (кўчма) маъноли бўлиши ҳам турли нутқ услубларини келтириб чиқаради, шу асосда сўз ўйини, қочирма ва аския келиб чиқади:

Қўлтиқ — одамнинг *аъзоси* ва *географик* тушунча, *Илдиз* — дарахтнинг *илдизи* ва *математик* тушунча, *бурчак* — сўзлашувда ва геометрияда.

Полисемия сўзлари кўчма маънода илмий услубда ҳам қўлланиши мумкин: *оқим, мактаб (илмий йўналиш ва Сирожиддинов мактаби)* каби.

Айрим содда ва қўшма гап турлари ҳам полисемантик (кўп маъноли) бўлиши мумкин.

Масалан: *шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди* — мақолида шарт, пайт, сабаб мазмунлари ифодаланяпти.

Синонимия. Синонимлар нутқ услубини яратувчи асосий воситалардан биридир. Синонимлар орасидаги нозик маъно фарқлар ўзига хос экспрессив маъноларни келтириб чиқаради. Синонимларнинг айрим турлари бир хил услубда ишлатилса, қолганлари бошқа услубда қўлланади. Масалан, *мутлақ* сўзи расмий (китобий) услубда, *бахил* — оғзаки сўзлашувда, *маъюс* — поэтикада, *иккиқат, иштон* — оғзаки сўзлашувда, *рафика, лозим* — ёзма нутқ услубида.

Шисва сўзлари персонажни ва воқеани маълум ҳудуд билан боғлайди: гармдори, аччиқ-чучук (аччи: чучу:) — Тошкент шевасида, қалампир, шакароб — бошқа шеваларда.

Семантик синонимлар маъно кўчиши билан пайдо бўлади: *учди: қуш учди, хаёлим учди*.

Синонимлар бир жумлада такрорланса, у ифодалаган тушунчага диққат жалб этилади, маъно қабартирилади: *Орзулар, ҳаваслар, умидлар* билан қанот қоқиб турган кўнгиллари (*М. Исм.*).

Маълум бир жумлада контекст ва мазмун талаби билан синонимнинг мақбул бўлган маъноси танлаб олинади.

Масалан: уруғ: бирор меванинг *уруғи ҳамда уруғ* ва *қабिला, операция* атамасининг *молия соҳасида* ишлатилиши унинг маъноларидан биридир.

Тарихийлик (историзм). Маълум даврда қўлланган сўз ва иборалар услуб воситаларидан бири бўлади: *қози, миршаб, мингбоши, тўра, қўлтиқтумор*; ойнинг эскича, арабча ва туркча (ўзбекча) номлари (сўнггиси ҳозир тикланыпти).

Архаизм. Архаик сўзлар ҳам эски тушунчаларни

ифодалайди, аммо бу хил сўзлар истеъмолдан чиққан ва бошқа сўзлар билан алмашган бўлади: *ашуқ* — тўпиқ, дубулға; *ақы* — сахий, тоза, *ақур* — отхона (*М. Қошғарий*, Индекс. 30—31-бетлар).

Архаизмга эскирган сўз ёки унинг эски маъноси, ҳозир айнан қўлланмайдиган фонетик, грамматик, фразеологик товуш, бирикма ва мақоллар (масалан, *Қошғарийда*: «Эвак синак сутка тушар» — шошқоқ пашша сутга тушади) киради.

Метафора (истнора, мажоз). Меълум бир сўз ёки иборанинг жумлада кўчма маънода қўлланиши айрим тахаллус ҳамда лақаблар (*Кумушхон*, *Темирбой*, *Уроқбой*, *Пўлат*, *Чиноқ*, *Элбек*, *Улуғбек*) ёки турдош отлар (*ҳайвон*, *қуш*, *ҳашорат*, *ўсимлик*, *мева*, *табиат ҳодисалари*, *минерал*, *нарс*а, *овқат* ва б. номлари)нинг сифатлари шахс номига кўчирилади. Бунда, албатта, шахс номи билан шахс ўртасида бирор боғланиш бўлмайди. Аммо ном қўйишда ота-оналарнинг яхши ниятлари шу исмлар орқали ифодаланади. Исмларнинг қўйилиши кўпроқ Аллоҳнинг сифатлари билан боғланади (*Карим*, *Раҳмон*, *Лазиз*, *Латиф каби*), бунда сифатлар олдидан *абду* (*қул*) *сўзи* қўшилади: *Абдукарим*, *Абдураҳмон*, *Абдулазиз*, *Абдулатиф* каби.

Тадқиқотчилар киши исмларини салбий ва ижобийга бўладилар

Ижобий: *Арслон*, *Кумуш*, *Элбек*, *Асал*, *Шакар*, *Улуғбек*.

Салбий: *Чиноқ*, *Бўри*, *Латта*, *Ошқовоқ*.

Исмларни бундай тасниф этиш жуда ҳам шартли бўлиб, «исми жисмига мос келмаслиги мумкин» (исми *Асал* бўлиб, тили қалампирдек аччиқ бўлиши мумкин). Иккинчидан, бир тилда ижобий ҳисобланган исм иккинчи тилда салбий маънога эга. Масалан, *Иг* сўзи умуман салбий маънода қўлланади. Аммо *Фурқат* бу сўзни ўзига нисбатан ишлатган.

Адашган *ит* каби *Фурқат* қаён борғум билолмасман.

Шу билан бирга, ёлғиз исмларнинг ўзи услубий (модаль) маъноларни ифодаламайди, фақат исмга айланган лақабларгина гапирувчи ва сўзловчининг шу шахсга бўлган муносабатини ифодалаб, маълум бир услуб турини ташкил этади: Эй *арава*, чеккага чиқ! Ҳой *ит*, нима дейсан? *Арслоним*, *Баҳодирим*, келдингми?

Метафоранинг учинчи турини феъллар ташкил этади, улар ижобий ёки салбий услубий маъноларни ифодалайди.

Кўчма маънода (метафора) асосан, от, сифат, феъл қўлланади. Маълум бир хислати билан характерланувчи ҳайвон белгилари (тулки, бўри, арслон, қуён ва б.) шахс номига кўчирилади. Нисбий сифатлар асл сифатга ўтади (темир хотин, ёғоч, кўприк, олтин соат), жонсиз предмет ва ҳодисалар жонлантирилади (Бўрон бўқирди, шамол хуружга кирди, ўрмон шивирлади).

Сўз ўзининг лексик маъноси билан ёки маълум бир жумлада (контекстда) неологик сўз сифатида қўлланиши мумкин.

Эпитет. Маълум шахс, предмет ва воқеа-ҳодисаларнинг таъриф ва тавсифи ҳам маълум услубни шакллантирувчи восита ҳисобланади. Таъриф учун одатда сифатлар ишлатилади ва эмоционал маъно ифода-лайди.

Асл сифатлар ва ўхшатишлар, одатда, бадий услубда қўлланса, нисбий сифатлар бадий услубда ҳам, расмий — иш юритиш услубида ҳам ишлатилади (Манфаатдор томонлар, Олий Ҳазратлари).

Қасб-ҳуна р л е к с и к а с и (профессионализм). Қасб-ҳуна р л е к с и к а с и ҳам контекстда айрим ўринларда маълум бир услубни яратувчи воситага айланади:

идишларга пардоз бериш учун: *рапча* (тож тахта токча), *шароп* — идишни қуриштириш учун қўйиладиган жой, *ғўнда қолип* — пиширилган лойдан ишланган қолип, *качкарт* — тож, *каж* — эгри, *корд* — пичоқ — (эгри пичоқ). Машинанинг *жини* (волоконотделитель) ишламай қолди; дўппининг жияги яхши тикилибди.

Атамалар. Маълум бир илмий услубда атамаларнинг қўлланиши шу соҳадаги ўзига хос тушунчаларни ифодалаш ва тушунишга ёрдам беради. Илмий ва оммабоп услубдан бошқа услубда қўлланган атама экспрессив (модалъ) маъно ифодаласагина у услубий воситага айланади. Масалан: Гаплари юракка ўқдай ботди.

Шажар яфроғи бўлди қаҳрабодек,
Демаким қаҳрабо меҳри самодек.

(Навойи, Мадвалисвнинг мазкур авторефератининг 6-бетидан.)

Ҳозирги кунда атамаларнинг кўпи аниқ фанларда (80—95 фоизгача), озроқ ижтимоий фанларда (20 фоиз) қўлланади. Совет ҳокимияти даврида илм-фан тараққиёти билан рус-байналмилал атамалар кўплаб ўзбек

тилига кириб келиши билан бирга, тилимизда қўлланиб келган кўплаб атамалар ҳам сиқиб чиқарилди: уч — чегара, ўқ — тўсин, ул — пойдевор, ўғут — ачитқи, энуч — нохина, сўқоқ — антилопа (оқ кийик), абйа — беҳи, ажмуқ — оқ аччиқтош, кэрим — сўзана (мисоллар М. Қошғарийдан олинди).

Ҳозирги кундаги асосий вазифа — аниқ фанлардаги рус-байналмилал атамаларнинг ҳаммасини ҳам истеъмолдан чиқариш эмас (*физика, нейтрон, протон* каби), зарур ўринлардагина бошқа атамалар билан (араб тилидан олинган ёки она тилидан ясалган) алмаштириш вазифаси туради. Бунинг учун эски луғат ва китоблардан, шева материалларидан, қардош тил луғатларидан кенг фойдаланиш керак.

Атамалар маълум бир фан соҳасида ишлатилади, аммо ҳаммага тушунарли бўлган атамалар (масалан, касалликларнинг ўзбекча номлари — *яра, бош оғриқ, қорин оғриғи, дабба, сариқ касал* ва б.) оғзаки сўзлашувда ҳам кенг қўлланиши мумкин. Бунда атама оддий сўз саналади.

Метаномия. Предметлар орасидаги ҳақиқий мазмун ўхшашлиги асосида маъно кўчирилиши мумкин:

Бир пиёла ичди. Пушкинни ўқиди. Навоийни мутолаа қилди.

Синекдоха. Бир бутун нарсани унинг қисми билан аташ ёки қисм номи билан бутун нарсани ифодалаш: Кўр, калла (киши маъносида). Беш қўл баробар эмас. Ҳой, бурун, нима қилиб юрибсан? Эшикка (уйга) кирамиз (Марғилон лаҳжаси).

Антитеза. Маълум тушунча ва нарса предметларнинг қарама-қаршилиги антоним сўзлар ёки бирибирига зид мазмунли сўз бирикмалари орқали ифодаланади.

Масалан: *Ношуд* кетганда мақтанар, *Ботир* — қайтганда (мақол). Ариқлар қазидик — ёвлар қуриди.

Расмий ҳужжат ва маҳкамага оид сўзлар (канцеляризм). Расмий нутқ услубини шакллантирувчи воситалар бир қолипдаги (стандарт) сўз ва иборалардир. Расмий услубда тасвирий воситалар қўлланмайди.

Сизга «Ўртоқ» фабрикасининг 1991 йилги ҳисоботини йўллаймиз. Илова: 1. Фабриканинг йиллик ҳисоботи (11 бет).

2. Фабриканинг 1991 йилда ишлаб чиққан янги маҳсулотларидан намуналар. (Ҳисоботдан.)

Вульгаризм. Вульгаризм — одобсиз, дағал сўзлар ва иборалар бўлиб, улар бадий нутқ услубида айрим шахс, предмет ва ҳодисаларни характерлаш учун қўлланади: газанда, иштон, лунги, чиноқ, кар ва б.

Жаргонизм ва эвфемизм. Бирор ижтимоий қатламнинг (ўғрилар, савдогарлар, қиморбозлар ва б.) тилида ўзига хос, ўз тоифаларигина тушунадиган сўз ва иборалари бўлиб, улар жаргон дейилади. Бунда луғатдаги сўзга янги маъно берилади (*лой — пул*) ёки сўзнинг морфологик ёки фонетик тузилиши ўзгартирилади. *роктанас* (санъаткор), *ротду* (дотор) каби.

Эвфемизм — ноқулай ва одобсиз сўзлар ўрнига бошқа сўз ва ибораларни қўллашдир: *ўлди* ўрнига оламдан *ўтди* ёки *учди*. *Уғирлади* ўрнига *ўзлаштирди* каби. Пайғамбаримиз *марҳамат қиладилар* (*айтадилар* ўрнида).

Диалектизм (шевачилик). Ўзбек тилининг ҳар бир шеваси, лаҳжаси ўзига хос лексик, грамматик (Фарғона, Наманган ва Самарқанд шевалари каби) хусусиятларга эга бўлади. Ана шу шева хусусиятларидан услубий восита сифатида айрим ёзувчилар усталик билан фойдаланадилар (А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор ва б.).

Масалан:... бокс юқорига *чиқвотти* (телекўрсатув, 15.12.91). *Жўра*, дўппининг *жа-а* антиқасини топган-сан-да... Ҳукумат ҳам зап матолар чиқарди-да! Катта *кетвординг*, ошнам. Кўп жаврамай *опчиқ* (Нурулла Отахонов, Дунё кенг, Ёш гвардия нашриёти. 1986). Сен бизга хиёнат қилдинг, *ит увли!*— Тузимни *унутдинг!*— Иқдорсен, тонмайсан, *ўбдан!*— деди заҳарханда қилиб хон.— *Ўлувдан* ҳам қайтмайсанми?! (А. Қодирий, «Меҳробдан чаён», Тошкент, 1959 й., 239-бет.)

Такрор. Маълумот гап, сўз бирикмаси ва сўзнинг такрорланиши қўшимча эмоционал маънога эга бўлади, фикрни маълум бир нуқтага тўплаш ва таъсирни кучайтириш учун қўлланади. Бу ўринда такрорланган бўлакни синонимлар билан аралаштирмаслик керак: синонимларда умумий маъно билан боғлиқ бўлган ҳар бир сўзнинг ўз маъно оттенкаси (нозик фарқи) бўлади, такрорда эса айни бир маъноли сўз такрорланади. Бунда такрор сўз учун шева лексикаси ёки бошқа тилдан олинган сўздан фойдаланилади.

Масалан: *кўрувчи* ва *басир*, ва *меш*, *дўнгалак* ва *доира*, *жичча* ва *озгина*, *бирлама* ва *ягона* (Беруний ноҳиясидан, Ёшлик, 8.91).

Баъзан гапнинг айрим бўлаклари қайтарилиши мумкин:

сен упи (фашистни ўлдир), ...*сени* у ўлдиради...
(Ҳ. О.) *Россия, Россия*, менинг Ватаним (Ҳ. О.) Сиз?
Узр сўрагани? (Уйғун).

Такрорланиш учун шаклда қўлланади: жумла бошида (анафорик), охирида (эпифорик), ўртасида (инфорик).

Жуфт ва соматик жуфт сўзлар маълум бир услубни яратишда хизмат қилади. Масалан: қозон-товоқ дейилганда, фақат қозон-товоқ тушунилмасдан бу нарсалар билан боғлиқ бўлган бошқа нарсалар ҳам тушунилади. Шунингдек, *чой-пой* (ичамиз), *бош-оёқ* (сарпо), *ичак-човоқ* каби.

Айни бир сўзнинг икки жумлада такрорланиши услубий хато бўлади. Масалан: *изоҳли ва таржима луғатлари, орфографик ва орфоэпик луғатлар, синоним луғатлар* иборасининг ҳар бирига *тузилди* феълини қўшсак, услубий хато бўларди.

Аммо мумтоз шоирлар бир сўзни икки марта такрорлаш билан ҳам экспрессив маъно ифодалаганлар, нутқ услубининг бир воситасига айлантирганлар:

Сен, сен севарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.

(Лутфий.)

Элинси. Бирор гап бўлаги (одатда, кесими) «тушиб қолган» гаплар ҳам маълум бир модалъ муносабатларни (экспрессивликни) ифодалайди.

Масалан: От кишнашиб топишар, одам эслашиб (*мақол*). Мард йигит изини сотар, Номард йягит — ўзини (*Мақол*).

Градация. Градация (бир босқич ёки ҳолатдан иккинчи босқич ёки ҳолатга ўтишдаги изчиллик) орқали маълум гапда ифодаланган фикр мазмуни кучайтирилади ёки пасайтирилади.

Масалан:

Эй сўз, не ажаб гуҳарсан,
Гуҳар, неки бахри мавжор.

(Навоий.)

Дерки: «Кўзунгга ҳали кал жўжаман,
Махтуми аъзамлик ўзим хўжаман.
Ҳам яна Эрҳубби бўлодур тағо,
Аммамизнинг эрларидур Нурато.

(Муқимий.)

Бирпасдан кейин хотиннинг товуши эшитилди:— Жинни бўлманг! Олинг қўлингизни! Бу нимаси?! Қўйиб юбо-

ринг. Қўйиб юбор дейман! Тфу, аҳмоқ! (А. Қаҳҳор, Ииллар).

(Шум боланинг дандон пичоқнинг синишидан бошлаб, бойнинг кенжатои ўғли Бўрибойваччанинг ўлимигача бўлган ваҳимали ёлғонини эсланг Ғ. Гулом. Танланган асарлар, III том, Тошкент, 1959 йил, 146—148-бетлар.)

Фонетик воситалар. Нутқ оҳанги ҳам маълум талаблар асосида услуб яратувчи воситага айланади.

Фонетик воситаларга — интонация (гап ва сўз оҳангининг товланиши), урғу, пауза, аллитерация, ассонанс, товуш такрорланиши, нарсa ва жонивор товушларига тақлид каби ҳодисалар киради.

Фонетик воситалар кўпроқ бадний (поэтик) нутқда ритм, қофия, радиф, бандлар учун, шунингдек, оғзаки нутқда қўлланади.

Масалан: *нозанин, олим, авлиё* каби сўзларни киноя билан айтиш.

Грамматик категориялар. Ҳар бир морфологик категория — сўз туркумлари, аффикслар — ўзининг асл грамматик, лексик маъносидан ташқари, қўшимча модалъ (услубий) маъноларни ифодалаши мумкин.

Морфологик категориялар маълум бир жумлада оҳанг ўзгариши билан услубий маъно ифодалаши мумкин. Ҳар бир сўз туркуми бирор услубни яратиш учун восита бўлади. Феъллар ва бошқа сўз турлари ўз семантикаси билан ёки маълум бир контекстида кўчма маъноси билан бирор услуб турини шакллантиради: *нозик, лапангламоқ, жилмаймоқ, кулимсирамоқ, ҳаяжонланмоқ, гижинмоқ, қашинмоқ, ясанмоқ* ва *безанмоқ*; мен ўрнида *фақир* ёки *камина* каби.

Баъзан бир маънони англатувчи ўзбекча ва тожикча аффикслар параллел (мувозий) қўлланади. Бунда тожикча аффиксининг услубий таъсири анча кучли бўлади:

бепарво — парвосиз, бадбахт — бахтсиз, бадхаёл — ёмон хаёлли.

Дсярли ҳамма сўз туркумлари, ёрдамчи сўзлар ва аффикслар (асосан, субъектив баҳо ифодаловчи аффикслар), маълум контекстда (*мен ўрнига биз ёки камина*) мазмун талаби билан экспрессив (модалъ) маъно ифодалаб, бирор нутқ услубини ташкил этиши мумкин.

Модаль сўзлар, айрим боғловчилар (*ва, ҳамда, аммо, лекин, ёхуд, ёинки*), кўмакчилар (*туфайли, сифатида, воситасида*), юкламалар, ундовлар, тасвирий (тасвирий ва образли сўзлар) сўз ва иборалар маълум контекстда ўз маъноси билан экспрессив мазмун ифодалаб, бирор нутқ услубини шакллантиради.

Синтактик воситалар. Содда гапнинг мазмун ва интонацияга кўра турлари (дарак, сўроқ, ундов, буйруқ гаплар), уюшиқ ва ажратилган бўлақлар, киришлар, инверсия (одатдаги гап бўлаги тартибининг ўзгариши), синтактик синонимия, қўшма гап, период, текст, такрорланиш ва параллеллик (мувозийлик) гапнинг умумий мазмуни ва контекст талаби билан услубий васитага айланади. Синтактик воситалар сифатида айрим сўз бирикмалари ва гаплар хизмат қилади:

ҳарбий кучлар, иқтисодий стратегия, алоҳида аҳамиятга эга.

Содда гаплар оммабоп услубда, қўшма гаплар — илмий услубда ишлатилади.

Турли синтактик синонимияда икки ёки учта бир хил конструкцияларда умумий бир мазмун ифодаланса-да, ҳар қайси конструкцияда нозик мазмун фарқлари сақланади.

Баъзи синтактик категориялар ҳам маълум талабларга кўра, модал маъноларни ифодалаш учун нутқ услубини яратувчи восита бўлиб хизмат қилади. Илмий услубда кесимлар таркибида *дир* боғламаси ёки *дейилади* деган феъл қўлланади, баъзи аниқловчили (аттрибутив) (сўз бирикмалари (*шартли* ва *шартсиз рефлекс*), сўроқ, буйруқ, ундов гаплар, ундалмалар, ажратилган бўлақлар, инфинитив гаплар, номинатив ва сўз-гаплар, эмоционал гаплар, тўлиқсиз гапнинг баъзи турлари, синтактик синонимия, киришлар, боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларнинг кўп турлари, фразеологик бирликлар, периодлар, кўчирма ва ўзлаштирма гаплар бирор (одатда, илмий, бадий, расмий) услубни яратувчи восита бўлиб хизмат қиладилар.

Ундалмалар ўз лексик маъносидан ташқари маълум бир услубий мазмунга ҳам эга бўлади. Айниқса, гап орасида ва охирида қўлланган ундалмаларда эмоционал маъно кучли бўлади.

О, жоним Фарғона, оқ олтиним, боғим (Ойбек). Бу одамларга жуда-жуда кўп нарсалар ярашади, *отакон! (А. Қаҳҳор).* Ол, *жиан*, йўл юриб келгансан (*Ой-*

бек). Сени унутмас асло, эй *Урта, Осиё, Урта Осиё!* (*В. Инбер*).

Эмоционалликни орттириш учун ундалмалар такрорланиши (бир шаклда ёки турли шаклда) мумкин:

Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.

(*Х. Олимжон*)

Дунай, Дунай! Дунай дегани шу экан-да! (*О. Гончарь*)

Кўчирма ва ўзлаштирма гаплар ҳам услубий воситалардан бири бўлиб, бадний нутқ услубида кўпроқ қўлланади.

Масалан: — Буви, буви, — дейман паст овоз билан, — Эшон ойинингизнинг тўртта қизлари бор экан (*О.*). Юрьев батареяни бу ердан бошқа жойга кўчириш ҳақида буйруқ беради (*И. Раҳим*).

Қўшма гаплар ҳам маълум бир услубни шакллантирувчи воситадир. Одатда, илмий услубда эргаш гапли қўшма гаплар ва боғланган қўшма гаплар қўлланади. Содда гаплар ва боғловчисиз қўшма гаплар оммавий услубга хос гаплардир. Расмий иш юритиш услубида кўпроқ мураккаб ва изоҳли қўшма гаплар ишлатилади.

Синтактик синонимия. Содда гап ва қўшма гапларнинг турлари мазмунан бир-бирига яқин турса, синтактик синонимияни ташкил этади ва бир-бири билан (контекст талаби билан) алмашиши мумкин. Синтактик синонимия бир мазмунни ифодалаш учун қўлланган турли конструкциялар демакдир.

Масалан: 1. Унинг бирдан кириб келиши биз учун кутилмаган ҳодиса бўлди — У бирдан кириб келди — бу биз учун кутилмаган ҳодиса эди. 2. У бирдан кириб келди ва биз ҳайрон бўлиб қолдик. 3. У бирдан кириб келгач, биз ҳайрон бўлиб қолдик.

Илмий тадқиқот (диссертация, монография, илмий мақола)лар тузилишига кўра бир турда бўлиб, бу ҳам илмий услубнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлади: 1. Кириш. 2. Асосий қисм (боблар). 3. Хулоса. Илмий услубни яратувчи воситалардан ташқари, «мазкур бобда, мазкур фикр, олдинги бобда айтиб ўтилгандек, хуллас, қисқаси, хулоса қилиб айтганда, шундай қилиб» каби сўз ва иборалар билан қўлланиши билан ҳам характерланади.

Синтактик синонимияда синоним бўлган конструк-

цияларда умумий мазмун сақланади, фарқ фақат мазмун оттенкаларида ва гап қурилишида бўлади: содда гап қўшма гап бўлиб кетади ва аксинча, содда ёки қўшма гапнинг бир тури иккинчи турига ўтади.

Диалог, монолог, полилог (бир неча киши нутқи). Маълум бир асарда персонажларни характерлаш учун диалогик нутқдан фойдаланилади.

Баъзи ўринда муаллиф ўз фикрини бирор персонаж тили ёки фикри билан ифода этади ёхуд персонажнинг ички нутқи бўлади:... Искандаров секретарь қизнинг гўрига гишт қалаб келяпти. Ундоқ қиламан, бундоқ қиламан. Бўшатаман... (*Саид Аҳмад, Собик ўғри, 8-бет*)

Период. Содда ёки мураккаб таркибли период илмий ёки нотиклик услуги соҳасида қўлланади. Нутқнинг бу тури ҳам услубий воситалардан бири ҳисобланади.

Абзац (с а т р б о ш и). Маълум бир мақсад ифодаланишида фикрлар гуруҳланади. Ҳар бир гуруҳ алоҳида мақсадни ифодалайди ва ёзувда янги йўлдан — абзацдан бошланади. Фикрни абзацларга бўлиниши ҳам нутқ услуги воситаларидан бирига айланади. Абзац одатда илмий, бадий, расмий нутқ услубларини шакллантиради. Ҳар бир абзац фикрни ажратиб кўрсатиш ва шу йўл билан ўқувчига таъсир этишдир. Ҳар бир абзац бошқаси билан мазмунан боғланишдан ташқари, бирор грамматик восита билан (эски ўзбек тилида *ва* боғловчиси, ҳозир, кўпинча, *лекин, аммо* боғловчиси) ёки лексик восита билан боғланади (мазмунан муҳим ҳисобланган гап бўлагининг такрорланиши, кириш сўзлар, айрим равишлар ...*худди шу кун*и каби иборалар).

П а р а л л е л и к (мувозийлик). Сўз, сўз бирикмаси ва гапларнинг мувозийлиги (параллел қўлланиши) ҳам экспрессив маънога эга бўлиб, маълум бир услубни ташкил этади.

Масалан: Сен ўғлимсан, хотининг келиним (*Ҳамза*). Лабинг дўрдоқ, кўзларинг ғилай (*Ҳамза*). Сен — Одил, Сен — Қодир, Сен — Нодир.

И н в е р с и я. Гап таркибидаги айрим бўлақларнинг ўрин алмашиши (аниқловчининг аниқланмишдан олдин келиши, кесимнинг гап бошига кўчирилиши, ажратилган гап бўлақлари, ундалма ва кириш сўзларнинг ўринлашиши ва эргаш гапнинг бош гапдан кейин қўлланиши ва б.) ҳам гапга қўшимча экспрессив (модаль) маъно беради ва маълум бир нутқ услубини шакллантиради.

Масалан: Келур сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши (Завқий). Қобил бобо, яланғоч, яланг оёқ, якакчан, дағ-дағ титрайди (А. Қаҳҳор). Эндигина қутула бошладик эмасми бундай офатлардан! (Ғ. Саломов, Совет Ўзбекистони, 2. XI.90.)

Инверсия, асосан, шеърятда, оғзаки нутқда, автор гапи (—...деди Раҳимжон)да қўлланади.

Коннотация. Услубий бўёқ олган сўз маъноси. *Докотатив маъно* — сўзнинг оддий лексик маъноси. Мас.: Тарвузи қўлтиғидан тушди.

Фразеологик бирликлар. Фразеологик бирликлар (бирикмалар, гаплар) бадний ва бошқа нутқ услубини яратувчи асосий воситалардан биридир. Фразеологик бирликларнинг ҳамма тури: субстантив (эга ҳукмида), предикатив (кесим ҳукмида), холли, аниқловчи, аралаш турлари бирор қўшимча экспрессив мазмун ифодалаб, бадний, оммавий ва бошқа услубларни шакллантиради:

Иши бошидан сшиб ётибди. Иши кетга кетди. Қир қўйлакка жун жияк. Кўзга сурди. Кўзидан олов чиқиб кетди ва б.

Ёзувчи ёзма ёки оғзаки услуб турига маълум бўлган фразеологик ибораларни қўллашдан ташқари, янги фразеологик ибораларни ҳам яратади:

Дард деса, парт кетма, суварак! (М. Исмоилий.) Еринг юрагига қулоқ, солишга тўғри келади (Шуҳрат). ...қўлига паттасини тутқазиб, кавушини тўғрилаб қўймайсизми? (О. Ёқубов). Ана шунда юраклари суви сиқилаётган анордек эзилиб кетарди (Шуҳрат).

3-§. ЁЗМА НУТҚ УСЛУБИНИНГ МЕЪЁРЛАРИ

Ёзма нутқ меъёрлари (мезони, ўлчови, нормаси) тилда қабул қилинган фонетик, лексик, грамматик қонуниятлари асосида белгиланади.

Тил — бу қисмлари бир-бири билан узвий боғланган системадир. Нутқ кўпчилик томонидан қабул қилинган тил меъёрларининг амалга ошиши, реаллашишидир.

Тил меъёрининг асосий белгилари — барқарорлик, стабиллик (маълум давр учун турғунлик) ва динамиқлик (ўсиш ва ривожда бўлиш) дан иборат. Демак, тўғри ва қоидали нутқ учун, аввало, тил меъёрлари ишлаб чиқилиши ва кўпчилик томонидан қабул қилиниши шарт. Бунинг учун бу қонунлар мукамал ишланган бўлиши керак.

Тил меъёрининг шаклланишида айрим сўз усталари —

ёзувчилар, мухбирлар ва таржимонларнинг хизмат катта бўлади. Улар маълум бир нутқ услубини яратадилар, уни бойитадилар. Шунинг учун ҳам тил қондаларини, тилшунослар томонидан белгиланган меъёрларни ўрганмасдан ҳам, олим ёки ёзувчи амалдаги асарларнинг услубига суяниб, унга асосланиб, тақлид қилиб, ўз асарини ёза беради ва маълум бир услубни яратади, амалда бўлган услубни бойитади, ўз услубига эга бўлади.

Тилшунос олимлар эса бундай асарларнинг тил ва услубини ўрганиб, маълум тил меъёрларини ишлаб чиқадиладар ёки янги бир услуб пайдо бўлганини қайд қиладилар, грамматика, изоҳли ва таржима луғатлари, орфографик, орфоэпик ҳамда синоним ва бошқа луғатларни тузадиладар. Бундан ташқари меъёр маълумотли кишилар орасида синалиб, қайси бир шакл кўпчиликка маъқул келса, ўша шакл қабул қилинади. Шунда талаффуз ва ёзувдаги бирлик, шакл ва ибораларнинг барқарорлиги, тартиб ва меъёр ўрнатилади.

Тилининг тавсия қилинган меъёрларида диалектал сўзлар, жаргонлар, кўпол сўзлар маълум ўринда қўлланади. Нутқ она тилининг ички қонуниятлари асосида тузилади. Адабий тил нормаси ҳам умуман тил меъёрига яқин бўлиб, ўзининг типиклиги (намуналиги), кўпчиликка маъқул бўлганлиги, қатъий тартибга тушганлиги, турли услубга эга бўлганлиги, барқарорлиги ва динамиклиги (ўзгарувчанлиги) билан ажралиб туради.

Бу ўринда барқарорлик ва динамиклик орасида қарама-қаршилик кўриш, маълум давр ўтиши билан эски меъёрлар (масалан, эски ўзбек тили меъёрлари) инкор қилиниши («отрицание»), ҳозирги замон тили меъёрлари қондаларида қабул қилинмаслиги тўғрисида гапирш тўғри бўлмас эди. Бу ўринда гап инкор қилиш тўғрисида эмас, балки мукаммаллаштириш тўғрисидагина бориши мумкин, бунда баъзи номақбул қондалар тушиб қолиши ҳам мумкин. Бунда ёзувчи ва олим айрим тавсия этилган тил меъёрларини ўзича талқин қилиши ва ўзига хос услуб яратиши мумкин. Шунинг учун бундай ҳолатларда услуб бузилиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Бадий тил таркибида айрим диалектал сўзлар, жаргонлар, сўзлашув тилига оид айрим сўз ва ибораларнинг қўлланиши билан (айрим персонаж ва воқеа, ҳодисаларни характерлаш учун) ажралиб туради.

Тил ва бадний тил меъёрларини белгилашда, грамматик, фонетик тарихийлик принципларини асосга олишни унутмаслик керак.

Адабий тил меъёри асрлар бўйи шаклланган тил қоида ва қонуниятларининг умумлашмаси, адабий тилининг асосий белгисидир. Илмий, адабий, оммавий асарлар ўз навбатида маълум тил меъёрларини тарғиб қилади, қўллаш намунасини кўрсатади. Адабий тил меъёрининг шаклланишида газета, тилининг ҳам роли катта. Тилдаги бўлган турли вариантлилиқ (фарқли томонлар), аввало, газета тилида кўринадил, чунки газета замон билан ҳамнафас, оператив (ҳозиржавоб) бир қуролдир.

Турли вариантлилиқ ва янгилик, аввало, матбуотда ёки бирор асарда маълум қилинадил. Бундай ҳолда матбуотда бир тушунчани ифодалаган икки вариант берилиб, маълум давр ўтиши билан бу вариантларнинг бири қолади ва қонунлашади.

Бадний асарда муаллиф тили маълум тил меъёри асосида тузилади. Аммо персонаж тилида бу меъёрдан узоқлашиш ҳолатлари ҳам учрайди: маълум бир персонажнинг яшаш ўрни, касби, жамиятда тутган макен, маданиятига қараб, унинг тилида диалектал, касбга онд сўзлар бўлиши, жаргонлар ва адабий меъёрдан узоқ тил хусусиятлари қўлланиши мумкин. Турли услубий меъёрларни аралаштириб қўллаш маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлса, бу бадний услуб учун қонуний ҳисобланади. Оғзаки нутқда эса айрим сўзларнинг ноўрин ишлатилиши, гап бўлакларининг тартиби ўзгариши, шевачиликка йўл қўйилиши мумкин. Бу ўзгаришларнинг қанчалик қонуний ёки қонунсиз эканини белгилаш оғзаки нутқ меъёрлари орқали рўй беради.

Албатта, кейинги даврдаги фан ва техника, ижтимоий ҳаётда бўлган кескин ўзгаришлар, рус тилининг таъсири тил меъёрларини қайта кўриб чиқишни талаб қилди. Аммо бу ўзгаришлар эскини «инкор этиш» йўли билан эмас, уни янада ривожлантириш ва мукамаллаштириш йўли билан боради.

Кўрсатилган диссертациянинг автори қуйидаги ҳолатларни тил меъёрининг бузилиши деб тушунади: *...бузоқни қантариб қўймоқ* (қантариш), *дард деса парт кетма* (парт ёрилиш), диалектал ҳамда русча сўз ва ибораларнинг ҳамда сўзларнинг нотўғри қўлланиши (*хап тусинла*), тавтология (*муҳим ва актуал*), русча

иборалар (прием покойдамиз. Любой касалинг биринчи очиртда мени қўлимдан ўтади), фразеологик бирикмаларнинг нотўғри» қўлланиши (қўлига паттасини тутқазиб, кавушини тўғрилаб қўймайсизми? Ана шунда юраклари сиқилаётган анордек эзилиб кетарди. Ие, гунажин кўзини сузибди-ку. Қатик ичган қутилди, айрон ичган тутилди. Эшакни яширсанг, ҳанграб шарманда қилади ва б.) каби. Кўрсатилган ўринлар хато эмас, балки ёзувчининг (мисоллар С. Аҳмад, А. Қаҳҳор, М. Исмоилий, Шухрат, О. Ёқубов, Ҳ. Ҳошимов каби сўз усталарининг асарларидан олинган) ўзига хос услуби бўлиб, нозик маъно оттенкаларини ифода қилишга хизмат қилади. Аммо айрим ҳолларда айрим асарларда, сўз ва ибораларнинг, фразеологик бирикмаларнинг мазмунини нотўғри тушуниш асосида йўл қўйилган хатолар ҳам учрайди. Бу камчиликлар баъзи сўз ва гапларни ноўрин ишлатиш, услуб турларини нотўғри ёки бузиб қўллашда ҳам кўринади.

Шундай қилиб, услубий меъёрни яратувчи воситалар уч турга бўлинади: асосий, ёрдамчи (факультатив) ва шахсий — окказионал воситалар. Асосий услубий воситаларга лексик маъноси билан бирор услубни яратувчи воситалар (масалан, бадний услубни яратувчи бадний тил воситалари) кирса, ёрдамчи (факультатив) воситаларга маълум контекстдагина бирор услубни яратувчи воситалар — сўз ва иборанинг иккиламчи ихтисослашуви (масалан, маҳкамага оид сўзларнинг бадний услубда қўлланиши), шахсий — окказионал услубий воситаларга эса ёзувчининг маълум матнда бир сўз ёки сўз бирикмасини услубий восита сифатида қўллаши киради.

Демак, услубий меъёрларни белгилашда услубий воситаларнинг айтиб ўтилган хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Бунда ёзма нутқнинг умумий ва хусусий қўлланишини ҳам инобатга олиш керак бўлади. Услубий меъёр маълум воситалардан ўринли фойдаланиш йўллари кўрсатиши лозим. Фикрни аниқ, ихчам, равон ва таъсирчан ифодалаш учун зарурий тавсияларни бериши даркор. Бу тавсиялар — меъёрлар ёзма ва сўзлашув тили учун ҳар бир услубда алоҳида белгиланиши зарур. Меъёрни белгилашда сўзлашув тилидаги типик (кўп қўлланадиган, намунали) ҳолатни олиш ва мавжуд грамматик, лексик, фонетик қондалардан четга чиқмаслик керак.

Тил меъёри муаммолари ҳали тўлиқ ҳал бўлган деб бўлмайди. Ҳали адабий тил билан тил меъёри ўртасидаги фарқлар, услубнинг ҳар бир турини тузиш йўллари, сўз бирикмалари ва сўзларни бир-бири билан боғлана олиш ва боғлана олмаслиги, тўғри ёзиш (орфографик) ва тўғри сўзлаш (орфоэпик), синоним турларнинг ҳар бир услубда табақаланган ҳолда қўлланиши каби масалалар ҳал бўлиш олдида турибди.

4-§. ЎЗБЕК ТИЛИ ЁЗМА НУТҚ УСЛУБИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1. Ўзбек тили ёзма (прозаик) нутқ услубининг шаклланишини 5 даврга бўлиш мумкин:

1. Қадимги туркий тили услуби (VII—X асрлар).
2. Эски туркий тил услуби (XI—XIII асрлар).
3. Эски ўзбек тили услуби (XIV—XVIII асрлар).
4. Янги ўзбек тили услуби (XIX асрнинг иккинчи ярми—XX асрнинг 20-йиллари).
5. Ҳозирги замон адабий тили услуби.

1. Алишер Навоийга қадар бўлган ёзма ёдгорликлар (Ўрхун-Енисей битиклари, XV—XIV аср ёзма ёдгорликлари: «Девону луғати турк», «Қутадғу билиг», Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»н, «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қиссаи Рабғузӣй», «Муҳаббатнома», «Ўғузнама», «Ҳисрав ва Ширин», «Қиссаи Юсуф», Лутфӣй, Саккокий, Атоий ва бошқа ёзувчи ва шоирларнинг асарлари тили ва услуби сўзлашув тилига яқин, ҳамма уларнинг асарларини бемалол тушунади. Албатта, ўз даври талабларига кўра, кўп сўз, ибора ва ифодалар ўзига хос бўлиб, уларни маълум луғатлар билан тушунишга тўғри келади.

2. Алишер Навоийнинг тили ва услуби эса форсий-тожикча, арабча сўз ва иборалар билан бойитилганки, бу ҳол ҳозирги замон ўқувчисини кўп ўринда луғатсиз Навоий асарларини тушунишини қийинлаштиради.

Шуни унутмаслик керакки, замон, ижтимоий ва сиёсий вазият ёзувчи, шоир ва олимнинг ёзма нутқи услубига ҳам таъсир кўрсатади.

3. Алишер Навойдан кейин унинг яратган ёзма нутқ услуби туркий тилда ижод қилувчи кўп шоир ва ёзувчиларга намуна бўлди, шу услуб асосида ижод қилдилар. Аммо бу ҳолат (жонли сўзлашув тили билан ёзма нутқ орасидаги узилиш) узоқ давом этмади. Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхон, Турди, Гулханий асарларида эски анъанавий услубдан узоқла-

шиш ва халқ сўзлашув тилига яқинлашишга интилиш устун турди.

4. Эски ёзма нутқ услубидан халққа тушунарли услубга ўтиш Амирий, Фурқат, Муқимий асарларида кўрина бошлайди. Албатта, бу шоирларнинг прозаик асарлари анъанавий услубни давом эттирса ҳам, поэтик асарларида бу услуб ўзгара бошлайди — сўзлашув тил услубига яқинлашади. Бу яқинлашиш айниқса С. Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Авлоний, Сўфизода асарларида, XIX аср охири ва XX аср бошида нашр қилинган газета ва журналлар тилида ёрқин кўринади. Шунинг учун ҳам бу адибларнинг, газета ва журналларнинг услуби ҳозирги замон услубининг шаклланишида асосий роль ўйнайди.

Шу нарсани ҳисобга олиш керакки, ҳозирга қадар бирор тарихий даврга оид адабий ёзма нутқ услуби ва меъёрлари назарий жиҳатдан ишланган эмас, ҳар бир ёзувчи, олим ўз давридаги мавжуд асарларни ўрганиб, даврининг ижтимоий, сиёсий вазиятига қараб ўз асарини яратади, даврнинг анъанавий ёзма адабий тил услуб меъёрларига асосланади. Янги давр, янги ижтимоий, сиёсий, маданий муносабатлар, фан ва техниканинг ўсиши янги ёзма нутқ услубини келтириб чиқаради. Услубнинг мукаммаллашишида жамият томонидан белгиланган ижтимоий-сиёсий, маданий тадбирлар ҳам катта роль ўйнайди. Бу соҳада чет тилларининг ҳам роли катта бўлади (тарихда форс-тожик, араб тилларининг, XIX аср иккинчи ярмидан рус тилининг ўзбек тили услубига ва фразеологиясига катта таъсирини кузатиш мумкин).

II. Ҳозирги замон услубининг деярли ҳамма турлари инқилобдан олдин ҳам мавжуд эди. Илмий, оммабон (айниқса, XIX аср иккинчи ярмидан), ёзишмалар (хатлар), расмий-китобий, расмий (маҳкама услуби), нотиқлик, бадий, аралаш услублар қўлланиб келинган. Инқилобга қадар нотиқлик услуби махсус дарс бўлиб ўқитилди.

Аммо бу услуб турлари мавжуд бўлса-да, улар илмий жиҳатдан ишланмаган ва маълум услуб меъёрлари белгиланмаган эди.

III. Ёзма нутқ услубларининг шаклланиши ва ривожланиши учун тилнинг ижтимоий вазифаси — қўлланиш доираси кенгайиши шарт. Айниқса, XX асрнинг 20-йилларидан ўзбек тилининг қўлланиш доираси кен-

гайди — бу ҳол баъзи услуб турларининг бўлинишига ва янада такомиллашишига сабаб бўлди, баъзи услуб турлари қўшилиб, аралаш услуб турини яратди. Рус тилининг таъсирида расмий (ҳужжатшуносликнинг) янги ва янги турлари келиб чиқди: газеталарнинг бош мақолалари, баъзи бир адабий жанрлар (памфлет, эссе, фельетон ва б.).

IV. Ёзма услубнинг шаклланишида оғзаки нутқнинг, шоир, ёзувчи, олим, публицист, мухбир, айниқса таржимонларнинг роли катта. Улар мавжуд услубларни мукаммаллаштирадилар, янгиларини яратадилар.

V. Шуни ҳисобга олиш керакки, эски ёзма нутқ услуби ҳеч вақт инкор қилинмайди. Фақат сўзлашув тилига ёд бўлган сўз, ибора ва гап қурилишлари ўзгаради, тушунарли оммабоп сўз, ибора ва гап қурилишлари билан алмашади. Шундай бўлса-да, айрим анъанавий услуб воситаларининг айрим кўринишлари (айниқса, поэзияда) сақланади.

VI. Ҳозирги замон ёзма адабий услубнинг шаклланишида, айниқса XX асрнинг 20 ва 30-йилларининг боши кўзга ташланиб туради, феълнинг-ур шакли-ар, дир // дур шакли-ди шаклини олиши, ўғуз тиллари-га хос сингармоник шакллар, *кашшоф*, *фирқа*, *ўтомоч*, *мирғазаб* (турма назоратчиси), *эмгакчи* (меҳнаткаш), *йўқсил* (пролетариат), *ер билиги* ёки *жўғрофия*, *экин билгич* (*агроном*), *сувчил* (*кислород*), *тўр* (*президиум*) кабилар истеъмолдан чиқди.

VII. Халқ оғзаки нутқига оид махсус лексиканинг (касб-ҳунар, жаргон, шева хусусиятлари, вулгаризм ва архаизм ва историзмлар) нинг ҳам ёзма нутқ услубининг шаклланишида роли катта. Аммо бу муҳим қатлам адабий ёзма нутқ услубида чегараланган ҳолда, маълум бир услубий мақсадлар учун қўлланади.

АДАБИЁТ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

Сўз санъати инсоният яратган мўъжизалардан биридир. Сўз санъати энг қадимий ва доим боқий маънавий бойликдир. Бадий адабиётда инсониятнинг босиб ўтган узоқ, мураккаб йўли, тарихи, ўзини қуршаб турган муҳитни, коинотни, жонли ва жонсиз олами, табиат ва жамиятдаги воқеа ва ҳодисаларни англаш, тушуниш, идрок этиш ва уларга ўз муносабатларини билдириш жараёни ва даражаси акс этгандир. Бадий адабиёт инсон қалби, ақл-заковати, тафаккури ва идроки, кечинмалари, туйғулари, орзу-армонларининг кундалиги, йилномаси. У инсоннинг маънавий камолоти сари юришининг ўзига хос тарихидир.

Ҳар бир халқнинг сўз санъати чуқур миллийдир. Чунки бадий адабиётда у мансуб бўлган халқнинг ўзига хос турмуш тарзи, жуғрофий манзараси — ҳавоси, иқлими, табиати, айниқса шу халқнинг меҳнати, кураши, одамларнинг ўзаро муносабати, урф-одати, кийиниш маданияти, жамиятни бошқариш усул ва йўллари акс этади. Айниқса сўз санъатида миллатнинг ҳаётни, воқеликни, ҳодисаларни, олами ва ундаги ўзгаришларни тушуниш, идрок этиш ва уларни бадий тушунтириш тарзи, ўзига хос бадий тафаккур йўсини, тимсоллар олами акс этади. Ҳар бир миллий адабиёт умуминсоний масалаларни, жумбоқларни ўзига хос бадий тафаккури, ўзига хос бадий шакл, ифода воқиталари орқали тушунтиради. Умуминсоний ғоялар, фикрлар ва туйғулар ҳар бир адабиётнинг, у катта халқнинг адабиёти бўладими, кичик халқнинг адабиёти бўладими, бундан қатъи назар, унинг қон томири, жону тани бўлади, аммо улар бирма-бир ифода этиш,

акс эттириш, бадий тушунтириш усуллари, воситалари, йўллари, шакллари жиҳатидан фарқ қилади, яъни ўзига хос ва бетакрордир. Аммо бадий шакллар ва воситалар, худди шунингдек жанрлар доим бойиб, имконияти кенгайиб, ранг-баранглашиб боради. Ибтидоий жамиятдаги инсон билан ҳозирги, XX асрдаги инсоннинг ҳаёт, олам ва одамни тушунтиришида ер билан осмонча фарқ бўлганидек, уларнинг бадий тафаккурида ҳам шундай катта фарқ бор. Сўнгра ҳеч қайси адабиёт ва унинг ёзувчиси ўз қобилида, яъни ўз миллий адабиёти доирасида ўралашиб қолмайди: у, албатта, бошқа адабиёт, бошқа ёзувчилар тажрибасидан, эришган ютуқларидан ўрганади (ҳам ғоявий, ҳам бадий, ҳам шакл бобида). Борди-ю ўрганмаса, бундай адабиёт, бундай ёзувчи камол топмайди — бадий тафаккур имконияти кенгаймайди. Бир жанрнинг иккинчи адабиётга кириб келиши учун шу адабиётда куртак шаклида бўлсада, янги жанр уруғи бўлади, агар муҳит, шарт-шароит, миллий анъана имконияти мавжуд бўлмаса, у томир отиб, «кўкляб» кетмайди. Миллий имкониятлар — миллий асос ўша жанрнинг янги қирраларини кашф этиб, ўзиники қилиб олади — миллийлаштиради. Сўнгра баъзи бир халқда адабиётнинг бирор жанри тараққий этиб, унинг маънавий ва руҳий эҳтиёжини қондирса, иккинчи халқда бошқа жанр тараққий қилиши мумкин. Масалан, қадимги Юнонистонда драматургия жанри кенг ривожланган. Роман жанри антик даврда туғилган бўлса-да, XIX асрда тараққий этди. Ўзбек адабиётида қадимдан шеърят етакчи жанр бўлиб келган, дostonлар (масалан «Ҳамса») Шарқнинг ўзига хос шеърӣ романидир. Насрий романнинг етук намунаси ўзбек адабиёти тарихида XX асрнинг 20-йилларида пайдо бўлди ва миллий ўзбек романи сифатида жаҳонда тан олинди. Аммо жанрлар моҳиятан байналмилал жанр бўлиб, уларнинг туб белгиси, ички қонун-қондаси мустаҳкам, боқийдир. Ўзбек адабиёти тарихи шеърӣ тўртликлардан шеър, маснавий, қасида, ғазал, нома, дoston, ҳамсагача (муҳаммас, рубоӣ ва яна ўнлаб шеър турлари бор) ва охири драматургия ва реалистик роман жанригача бўлган узоқ, катта тарихий йўлни босиб ўтди.

Ўзбек адабиётининг илдизи халқ ижодига бориб уланади. Тарихий манбалар ва кейинги асрлардаги илмӣ, тарихӣ, бадий асарлар орқали этиб келган маълумотларга қараганда («Авесто», «Тарихи Таба-

рий», Берунийнинг «Ўтмиш аجدодлардан қолган ёд-горликлар», Герадотнинг «Тарих» китоблари ва Ҳ. к.) энг қадимги давр ўзбек адабиёти намуналари, ҳар хил афсоналар эрамиздан аввалги IV—II асрларга мансубдир. Қаюмарс, Жамшид, Сиёвуш тўғрисидаги афсоналардаёқ ва бундан кейинги давр ўзбек адабиёти марказида доим адолатли шоҳ, баркамол инсон, дўстлик, инсонийлик, вафо-садоқат, эзгуликни тарғиб этиш ва ёвузликни, зўравонликни, нопокликни, босқинчиликни қоралаш ётади. Сиёвуш ҳалоллик, тўғрилиқ, ҳақгўйлик, садоқат рамзи бўлиб қолган ва бадний асарларда бу образ такрор-такрор учрайди (ҳатто Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедиясида ҳам иштирок этади). Тўмарис, Широқ ҳақидаги қиссаларда эса босқинчиларга қарши кураш, Ватанга садоқат, адолат ва тинчлик ғоялари олға сурилган. Буларда қаҳрамонлик руҳи ҳукмронлик қилади. Широқ Эрон аскарларини енгил учун ўз жонидан кечади: қулоқ-бурнини ўзи кесиб, Доро томонига ўтиб, унга ўзиникилардан — саклардан норозилигини айтади ва уларни енгил йўлини билажани айтади: шу ҳийла билан Эрон аскарларини дашту биёбонга етаклаб бориб, уларни алдагани ва энди сувсизликдан ҳалок бўлажакларини айтади. Улар Широқни қатл этадилар. Халқ, Ватанга садоқатни, қаҳрамонликни мана шундай тушунади.

Шуни унутмаслик керакки, бу афсоналар, «Авесто», Урхун-Энасой битиклари битта ўзбек халқининг мулки бўлмай, балки барча туркий халқларнинг ва форс-тожикларнинг маънавий бойлигидир. Зардуштлиқ (зороастризм) таълимотини тарғиб этувчи «Авесто» асари милoddан олдинги VI асрда пайдо бўлган бўлиб, эзгулик, яхшилик ғояларини улуғлайди, ёмонликни қоралайди. Ундаги образлар бирор фазилат ёки бирор қусурнинг рамзидир: эзгу кучлар сардори Ахура Мазда бўлиб, унинг олти ёрдамчиси эзгу фикр, юксак ҳақиқат, адолатли ҳокимият, садоқат, саломатлик, мангулик рамзи ва ёмонлик тимсоли бўлмиш Ангра Мангонинг ҳам олти ёрдамчиси бўлиб, улар ёвуз фикр, сўлиш, ўлим, уруш, ҳасад, ножўя ишлар рамзидир. Зардуштлиқ ғояси араб босқинчиларига қарши курашган Муқанна каби қаҳрамонларга йўлчи юлдуз бўлиб хизмат этган (Ҳ. Олимжоннинг «Муқайна» драмасини эслаш мумкин).

Тошга ўйиб ёзилган Урхун-Энасой битиклари илмий адабиётларда VI—VIII асрларга мансуб дейилади. Агар

Х—ХІІ асрдаги ўзбек халқи ҳаётидаги Буюк Ўйғониш — Ренессеанс даврини ўйласак, бунинг замини, томири узоқ-узоқларга бориши мумкин. Ахир Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошғорий, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний каби улуг даҳолар бўш жойда майдонга келмайди-ку! Афсуски, ўша асос, замин бўлган асарлар тўла сақланиб қолмаган. Муғуллар истилоси кўплаб маънавий-маданий, илмий бойликларимизни ер билан яксон қилган. Бироқ кейин ислом динининг бу юртларда қарор топиши, узоқ йиллар араб тилининг давлат тили сифатида қўлланиши, бу ерларга ислом маданияти ва араб дунёсидаги илмлар (Юнонистондан ва бошқа мамлакатлардан арабларга таржима этилган асарлар)нинг кириб келишига сабаб бўлди. Исломнинг инсонпарварлик ғоялари адабиётимизнинг қон-қонига сингди ва ўн беш асрча муддат давомида унинг камолотига, айниқса инсоннинг маънавий, руҳий гўзаллашишига ёрдам берди. Айни чоқда ўзбек олимлари ўз асарларини араб тилида ёзиб, араб илмининг ҳамма йўналишлари, айниқса, математика, медицина, фалсафа ва исломшуносликда, аниқроқ айтганда ҳадис илми бобида араб дунёсига катта ёрдам берди. Жаҳонда «иккинчи муаллим» деб ном таратган Форобийни (Аристотель биринчи муаллим) ХІХ асрда яшаган немис арабшуноси Ф. Дитрице «араб фалсафасининг асосчиси», деб атайди. Буюк муҳаддис Абу Абдуллоҳ ибн Исмоил ал-Бухорийнинг «Ал-Жомъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») деб номланган 4 жилддан иборат ҳадислар тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган ҳадис тўплamlаридан энг мукаммали ва энг ишонарлисидир (у 600 минг ҳадис тўплаб, бу тўрт жилдга 7275 тасини танлаб киритган). Х—ХІ асрларда араб тилида яратилган ўзбек адабиёти ҳам диққатга сазовордир. Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий ан-Найсобурий (961—1038) томонидан яратилган «Иттиҳат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») деган асарида шу асарнинг тадқиқотчиси И. Абдуллаевнинг ёзишича, Бухоро, Хоразм, Тошкент ва Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларида яшаб, араб тилида ижод этган юзлаб ўзбек ижодкорлари асарларидан намуналар берилади. Масалан, шулардан бири бухоролик Абу Таййиб Муҳаммад ибн Хотим ал-Сустабийда шундай мисралар бор:

Дунё, сен фисқу, фасод ва қаллобликдан иборатсан;
Сен ҳеч кимга вазфо қилмайсан ва ҳеч кимга омонлик
бермайсан.

... Нечун донолар донмо қашшоқ,
Нечун аблаҳлар ўтакетган бой?

(Таржималар И. Абдуллаевники.)

Ўзбек адабиёти ривожига форс-тожик адабиёти-нинг олтин даври — X—XII аср адабиёти ҳам катта таъсир қилди. Бу даврда Абу Абдулло Рудакий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Умар Ҳайём, Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий каби даҳолар яшаб ижод этган. Форс тилида асар ёзган Низомий Ганжавий ҳам шу замонда яшади. «Шоҳнома», «Гулистон», «Бўстон»ни туркий халқлар севиб ўқишган ва туркий ёзувчилар ҳам бу асарлардан озиқланганлар. Собир Термизий, Бадр Чочий, Паҳлавон Маҳмуд каби ўзбек шоирлари форс тилида ижод этганлар. Айни чоқда шу даврдан бошлаб то Ҳамза ва Фитратларгача ўзбек ёзувчилари икки тилда — ўзбек ва форс тилларида асар ёзишни одат қилганлар. Лутфий, Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Ғозий, Махмур, Ҳозик ва бошқалар икки тилда бадий юксак асарлар ёза олишини намойиш қилганлар. Шу туфайли бу икки халқ адабиётлари мазмуни, руҳи, орзу-армони ва образлари, бадий ифода воситалари, жанрларида муштараклик кўп. Шу нарса муҳимки, форс, араб ва туркий тилда яратилган бадий ва илмий асарлардан шу маконда яшаган барча халқлар озиқланганлар.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлари» нинг ҳар бири илм ва бадият оламида ўзига хос кашфиётдир. Туркий тилларнинг луғат бойлигини ажойиб синчковлик ва теранлик билан кўрсатиб берган Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида кўплаб шеърий парчалар, мақол, маталлар келтириладики, булар адабиётимизнинг хазинасини тўлдирувчи дурдоналардир. Бу парчаларда инсонни баркамол бўлишга чорловчи мисралар кўп учрайди:

Урган анинг биликин,
Қунда ангра бару.
Қутқулиқни тапингин,
Қўзғил қўваз нару.

Мазмуни:

Урган унинг билимини,
Боргил ўшал сари.
Қутлуғ ишга бўйсунгин,
Кибрни қув нари.

Аҳмад Яссавий эса ўзбек адабиёти тарихида янги йўналишни бошлаб берган улуг шоирдир. Бу художўй шоир Қуръон ва ҳадисларнинг инсонпарварлик руҳини ўзининг жуда содда, жуда сертуйғу, самимий ва жозибали ҳикматларига сингдириб, инсонни руҳий маънавий баркамолликка етаклади. Бу тасаввуфчи шоиримизнинг эътиқодича, баркамолликка эришиш ҳаққа, худога етишиш демакдир. Баркамол бўлиш учун эса инсон ўз нафсини тийиши—бойликка ружу қўймаслиги, шайтоннинг йўлига юрмаслиги, диёнатли, имонли-эътиқодли, қаноатли, камтар бўлиши, пок, ҳалол яшаши, ёмонлик, зулм, ғафлат, жаҳолат тузоғига илинмасликка даъват этади:

Оқил эрсанг гарибларнинг қўнғлини овла,
Мустафодек элни кезиб етим ковла,
Дунёпараст ножинслардан бўюн товла,
Бўюн товлаб дарё бўлиб тошдим мано.

Ёки:

Нафсинг сени охир дамда гадо қилғай,
Дин уйини ғарат қилиб адо қилғай.
Ўлар вақтда имонингдин жудо қилғай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.

Яссавий нафс деганда фақат бойликнигина назарда тутмайди, айти чоқда имонлилиқ, эътиқодлилиқ, ахлоқий поклик, амал-тож-тахтга интилмаслик каби инсонни гўзаллаштирувчи, мукаммаллаштирувчи ҳамма нарсани тушунади. Аҳмад Яссавий ижодида ҳам, унгача ва ундан кейин яшаган шоирлар асарларида ҳам панд-насиҳат, ҳикмат-дидактика етакчи фазилатлардан биридир.

Ўзбек адабиёти тарихида кўплаб Яссавий издошлари пайдо бўлган. Кейинчалиқ яссавийликнинг янги босқичи — нақшбандийлик тариқати вужудга келди. Ҳожа Баҳсвуддин Нақшбанд (1318—1389) номи билан боғлиқ дунёга келган нақшбанд тариқати инсонларни ҳалол меҳнат қилиш ва пок яшаш орқали ҳаққа — худога етишиш ғоясини кенг тарғиб этди: «Дил ба ёру, даст ба кор» — дилинг худода, қўлинг ишда, бўлсин, деган таълимот ниҳоятда ҳаётий ва мақбул моҳиятга эга бўлганлиги учун халқ орасига чуқур ки-

риб борди, уни фаолликка, ҳақиқат ва адолат учун да-
дил курашга йўналтирди. Бу ғоя ўтмиш шеъриятимиз,
биринчи ўринда Алишер Навоий шеърияти жисмига
сингиб кетгандир.

Юсуф Ҳос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари ада-
биётимизнинг яна бир босқичидир. Унда маънавий
баркамол инсонни шакллантириш ва фозил жамиятни
яратиш муаммоси ўртага қўйилган. Одил ва ҳалол
яшашга даъват унинг ўқ томиридир: «Одил бўл, йўқот-
ма адолат йўлини» («Қўни бўл, йитурма қўнилин йў-
лини»), «Ҳалол дунё топгин, гадоёга улаш», «Киши қў-
лидан тут, кўмак қил, қараш» («Ҳалал дунё қазган,
чиғайқа ула, киши элги тутгил, йанут қил йула»). Аҳ-
мад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асари ҳам маз-
муни, йўналиши ва руҳияти жиҳатидан «Қутадғу би-
лиг» асарига яқин. Унда муаллиф инсонийлик, маъри-
фатлиликни ва адолатни улуғлайди:

Куч эмгак тегурма кишига қоли,
Агар тегса эмгак кишитин кўтур.

Мазмуни:

Агар имкони бўлса кишига зулм қилма,
Қийинчиликка учраса унга кўмак бер.

Ўзбек адабиёти тарихида диний мотивлардан, диний
сюжетлардан адолат, ҳалоллик, илм-маърифатга ин-
тилиш ғояларини тарғиб этиш ҳаракати тобора кучая
борди. Айниқса, Қутб, Рабғузний, Дурбек ижодида
Қуръон, ҳадислар, пайғамбарлар ҳаёти билан боғлиқ
мавзулар марказий ўринни эгаллайди. «Қиссаи Рабғу-
зий»да, масалан, Довуд пайғамбарнинг адолатли под-
шоҳлигини кўрсатиш учун унинг кечаси дарвеш ки-
йимини кийиб, шаҳар айланиб одамлардан подшоҳ
(яъни ўзи) тўғрисидаги фикрларни сўрагани ва камчи-
ликлари тўғрисидаги танқидий гапларни эшитиб, бу-
ларни йўқотишга интилганини ҳикоя қилади. Бу илк
наصري асар бўлиши билан ҳам қимматлидир.

Ўзбек адабиётининг борган сари жанр, ифода воси-
талари, айниқса қамрови, кўлами кенгая борди. Ға-
залчиликда Саккокий, мунозара жанрида Юсуф Ами-
рий («Банг ва чоғир орасидаги мунозара»), Яқиний
(«Ўқ ва ёй») юксак санъатлари билан тарихда қолди.
Саккокийнинг Улуғбекни улуғловчи қасидаларининг
мазмуни ва руҳи ҳақиқатга монанд эканини замона-
мизнинг улуғ олим ва шоҳ Улуғбек номини эъзозлаши
ҳам тўла тасдиқлайди. Ёки мунозара жанри моҳият

эътибори билан рамзий бўлиб, унда инсонлар ва жамиятдаги иллатлар танқид қилинди.

XV аср арафасида ўзбек фани, адабиёти янги поғонага кўтарилиб, Навоий ва Бобурдек улуғ зотларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Навоий тимсолида шу давргача бўлган ўзбек адабиётидаги изланишларнинг самарали натижаси — синтези ёрқин намоён бўлди: ғазалчилик на XV асргача ва на ундан кейинги даврда Навоий ижодидагидек юксакликка кўтарилмаган эди; унинг ижодида шеърининг барча турларининг гўзал намуналари яратилди; туркий, яъни ўзбек тилидаги «Хамса»си билан хамсачиликда буюк кашфиёт қилди; насрий ва илмий асарлари билан ўзбек адабиётида янги йўналишлар очди. У амири кабир сифатида давлатни адолат, ҳақиқат, тинчлик билан бошқаришга интилди. Ўзбек адабиёти тарихининг ўзига хос, бошқа халқлар адабиётида кам учрайдиган фазилатларидан бири унинг қатор вакиллари ҳам шоҳ, ҳам ижодкор, яъни ёзувчи сифатида шуҳрат қозонишларидир. Улуғбек буюк олим. Навоий улуғ амир ва буюк шоир эди, унинг дўсти шоҳ Хусайн Бойқаро илм-маданият ҳомийси ва иқтидорли шоир бўлган эди, Бобур шоҳ сифатида қандай машҳур бўлса, нозик дидли шоир ва «Бобурнома» дек бетакрор ноёб асарнинг муаллифи сифатида инсоният тарихида абадий эъзозга сазовор бўлди. Шоҳлик, ҳукмдорлик билан ижодкорликни уйғун олиб бориш анъанаси кейинги асрларда ҳам давом этди. Масалан, Муҳаммад Солиҳ ҳам амирул-умаро ва маликуш шуаро унвонларига эга бўлган. Унинг «Шайбонийнома»си бизнинг эпик шеърнатиимизда тарихий шахслар, тарихий воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи асар тарзида қимматга эга ва шу томон билан «Бобурнома»га яқин. Бу қаҳрамонлик руҳидаги ўзига хос жангномадир. Мазкур асарларда реалистик ҳолатлар (айниқса «Бобурнома»да) кучли. Классик ўзбек адабиётига яхлит назар ташланганда, унда ҳаётни, воқеликни романтик усулда бадиий тадқиқ этиш устун. Унда шартлилик, сербўёқлик, кўтаринкилик, «идеаллаштириб» тасвирлаш, афсона, миф, ривоят, эртакларга кенг мурожаат этиш кучлидир (одил шоҳ, фозил жамият, баркамол инсон идеалини тарғиб этишда ёрқин кўринади). Навоий «Хамса»сида бу белгиларни аниқ кўриш мумкин. Мажлисийнинг (XVI аср) «Қиссан Сайфулмулук» асарида мифологик кучлар иштирок этади. Унда саргузашт сюжет ҳоким-

лик қилади, бош қаҳрамон ўз бошидан ажойиб-ғаройиб саргузаштларни ўтказади, синов довлонларини босиб ўтади.

Ўзбек адабиёти қайси мавзу, қайси муаммога бағишланмасин, уларда ижтимоий мазмун, халқ, давлат аҳамиятига молик дарад, орзу-армон иштирок этади, диққатда туради. Пошшоҳожа бинни Абдулваҳоб хожининг «Мифтаҳул-адл» асарининг марказида одил шоҳ муаммоси туради: «Ҳар кимарса султон бўлиб ё бек бўлиб, адл қилмайин зулм қилса, у дунёда балога гирифтор бўлур», дейди. Шундан кўринадикки, ислом ақидалари инсонпарварлик ғояларини тарғиб этиш учун хизмат этдирилади. Йиллар, асрлар ўтиши билан ўзбек адабиёти тобора халқ ҳаётига яқинлаша ва воқеликка танқидий ёндаша бошлайди.

Турди (XVII аср) меҳнаткаш халқ аҳволининг оғирлашиш сабабларини адолатсиз ҳукмдорлар зулмидан, бекларнинг порахўрлиги, ўзаро урушлари ва айниқса маҳаллийчилик туйғуларининг авж олишида кўради:

Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўп зору наҳиф,
Зулмидин бўлди раият эликим хору заиф.

Ёки:

Эй юзи қаро, кўзи кўр, қулоғи қар беклар!

Яна:

Тор кўнгиллик беклар, манман деманг,
Тўқсон икки бор ўзбек юртидур тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу бирни юз, бирин найман деманг.
Қирқу юз, мингсон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг!
Бир ёноқдан бош чиқариб, барча бир тўнга кириб,
Бир ўнгурилик, бир тирезлик, бир яқо-енглик қилинг!

Турди турк эли ва юртини хонавайронликка олиб келаётган бош иллатни — ноиттифоқлик, уюшмаслик, парокандачиликни теран ҳис қилди ва куйиб, ёниб бирлашишга даъват этди.

Демократизм, ҳаққонийлик, халқ ҳаётини реалистик тарзда идрок этишга интилиш Машраб ижодига ҳам хосдир (XVII—XVIII). Унинг араб-форс сўзларидан холи, содда, ростгўй, тўғёнли, халқчил, ўйноқи, эҳтиросли, мусиқий шеърлари халқ орасига чуқур кириб борди:

Дили тиғи ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим.

Эътиборли томони шундаки, Турди, Машраб, Хувайдо, Ғозий, Маҳмур, Гулханий каби шоирлар турли асрларда яшаб ўтган бўлсалар-да барчасида зolim

фалакнинг зулми ва адолатсизлигидан қаттиқ нолиш, ғамгинлик устундир. Машрабнинг «Ўртар» радифли ғазалидаги руҳни эслатувчи Ҳувайдонинг ушбу мисраларига эътибор беринг:

Ғазаб айлаб Ҳувайдони агар солсак тамуғ ичра,
Фиғону нолама дўзах чидолмай айлагай фарёд.

Агар Машраб дардимни айтсам, бутун жаҳон ўртайди, деса, Ҳувайдо фиғонига дўзах чидай олмаслигини таъкидлайди. Ғозий эса «Ситаму жавру жафо ҳаддан ошти», «кимга дод қилай», дейди, Махмур эса зolim ва адолатсиз замони қаттиқ танқид қилиш даражасига бориб етди («Ҳапалак» шеъри):

Қайси бир зулминг этгай бедод, эй гардуни дун,
Ким сенинг бедоду жавринг ҳадди ғоятдин бурун.
Беҳунар жоҳилга бердинг беадад дунё-ю дун,
Жамъи доноларни қилдинг ҳолини зору забун,
Зогин аъло қилиб, тўтини нодон айладинг.

Увайсийнинг (XVIII—XIX) «Замона кулфатидан бу кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди» мисралари ҳам юқоридаги шоирлар асарларидаги йўналиш, оҳангга туташдек. Ўзбек адабиётининг ўзига хослиги, бойлигини тасдиқловчи далиллардан бири унинг Увайсий, Нодири, Маҳзуна, Дилшод каби қатор таланти аёл шоирларининг бўлганлигидир. Улар асарларида умуминсоний туйғу, фикрлар, дардлар билан бирга аёллар оламига хос кечинмалар, дардлар чиройли ифодаланган.

Ўзбек адабиёти тарихида Мунис, Огаҳийлар шоир, тарихчи, таржимон сифатида ўчмас из қолдирган ижодкорлардир. Бу фозил, кўп қиррали ижодкорлар, айниқса Огаҳий ўтмиш адабиётининг энг йирик вакилларида биридир. Унинг шоирлик санъати ҳам баланд, таржимонлиги эса яна беқиёс аҳамиятга моликдир. Мирхондиннинг етти жилдлик «Равзатус-сафо» тарих китобининг иккинчи жилдини, Жомийнинг «Юсуф ва Зуллайхо», «Саламон ва Абсол», «Баҳористон», Саъдийнинг «Гулистон», Қайковуснинг «Қобуснома», Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Бадриддин Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» каби йигирмага яқин асарни ўзбекчага ағдарди. Унинг «Риёзуд-давлат», «Зубдатут таворих», «Жомеъул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Иқболи Ферузий» каби бешта тарих китоблари Хоразм тарихини ўрганишда биринчи манба сифатида бебаҳодир. Огаҳий шеърлари, таржималари ва тарихга оид китоблари айни чоқда ўзбек тилини бойитди ҳам.

Сўз санъати тобора реал ҳаётга яқинлаша ва халқ-

нинг оғир аҳволи, жамиятнинг адолатсизлик сабабларини қидира бошлади. Аввал бой ва камбағалларга бўлинган жамиятнинг фақат ақлли, доно, сахий, жасур, фавқулодда маънавий ва жисмоний қудратга эга бўлган одил шоҳ бошқариши ва уларнинг ҳаммасини бахтиёр қилиши мумкин, деган ғояни тарғиб этган бўлса, энди илм, маърифат орқали ҳаётнинг яхшилаш мумкин деган фикрнинг кенг тарғиб қилишга ўтилди (Ўзбек адабиёти доим илмга эътибор бериб келган). Ҳатто илғор мамлакатлардаги давлат тизимидан ўрганиб, (масалан, Россиядан) хонлик тузумининг ислоҳ этиш лозим, деган ғояни ўртага ташладилар. Булар маърифатпарвар ижодкорлар эди (Аҳмад Доғиш, Сатторхон Абдугофур ўғли. ва ҳ. к.). Адабиёт бу даражада тўхтаб қолмади. Энди феодал қолоқликни, жаҳолатни, исломнинг инқоб қилиб халқни таловчиларни, айниқса чор мустамлакачиларининг зулмининг танқид этиш, сатира остига олиш ҳаракати кучайди. Шу туфайли ҳажвчилик кенг ривожланди. Айни пайтда адабий жанрларининг янги қирралари очилиб ва янги жанрлар ҳисобига бойиб борди. Муқимий ва Завқий сатира-си, Фурқатнинг публицистикаси, Авазнинг ижтимоий кучли шеърлари, наср, драматургиядаги изланишлари ўзбек адабиётининг воқеликни ва инсонни бадий таҳлил этиш имкониятини кенгайтиради, унинг демократик йўналишга солиб, реалистик адабиётга айлантирди. Бунда ўзбек адабиётининг рус, озарбайжон, турк, татар, тожик адабиётлари билан тобора ўсиб бораётган алоқаси ҳам катта аҳамиятга молик бўлди. Натижада ўзбек адабиётида жадидчилик йўналиши келиб чиқди ва бу йўналишнинг дастлаб ислохотчиликдан бошлаган бўлса-да, 1917 йилларга келиб жамиятни, тузумни ўзгартириш ниятига етиб борди. Юқорида тилга олинган шоирлар, ёзувчилар сафига аввал Бехбудий, С. Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, улар билан кетма-кет Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби миллий уйғониш даврининг бўлажак йирик вакиллари кириб келдилар. Улар адабиётнинг мазмуни, йўналиши, руҳи, мавзуси, орзу-идеали, шакли ва жанри, ифода йўллари бийитдилар, XX аср ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйдилар.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ўз бошидан мураккаб жараёнларни кечирди. Шу вақтгача мумтоз ада-

биётимиздан кейинги давр совет адабиёти деб юритилиб, бу давр 1917 йилги Октябрь инқилобидан кейин бошланган ва республикамизнинг миллий мустақилликка эришган пайтгача бўлган тарихини ўз ичига олади. Гап бу воқеани аввал Октябрь инқилоби, ҳозир эса Октябрь тўнтариши деб юритилишидагина эмас. Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг туғилиши Туркистоннинг Россия томонидан зўравонлик билан босиб олган даврига бориб тақалади. Бу даврда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда, халқ оғида, унинг сиёсий ва бадний тафаккурида юз бера бошлаган ўзгаришлар — демократик кайфиятлар, маърифатпарварлик ғоялари Муқимий, Фурқат, Аваз каби шу давр адабиётининг йирик вакиллари ижодида ёрқин кўринди. 1905 йилга келиб Россиядаги инқилоб, Туркия, Озарбайжон, Татаристонда бошланган жади́дчилик ҳаракати таъсирида Туркистонда ҳам жади́дчилик келиб чиқди. Мактаб-маорифни ислоҳ қилишдан бошланган бу ҳаракат бора-бора ўз олди́га ижтимоий тузумни ўзгартириш, миллий мустақилликка эришишнинг бош мақсад қилиб қўйди. Беҳбудий, Мунаввар Қорн, Абдулла Авлоний, Ҳамзалар янги мактаблар очиб, улар учун дарсликлар, қўлланмалар яратиб, газета ва журналлар нашр этиб жади́дчилик ғоясини кенг тарғиб этдилар. Айни чоқда улар шеърлар, ҳикоялар ва драмалар, публицистик асарлар ёзиб, шу янги, илғор ғояларни тарғиб этдилар. Бу ҳаракат ўзбек адабиёти ва санъатида драматургия жанри, театрчиликнинг, насрчиликнинг туғилишига олиб келди. Жади́дчилик ҳаракати на чоризмга, на мутаассиб маҳаллий амалдорлар, тақводор дин пешволарига маъқул келди: улар халқнинг оғи ўсиши, қалб кўзининг очилиши — ҳақиқатни таниб қолишдан чўчишди, шу туфайли жади́дларни қувғин қилишди, сазойи этишди, мактабларини ёпиб қўйишди, газета ва журналларининг чиқишига иқтисодий ва маъмурий томондан тўсқинлик қилишди. Лекин тарихнинг гилдирагини орқага юргизиш мумкин эмас эди, бу ҳаракат ўз сафига тобора жамиятнинг ҳамма табақасини торта бошлади. Улар сафига Фитрат, А. Қодирий, Чўлпон каби йирик санъаткорлар келиб қўшилди. Бу ёзувчилар Октябрь инқилобидан кўп нарса умид қилдилар — Октябрь инқилоби жади́длар орзу қилган эркинлик, тенглик, миллий мустақиллик, маърифат беради, бахтсаодат йўлига олиб чиқади, деб ўйладилар ва уни мадҳ этишга уриндилар. 1917 йилдан кейин жади́д

ёзувчиларининг ўз икромига кўра (А. Авлоний, Мунаввар Қорн ва бошқалар), янги тузум — советлар томонига ўтдилар. Асарларида ҳам халқни шу тузумни ҳимоя қилишга даъват этдилар. Лекин кўп ўтмай юртда фуқаро уруши, босмачилик ҳаракати, аслида халқ қўзғолоғин бошлангач, янги тузум, большевиклар партияси олиб бораётган сиёсат халқнинг орзу-армонидан, каидиларининг мақсад-идеалларидан узоқ эканлиги маълум бўлиб қолгач, Чўлпон, Фитрат, А. Қодирийлар ана миллий мустақиллик, эркинлик, тенглик, адолат ҳождарининг фаол тарғиб этишга ўтдилар. Қўзғолончилар енгилгач Чўлпон энди «Сомон парча», «Хазон» каби таслимчилик руҳидаги шеърларни ижод қилишга мажбур бўлди. Большевизм совет диктатураси ижодий зиёлиларга қарши таъқиб-таъйиқни, курашни бошлаб юборди. Ҳатто А. Қодирий бир бор қамалиб ҳам чиқди. Чўлпон ва Фитратнинг матбуотда, мажлисларда қаттиқ танқид қилиб, миллатчиликда айблай бошладилар. 1930 йилда Боту қамалди, кўп ўтмай машъум қатағон-қирғин йиллари бошланиб кетди: 1938 йилга келиб А. Қодирий, Чўлпон, Фитратлар отиб ташланди, Усмон Носир, Элбек каби ўнлаб зиёлилар ҳибсга олиниб сургун қилинди ва улар ўша йироқларда ҳалок бўлдилар.

Мана шундай шароитда, шу муҳитда (1929 йилда Ҳамза ҳам ўлдирилган эди) адабиётга кириб келган Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир каби ёш ёзувчилар қўрқиб, чўчиб ижод қила бошладилар, большевизм, совет ҳукумати, ленинизм уларни ўз чизигидан юришга мажбур этди. Албатта, ҳақиқий талант ижодкордан ҳаёт ҳақиқатининг ифода-лашини тақозо ҳам қилади. Мазкур ёзувчилар воқеликда ва инсонлар онини, қалбида, психологиясида юз бераётган ўзгаришлар, янгиликларни тўғри, ҳаққоний акс эттирувчи асарлар ҳам яратдилар. А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Фитратнинг кучли, жиддий илмий асарлари, «Абулфайзхон» фожиаси, Чўлпоннинг шеърлари, «Ёрқиной», «Замона хотини» драмалари, «Кеча ва кундуз» романи 1917 йилдан кейинги ўзбек адабиётининг маҳсулотини эди, булардан кейин Ойбекнинг ажойиб шеърлари, Ғ. Ғуломнинг «Шум бола», «Ёдгор» қиссалари, Ҳ. Олимжоннинг муҳаббат ва инсон эрки масаласини кўтариб чиққан «Зайнаб ва Омон» достони, А. Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари бу давр адабиётининг ижобий ҳодисалари эди. Гарчанд узоқ йиллар кеча ва бугун,

яъни кеча, 1917 йил Октябрь инқилобидан аввалги ҳаёт ёмон ва бугун — совет даври яхши, деган принципда ижод қилинган бўлса-да, шу кеча тасвири орқали ҳар хил имо-ишоралар йўли билан бугунни танқид қилувчи, халқни огоҳликка чорловчи асарлар ҳам ёзилди. Жумладан, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида чор империясини фош этувчи саҳифаларнинг остида икки-та фикр қатлами — большевизмнинг, қизил аскарларнинг зулми, ноҳақ хатти-ҳаракати тўғрисида ҳукм ётади. Чўлпон жадид билан Мирёқуб суҳбатиди, жадидчилик йўли социалистлар йўлидан бутунлай фарқ қилиши, жадидлар одамларнинг ерга эга бўлиши, завод, фабрикалар қуриб, бой бўлишини истайди, дилда, тилда, ишда туркий халқларнинг бирлашишини ўйлайди, орзу қилади, дейди. Чўлпон мустамлакачилик сиртмоғидан қутулиб, мустақилликка чиқишга ишоралар қилади.

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ўз йўлида кўн нарсаларни ҳам бой берди, ҳам қўлга киритди. Иккинчи жаҳон уруши даври ўзбек адабиётининг бош нафоси моҳияти талончилик урушини қоралаш, эркинлик, тинчлик, дўстлик ва айниқса қаҳрамонлик, ватанпарварлик ғояларини тарғиб этишдан иборат эди. Бу даврга келиб собиқ СССР таркибига кирган ҳамма республикаларга ягона ватан туйғуси ва бу Ватан Россиядир, деган тушунча зўр бериб сингдирилган эди, ўз юртини куйлаш, улуғлаш миллатчилик деб қораланиш одат тусига кирган эди (бу айниқса урушдан кейинги йиллар — 50-йилларда янада кучайди). Шунинг учун Ҳ. Олимжоннинг «Россия» шеъридаги ғоя деярли барча ижодкорлар асарларида ҳам тарғиб этилар эди. Бориб-бориб бу ғоя ягона онла туйғуси, деган тушунчага, рус халқи оға ва бошқа халқлар ука, деган фикрга айланиб кетди, бунинг заминида бошқа миллатлар иккинчи даражали, рус халқига тобедир, деган ният ётар эди. Шу туфайли йирик эрик асарларда рус кишиси образи фақат ақл-фаросат ўргатувчи, йўл кўрсатувчи, етакловчи тарзида, ҳеч хато қилмайдиган образ тарзида; асосан ижобий қаҳрамон сифатида кўрсатилди.

Иккинчи жаҳон уруши даври совет тузуми ва совет халқларининг кучли ва заиф томонларини намоён қилди, аммо совет халқларининг немис фашизми устидан ғалаба қилиши бир томондан совет кишиларининг буюк жасорати, ватанпарварлигини кўрсатса, иккинчи

томондан бу ғалаба совет тузумининг, коммунизм ғоясининг зўравонлик моҳиятининг янада бир неча ўн йил яшириб келиниши учун хизмат қилди. Чунки инсоният фашизмни қоралаган, тинчликни истаган эди. Шу уруш йиллари ўзбек адабиётида инсонпарварлик, қаҳрамонлик, дўстлик, умуминсонийлик — байналминаллик ва тинчлик ғояларини тарғиб этишда ибратли тажрибалар орттирилди. Ғ. Ғуломнинг инсонлар ирқи, миллати, ранги) насл-пасабидан қатъи назар ҳаммаси тенгдир, деган ғояни тарғиб этувчи «Мен яҳудий», «Сен етим эмассан» каби шеърлари, Ҳ. Олимжоннинг эрк, озодликни тарғиб этувчи «Муқанна» асари, Ойбекнинг буюк инсонпарвар образини тавдалантирган «Навоний» романи, қаҳрамонлик руҳидаги М. Шайхзоданинг «Жаллолиддин Мангуберди», Уйғун ва И. Султоннинг «Алишер Навоний» драмалари, Зулфиянинг «Уни Фарҳод дер эдилар» достони каби ўнлаб асарлар шу давр адабиётининг инсон ва жамият, тарих ва замонни ўрганишдаги маълум ютуқлардандир.

Бу давр адабиёти материали, мазмуни, образлар таркиби жиҳатидан миллий ҳаётга, миллий адабий анъаналарга анча яқинлашди: мумтоз адабиётдан, айниқса халқ ижодидан баҳраманд бўлиш, уларнинг ғоявий-бадний, шаклий тажрибаларидан ўрганишда кўзга кўринарли ибратли ютуқларга эришди. Айни чоқда урушнинг дастлабки йиллари Россиядан кўплаб машҳур ёзувчи, шоир, санъат вакиллари (А. Толстой, А. Ахматова каби) ва олимларнинг Ўзбекистонга эвакуаци» қилиниши, уларнинг бу ёрда ўзбек ёзувчилари билан ҳамкорликда яшаши ва ижод қилиши туфайли рус адабиётидан, қардош халқлар ва жаҳон адабиётидан ўрганиш сезиларли даражада жонланди. Бу даврда тарихий теманинг вазни ошди, тарихий шахслар, фольклордаги афсонавий қаҳрамонлар драматик асарларга, дostonларга, шеърларга материал бўлиб хизмат қилди. Шу маънода бадний тафаккурда миллий заминга яқинлашмиш юз берди.

50-йиллар адабиётининг бир етакчи фазилати бор эди, бу яратувчи инсон, меҳнат кишининг образини чизишга интилишдир. Буни урушда вайронага айланган мамлакат ҳолати, иқтисодий аҳвол, одамларнинг тинчликка ташналиги тақозо қилар эди. Тўғри, иккинчи жаҳон урушида совет мамлакатининг ғолиб чиқиши адабиётда мадҳиябозлик, қасидачилик, дабдабабозлик, сохта кўтаринкиликни авж олдирди, йирик эпик асар-

ларда воқеликдаги кескин зиддиятларни, курашни четлаб ўтиш, хаспўшлашга зеб берилди. Ленин, Сталин, Коммунистик партияни кўкка кўтарини, оддий инсонни, унинг руҳий дунёсини, мураккаб кечинмасини назар-писанд қилмасликка уринилди. Колхоз ҳаёти, деҳқонлар, ишчилар меҳнати романтик бўёқларда шодона руҳда тасвирланди, инсон характерининг шаклланиши, уни ўрганиш эмас, балки меҳнатнинг ўзини, техникаси, сапоат ва қишлоқ хўжалик муаммоларини ечин асар марказига қўйилди. Деҳқонлар, ишчилар, хотин-қизлар ва зиёлилар йўлини намуна қилиб кўрсатини баҳонасида («Олтин водийдаги шабадалар», «Қўнчинор», «Опа-сингиллар», «Ўқитувчи») совет тузумининг афзаллиги ғояси тарғиб этилди. Адабиёт асосан партиянинг маддоҳига айланиб қолди. Ижод эркинлиги қогозда, оғиздагина айтилиш, амалда ижодкорнинг партиянинг чизган чизнидан бир эплик чиқишига йўл берилмади. Бунда социалистик реализм методи ниқоб ва яфасини ўтади. Ҳатто 50-йиллар бошида бир қатор ёзувчилар (М. Шайхзода, Миртемир С. Аҳмад, Шухрат, Шукрулло, М. Немоний ва бошқалар) ҳибсга олиниб, сургун қилинди.

1956 йилдан, (тўғрироғи Сталин вафотидан кейин) музлар бироз эрий бошлади, эркинлик экинлари беа бошлади. Мазкур ёзувчилар озодликка чиқдилар, 30 йилларда қатагон қилинган, отиб ташланган ёзувчилар оқланди. Аввал А. Қодирийнинг номи тикланди, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романилари баъзи қисқартиришлар (албатта, нотўғри қисқартириш), билан босилиб чиқди, 80-йилларга келиб, Боту, Элбек, У. Носир, Чўлпон, Фитрат каби ёзувчилар тўғрисида фикр юритиш, асарларидан намуналар бериш имконияти туғилди. Мазкур ёзувчиларнинг адабиётимиз тарихи ва тақдирдаги ўрни ва аҳамияти ҳалол баҳоланган, аср бошидаги адабиётимиз ҳолатини ҳаққоний кўрсатиш имконияти туғилди.

Аммо 50—70-йиллар адабиётини фақат қора бўёқда кўрсатиш адолатдан эмас. Катта талант эгаси ҳаёт ҳақиқатини ифодаловчи асар ёзмаслиги мумкин эмас. Бундай ижодкорлар рости гапини айтиш йўллариини қидиради ва топади ҳам. Ғ. Ғулломнинг «Вақт», «Ўзбек халқининг гурури» каби шеърларида, Миртемирнинг «Сурат» поэмаси, М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиаси, А. Қаҳҳорнинг «Даҳшат», «Тўйда аза», «Гобутдан говуш», «Ўтмишдан эртактлар» асарлари, Зул-

фиянинг ҳижрон ва садоқат мавзuidaги шеърлари адабиётимиздаги бадий силжишдан далолат беради. Мазкур ёзувчилар сафига Ш. Рашидов («Кашмир қўшиғи»), Саид Аҳмад («Келинлар кўзголини»), А. Мухтор («Чинор»), О. Ёқубов («Улуғбек хазинаси», «Диёнат»), П. Қодиров («Юлдузли тунлар»). улар кетидан Э. Воҳидов (шеърлари, «Олтин девор», «Рухлар исёни» достони), А. Орипов («Йиллар армони», «Жаннатга йўл»). Р. Парфи, О. Матжон шеърлари, У. Ҳошимов, («Икки эшик ораси»), Ш. Холмирзаев («Бодом чишда гуллади» ҳикоялар тўплами, «Қора камар» пьесаси), Х. Тўхтабоев («Сариқ девни миниб...»). Ш. Бошбеков («Темир хотин») асарлари ва улардан кейин адабиётга қадам қўйган У. Азим, Ж. Камол, Х. Даврон шеърларидан янги руҳ, янги оҳанг, янги ифода йўллари кўринди. Адабиётнинг ҳамма жанрларида ибратли гоёвий-бадий изланишлар содир бўлди. Айниқса ҳозирги замон ўзбек шеърини умуминсоний йўналиши, фалсафий теранлиги, қамровининг кенлиги ва психологик чуқурлиги билан жумҳуриятимиздан узоқ-узоқларга етиб борди. Тарихий романларимиз ва комедияларимиз ҳам жаҳоннинг кўплаб китобхонлари ва томошабинларига маъқул бўлди. Чунки тарихий мавзудаги асарлар ва комедияларда, сатирада, юморда ёзувчиларимиз ўзларини бир қадар эркин ҳис қилдилар ва ҳақиқатни дадилроқ айта олдilar. Сўнгра ёзувчилар, айниқса адабиётимизнинг ёш авлоди рамзий образлар, ҳар хил ривоят, афсона, мифлардан фойдаланиб, жиддий, муҳим ҳақиқатни, қалтис гапларни айтишга интилди. 1986 йилга келиб мамлакатда қайта қуриш деган жараённинг бошланиши муносабати билан ёзувчилар катта ижодий эркинликка эга бўла бошлади. Айниқса республикамиз миллий мустакилликка эришгач, ижодкорлар учун янги имконият, янги давр бошланди.

Адабиётимизда миллий руҳ, миллий тафаккур тобора жонланмоқда: бу жамият ва инсонга ўтмишда ўтган улуғ даҳларимиз фалсафасидан келиб чиқиб ёндашишга, яъни фозил жамият ва фозил, баркамол инсон, одил йўлбошчи идеалдан келиб чиқиб ёндашиш, инсоннинг руҳий тақомили хусусида исломий ақидалар — Қуръон ва ҳадисларга суяниб фикр юритиш, Йесавий ва Нақшбанд фалсафасидан озиқланишда кўринмоқда. Албатта, бу руҳ, бу тенденция ҳали

асарларнинг бутун жисмига, ҳужайрасига, қаҳрамонлар қонига, қалбига сингганича йўқ.

Адабиёт ва сиёсат, адабиёт ва мафкура ҳар доим адабий ҳаётнинг кун тартибида турган. Танқидчилигимиз етмиш уч йиллик адабиётни, совет адабиётини, сиёсат адабиётни, коммунистик партия йўл-йўриғи, совет тузуми мафкурасини тарғиб этган адабиётдир, дея баҳолади. Айни пайтда адабиёт, сиёсат, мафкурадан холи бўлиши керак, деди. Кейинги фикр унча тўғри эмас... Албатта, адабиёт ва санъатнинг ўзига хос тараққиёт қонунин бор ва бу қонун ижтимоий жамиятлар тараққиёти қонунига мос келмайди. Бироқ жамият адабиёт ва санъатнинг ривожига ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин. Агар жамият — тузум, адолатли ишларни олиб бораётган бўлса, халқ, инсон манфаатини ўйласа, ҳақиқат томонда турса, адабиёт ва санъат уни ҳимоя қилади, аксинча бўлса, оппозицияга ўтади ва унга қарши курашади. Чўлпоннинг ёки Фитратнинг қайси асари сиёсатдан холи эди?! Ахир улар миллий мустақиллик учун, адолат учун, халқ манфаати учун курашганлиги туфайли миллатчиликда айбланди ва қатл этилди. Улар асарларида ҳақиқат туйғуси бадий юксак шаклда ифодаланди. Аммо қатагон йиллари, турғунлик даврида яратилиб, коммунистик партиянинг сохта сиёсатини тарғиб этган, ёлгон сўзлаган асарларни реализмдан, ҳаққонийликдан чекинган асарлар деймиз, бу тўғри. 90-йиллар арафасида (1985 йилдан кейин) ва шу 90-йиллар бошларида ўзбек шеърини, айниқса ёшлар шеърини сиёсатга ғоят фаол аралашди, боқий мавзуларни четга суриб қўйди. Сиёсатчиларнинг, публицистика жанрининг вазифасини ўз бўйига олишга интилиш бир лаҳзалик, ўткинчи шеърларнинг ёзилишига олиб келди. Бугунги кунга келиб қатор жангозар шонрларнинг жимиб қолиш сабабларидан бири ҳам шу ерда — сиёсат, мафкура ва адабиёт деган муаммони бир тамонлама тушунилишида, бадий мезонни назар-писанд қилмасликда эди. Адабиёт ва санъатда сиёсат бўлади, мафкура бўлади, аммо адабиёт ва санъат сиёсат, мафкура қуроли эмас. Инсонни ўрганиш ва унинг бугун, эртаси тўғрисида қайғуриш нуқтаи назаридан сиёсат, мафкура билан жинс боғланади.

Ҳозирги шеъриятда, умуман адабиётимизда ўзбек халқининг ўтмишда жаҳон цивилизациясига қўшган буюк ҳиссаси — математика, медицина, фалсафа, ис

ломшунослик, ҳарбий санъат, адабиёт ва шу каби кўп соҳаларнинг ривожига фаол иштирокидан қонуний ғурурланиш ва ўзлигини танишга астойдил интилишини акс этдириш ҳаракати кучли. Тарихимизни янгича ўқиш ва уқиш, янгича, яъни ҳаққоний идрок этиш бобида жиддий изланишлар қилинмоқда. Э. Воҳидов, А. Орипов шеърлари, Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар», Набижон Боқийнинг «Қатлнома» каби қатор асарларида теран маънавий-руҳий изланишлар бор. Айни чоқда бизда кейинги йилларда тарихий воқеа, тарихий ҳужжатлар ва тарихий шахсларга ёндашишга (80—90-йиллар орасида) гоҳ ўнга, гоҳ сўлга оғишлар содир бўлиб келди. Жумладан Шароф Рашидов ҳаёт вақтида баъзи насрий асарларда у баланд пардаларда мақталди, у оламдан ўтгач ва унга нисбатан адолатсизларча ёндашилган пайтда ёзилган бир қатор романларда унга нисбатан қора бўёқ ишлатилди. Бу — адабиётдаги онгли иккиюзламачилик эди. Етмиш уч йил давомида одил бўлганми, золим бўлганми, бундан қатъи назар деяли барча шоҳлар ва хонлар қора бўёқда тасвирланиб келинди (Улуғбек ва Бобурларни чет элдаги улуғ зотлар улуғлагандан кейингина биз уларга яхши кўз билан қарай бошладик), Улуғ Темурни тилга олган одамнинг тили кесилибгина қолмади, ҳатто ҳаёти хавф остида қолди. Эндиги публицистик мақолаларда, бадний асарларда гўё ҳамма шоҳлар, ҳамма хонлар одил, яхши дейилмоқда, гўё тарихда яхшилик билан ёмонлик ўртасида доим кураш давом этмаганидек. Насимийнинг тириклай терисининг шилиниши, Машрабларнинг дорга осилиши эсдан чиқа бошлади. Навоийнинг энг эзгу-армони адолатли шоҳ ва баркамол инсон эди. Қўнлаб асарларида, жумладан «Ҳайрат ул-аброр», «Маҳбуб-ул қулуб», айниқса «Садди Искандарий»да шоҳ қандай бўлиши кераклигини ҳақидаги идеалини ўртага ташлаган эди-ку! Ҳатто Навоий иложи бўлса шоҳлик тожидан қутулишни ҳам ўйлайди:

Тож кўп дарди сар берур бизга,
Зулмидур ақли хуш торожи.
Бошимиздин бу тожни гум қил —
Барча гар бўлса салтанат тожи.

Абу Наср Форобий «Фозил шаҳар одамлари қарашлари» асарида фозил шаҳар ҳокимининг ўн иккита фазилати, унинг ўрнига келган ҳокимнинг унга қўшимча яна олтита фазилати бўлиши кераклигини айтади

ва ахлоқли одамнинг ҳам ўн иккита туғма хислати бўлиши лозим дейдики, одам бу хислатларга осонликча эришмайди. Олим яна шундай орзу қилади:

«Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳлисидадан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баббаравар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Бири иккинчисига ҳўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ — лаззатлар пайдо бўлади. Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синналган энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларининг тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар. Ҳаммага баробар муносабатда бўладилар, ҳатто халқнинг манфаатининг ўзларининг манфаатларидан ортиқ кўрадилар, умумининг манфаати учун ўзларининг шахсий манфаатларидан кечадилар, халқ манфаати учун ўзларидаги кучгайрат ва бойликларни аямайдилар».

Уша замонларда бизнинг даҳоларимиз мана шундай орзу қилган бўлсалар-да, биз, шоҳ, хон, ҳокимларга фақат бир ёқлама ёндашсак адолатдан эмас. Шу ўринда яна бир гапни айтиш лозим. Бизнинг адабиётимиз бойларни ва бойлиқни ёмонлаб келди. Ёзувчиларнинг меҳр-муҳаббати камбағалларга қаратилди — ишчи-деҳқонлар, баъзан зиёлилар бош ва ижобий қаҳрамонлар қилиб кўрсатилиб келинди. Андижонлик Миркомилбойга ўхшаган ишбилармон ва халқнинг манфаати учун ибратли ишлар қилган, ҳатто чоризмга қарши курашувчиларга иқтисодий ёрдам берган одамларни (отаси бор бойлигини фарзандларига тегиб бўлиб берган, лекин фақат Миркомилбой ишбилармонлик қилиб бой бўлган) чоризм ҳам таъқиб қилган, Февраль инқилобидан кейинги Вақтли ҳукумат ҳам унга кун бермаган ва Октябрь инқилобидан кейин эса большевиклар уни отиб ташлаган. Халқ ва адолат учун жойини тикканлар бойлар ёки зиёлилар орасидан чиққан бўлса, уларга синфий ёв сифатида қаралган. Лекин бугунги кунга келиб Йўлчи, Гулнор, Зайнаб ва Омонлардан воз кечишимиз керакми?! Йўқ, албатта,

Жамият тақдирини ноз-неъматлар тайёрлаб бераётган деҳқонсиз, техникани ишга солаётган ва улугвор иш-шоотларни барпо этаётган ишчиларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада ҳам Навоийдан ўрганиш керак. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида жамиятдаги ҳамма касб эгасининг таърифини беради, деҳқонлар тўғрисида эса «Оламнинг ободлиги деҳқонлардан, меҳнат аҳли шодлиги улардан», «тирикларнинг ҳаммаси шу деҳқоннинг фарзанди-ю, унинг ўзи Одам Атодир», дейди. Жамият аъзоларига худди шундай одил ёндашши ва улар образини ҳаққоний яратиш лозим. Сўнгра биз бойликка эмас, маънавиятга, руҳий ва маънавий баркамол инсон идеалига интилишимиз керак. Акс ҳолда ҳозир даҳолар олға сурган тасаввур ғоясини ардоқлашимизнинг нима кераги бор?

Октябрь инқилоби, босмачилик ҳаракати, колхоз тузуми, хотин-қизлар озодлиги, ўзга халқлар, айниқса рус кишиен образини яратиш масалаларида ҳам фақат адолатли нуктада туриб фикр юритмоқ керак: Октябрь инқилоби ва умуман инқилобий йўл керакми?! Октябрь инқилоби халқларни нотўғри йўлга бошлабгина қолди-ми?! 20-йиллар даврида ўзбек адабиётида юз берган уйғониш иддиэлари шу инқилоб билан боглиқ эмасми-ди? Нега Чўлпонлар хотин-қизларнинг озодлиги, жамиятдаги мавқе тўғрисида ёзди (шеърлари, «Замона хотини» пьесаси)!? Босмачилик даврида босмачиларни ҳаммаси Мадаминбеклар каби фақат озодлик, миллий мустақиллик учун курашдимми!? Халқ орасида ўша қизил аскарлар, большевиклар каби халқни талаган «босмачи»лар йўқмиди?! Кўринадики, тарихимиз ниҳоятда мураккаб, фақат ҳақиқат ва яна ҳақиқатни ёзиш орқалигина халқнинг ҳаёт, кураш тарихини ҳаққоний ёритиш мумкин. Ҳозирги ҳаётимиздаги янгила-ниш жараёнлари; унинг қийинчиликлари, умидбахш кур-таклар, ўткир зиддиятлар, халқимизнинг руҳий тетик-лашиб бориши адабиётда теран таҳлил этилаётгани йўқ. Мушгли шеърлар, босиб ўтган йўлнинг фақат мудҳиш-ликларини кўрсатувчи асарлар, қуруқ мақтов-мадҳия-бозлик руҳидаги тўқималар ҳам ёзилмоқда. Адабиёт ва санъатга нур берадиган нарса бу орзу-армондир, идеалдир. Шу идеал — буюк мақсад инсонни яратишга, янашга, олд'ага чорлайди, қийинчиликларни енгиб ўтишга кўмаклашади, халқни бирлаштиради, руҳини кўтаради.

(1441—1501)

Алишер Навоий улуг ўзбек шоири, мутафаккири, ўзбек адабиёти ва ўзбек маданиятининг яловбардори, ўзбек адабий тилининг асосчиси. Унинг асарларининг умуминсоний ғояси — инсонпарварлиги, халқпарварлиги, адолатпарварлиги, дўстлик, тинчлик, меҳр-садоқат, пок севги ва вафо, маърифатлилик каби гўзал туйғуларни юксак бадий шаклда ифодалаши орқали ўзбек адабиёти шуҳратини дунё миқёсига олиб чиқди ва ўзи ҳам Низомий, Фирдавсий, Хомер, Шекспир, Данте, Гёте, Пушкинлар қаторидан ўрин олди. Алишер Навоий ўзбек адабиётида ғазалчиликни юксак босқичга кўтарди, бетакрор гўзал «Хамса»си билан хамсачилигимизга асос солди, насрий асарлари билан ўзбек насричилигини катта йўлга олиб чиқди. Адабиёт, айниқса шоир ва ёзувчилар, аруз илми, тил ва дин, тарих ҳақидаги илмий асарлари орқали теран олим эканлигини намойиш қилди. Шоҳ Хусайн Бойқаронинг энг яқин дўсти ва саройнинг энг обрўли кишиси — улуг амири сифатида халқ тақдири, адабиёт, санъат, маърифат, ободончилик ва умуман мамлакатнинг тақдири, тараққиёти тўғрисида жон куйдиришнинг ажойиб намунасини кўрсатди. У ўз давридаёқ меҳрибон ва талабчан устоз сифатида буюк ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган эди, кейин ўзбек адабиётининг ярим асрлик тарихида ҳам ижодкорларнинг раҳномоси бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда — ҳижрий йил ҳисобида 844 йил рамазон ойининг ўн еттинчисида Ҳиротда дунёга келди. Алишернинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад (у Ғиёсиддин Кичкина лақаби билан машҳур эди) теурийлар саройининг эътиборли-обрўли кишиси бўлиб, Сабзавор ҳокими эди, онаси эса Кобулнинг амирзодаларидан Шайх Абу Саид Сангининг қизи эди. Кўринадики, Алишер ўзига тўқ, ўқимишли, маърифатли ва обрўли онлада дунёга келди (тоғалари Мир Саид Кобулий, Муҳаммад Али Ғарибийлар ҳам эътиборли шоир, санъаткор бўлганлар).

Алишернинг саводи жуда эрта чиққан, у болалигидаёқ Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарини ёд олган, йигитлик чоғида эса 50 минг мисрадан кўпроқ шеърни ёд билар эди. Алишер Навоий ўзигача

яшаб ижод этган форс, туркий ва араб шоирлари, олимлари асарларини теран ўрганди (Фирдавсий, Низомий, Яссавий, Лутфий ва ҳ. к.). Форс, араб тилларини яхши билган ва йигитлик давридаёқ «зуллисонайн» (икки тиллик, яъни ҳам туркий, ҳам форсий тилда ижод этувчи) номини олган Алишер Навоийнинг ўз она тилига муҳаббати чексиз эди ва кейин бутун ижоди давомида туркий тилнинг қудрати ва чексиз имкониятга эга эканлигини ёрқин намоёниш қилди.

Алишер ўн икки ёшидаёқ отаси вафот этади, у анча вақт иқтисодий қийинчиликларни бошидан кечиради. Машҳадда (1456), кейин Самарқандда мусофирликда ўқиди (1466—1469), у ерларда кўп улуг алломалар билан ҳамсуҳбат бўлди. Ёшлигидан қалин дўст бўлган Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллагач (1469), Алишер Навоийни Самарқанддан чақиртириб олади ва аввал уни муҳрдор этиб тайинлайди, кейинроқ вазирлардангина эмас, ҳатто амирдан ҳам юқори турувчи улуг амир (амири кабир) даражасига кўтаради. Навоий улуг амир лавозимида халқ ва давлат тақдири учун қайғуради, илм, фан-маданият ривожига, шаҳар-қишлоқларни ободонлаштиришга, юртда тинчлик-осойишталикни сақлашда ўз ҳиссасини қўшди. Навоий «Вақфия» асарида «Илгимдин келганча зулм тини ушотиб, мазлум жароҳатига интиқом малхамин қўйдим. Ва илгимдин келмаганини ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро демоқчи) арзига еткардим», деганида жуда ҳақ эди. Навоий давлат маблағини хайрли ишларга сарф этилиши учун жон куйдирибгина қолмасдан, ўзининг шахсий маблағи ҳисобига эл учун уч юздан ортиқ ишоотлар қурдирди («Ихлосия», «Низомия», «Хусравия» мадрасалари, «Халосия» номли хонақоҳ, «Дарул-хуф-фоз» (қорилар уйи) гумбази ва ҳ. к.). Бобурнинг таъкидлашича, адабиёт, санъат ва фан аҳли тақдир тўғрисида ҳеч ким Навоийдек қайғурмаган ва кўмак бермаган экан. Бунда, сўзсиз, Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг яқин дўстлиги, бир-бирини чексиз ҳурмат қилиши, бир-бирига суяниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳусайн Бойқаро адолатли ва халқпарвар подшоҳ сифатида Алишер Навоийнинг ҳурматига сазовор бўлган эди. У адабиёт ва санъатни теран тушунадиган, ўзи ҳам Амррий тахаллуси билан мазмун, гоё ва бадий даражаси юқори ғазаллар ёзар эди. Улар бир-бирларининг шеърларига ўхшатма-татаббулар, назиралар, муҳаммаслар боғлар ва бир-бирларининг

асарларини юқори баҳолар эдилар. Ҳусайн Бойқаро ўз «Рисола»сида Навоийни туркий тилининг буюк қудратини намойиш қилганлиги учун «сўз мулкининг соҳибқирони», «турк тилининг ўлан жасадиға масиҳ анфоси билан руҳ» киритди, масиҳ нафаси билан жон ато этди, дейди. Навоий «Хамса»ни ёзиб тугатганида Ҳусайн Бойқаро унга ўзининг энг олий ҳурматини билдиради — ўзининг оқ отига шоирни миндириб, ўзи инда отнинг жиловидан етаклаб шаҳар ўртасидан олиб ўтади. Алишер Навоий ҳам шоҳга садоқат билан хизмат этибгина қолмай, «Хамса»да, «Лисан ут-тайр»да унинг назмига сазимий илиқ фикрларни айтади. Алишер Навоий «Ҳазойинул маоний»га ёзган «Дебоҳа»да Ҳусайн Бойқаро тўғрисида сўзлаб «Шукрим, бу банда назм василаси ва шеър воситаси билан тамом умрумни ул ҳазратнинг мадҳи билан кечурдум. Ва барча ҳаётимни анинг дуоси билан ўткардим», дейди. Албатта, Алишер Навоийнинг эл орасидаги катта шону шуҳратини, буюк талантини ва Ҳусайн Бойқаро билан қалби дўстлигини кўра олмаган Мажидиддин каби ҳасадгўй, золим амирлар саройда йўқ эмас эди. Булар Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасига нифоқ солишга уринганлар. Алишер Навоийнинг Астрабодга ҳоким бўлиб боришида ҳам шу иғволарнинг хизмати ҳам бўлиши, ҳам нотинч у ўлкани тинчлантиришга Навоийдек обрўли шахснинг зарур бўлиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Алишер Навоий доим ижод завқ-шавқи билан ёнар, улкан ниятларини рўёбга чиқариш учун тинмай ишлар, аммо вақти етмас эди. У бадий ижод деб амирликдан воз кечади, бироқ бари бир шоҳнинг энг ишонган кишиси, унинг номидан мамлакатни бошқариш ҳуқуқига эга бўлган олий мансабдор шахс бўлиб қолди. Навоий сўнгги нафасигача шоҳга буюк иззат-ҳурмат билан қаради: Ҳусайн Бойқаро сафардан қайтаётганда Навоий унга пешвоз чиқиш учун ўн бир тош йўл босади, шоҳ яқинлашганда Алишер Навоийнинг боши айланиб беҳузур, беҳаловат бўлади, у шоҳнинг қўлини ўпиш учун отдан тушади, лекин юришга мадори етмайди, одамлар суяничи ва етовида Ҳусайн Бойқарога яқинлашиб, бошини унинг қучоғига қўяди. Касал ўз қилмишини қилади, миясига қон қуйилади. Ҳаракат ва сўзлашдан қолган улуғ шоир уч кундан сўнг, 1501 йилнинг 3 январида ҳаётдан кўз юмади. Алишер Навоийнинг жасади Ҳиротга қўйилади.

Алишер Навоий ниҳоятда кўп ишлар, давлат иши билан бирга бадий ижоддан ҳам бир дақиқа тўхтамас эди:

Ким бор эди бошима кўп меҳнатим,
Йўқ эди бош қошиғали фурсатим,

— дер эди унинг ўзи.

Шу туфайли Алишер Навоий анча азвалдан бош сғриғи — қон босими касалига дучор бўлган кўринади. Сўнгра унинг таъби ниҳоятда нозик бўлган. «Дебоча»да «Бағрим қизигонидин жисмимда ҳумой лозим ва кўнглум озгонидин бошим айланмоғи ва кўзум қоромоғи дойим не тонгдин оқшомгача ўзумга бир ҳам ғизобин ком, не оқшомдин тонггача турфатул-айини кўзумга уйқудин ором...», деб ёзган эди. Демак улуг шоирнинг даҳо асарлари улуг истеъдод ва машаққатли меҳнат эвазига дунёга келган эди.

Алишер Навоийнинг ижоди жуда эрта бошланган. У етти-саккиз ёшидан шеър ёза бошлаган ва 14—15 ёшида эса элга танилган эди. Олим Иззат Султонов Навоийнинг «Фурқатингда заъфарон узра тўкарман лолалар» ва «Лабинг кўргач, илигим тишларим ҳар дам тахайюрдим» мисралари билан бошланувчи, шунингдек «Анга» радифли ғазалларини Навоий 14—15 ёшида ёзганини ва уларнинг бадий юксак эканлигини таъкидлайди. Хондамир эса Лутфийнинг саккиз ёшдаги Алишернинг:

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур, юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш,—

матлаи билан бошланувчи ғазалини эшитиб лол қолганини ва ўзининг туркий ва форсийда битган ўн икки минг байтдан ташкил топган девонини шу ғазал билан алмаштиришга рози эканини айтади. Навоий 24 ёшидаёқ девон тузган ва уни «Бадоеъул бидоя» (Бошланғич ижодлар) деб номлаган. Иккинчи девони «Наводирул-ниҳоя» («Энг нодир шеърлар») эса 1480 йилда тузилди. Алишер Навоий ғоят сермахсул ижодкор бўлган. Ўзбек адабиёти тарихида янги саҳифа бўлиб очилган ва Навоий шуҳратини жаҳон бўйлаб кенг ёйилишига сабаб бўлган «Хамса» асарини бор-йўғи икки йилда 1483—1485 йилларда ёзиб битказди, ваҳоланки битта «Садди Искандарий» достони 7215 байтдан иборат (бутун «Хамса» 51230 мисра)дир. Навоий ижодининг яна бир қаноти унинг «Хазойинул маоний» («Маънолар ҳазинаси») шеърӣ асари бўлиб

(1492—1498), у халқ орасида «Чор девон» деб ҳам шуҳрат топган. Навоийнинг барча туркий шеърларини ўз ичига олган мазкур тўрт девонга 3132 шеър киритилган. («Хазойиниул маоний»дан кейин Навоий уч йилча умр кўрди ва табиийки, яна бир қанча шеърлар битди). Чиндан ҳам тўрт девондан иборат бўлмиш бу асарнинг биринчиси «Ғаройибус-сигар» («Болалик ажойиботлари»), иккинчиси «Наводируш шабоб» («Йигитлик нодирликлари»), учинчиси «Балосбулвасат» («Урта ёш бадеалари») ва ниҳоят тўртинчиси «Фавойидул-кибор» («Кексалик фойдалари») деб номланади. Гарчаки Навоийнинг ўзи «Хазойиниул маоний»га ёзган «Девоча»сида ёшлик вақтларимдаги шеърларимни «Ғаройибус-сигарга» киритдим деса ҳам («Туфлият овозимким етти, саккиз ёштан йигирма ёшқача чемаси бўлғайким умр фусулининг навбаҳори ва ҳаёт гулшанининг шукуфа ва гулзоридур, анинг мадҳида «Ғаройибус-сигар» билан сарф қилдим») ва бошқа девонларини ҳам умр фаслларига мослаб тузганини таъкидласа ҳам навоийшуносларнинг текшириши ва иқдорларига кўра (олим Ҳ. Сулаймонов) булар шартли равишда умрнинг тўрт фаслига мослаб бўлингандир, масалан, болалик фаслига мансуб бўлмиш биринчи девонда қариллик йиллари руҳиятини ифодаловчи ёки кексалик даврига нисбатан берилган «Фавойидул-кибор» да ёшлик кайфиятини ифодаловчи шеърлар ҳам ўрин олгандир.

Алишер Навоий форс тилини жуда мукаммал билган ва ҳатто «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тил ҳақида муҳокама», 1499) китобида форсий ва туркий тилларини бир-бирига илмий қиёслаб, уларнинг ўзларига хос фазилатлари, имкониятлари ва қудратини ёрқин кўрсатиб беради. Ватанпарвар Навоий туркий тилнинг кучи, назокати ва катта имкониятини намойиш қилиш, унинг ривожига катта йўл очиш мақсадида асарларини асосан туркий тилда ёзди. Айни чоқда форс тилида ҳам кучли асарлар ёза олиши, Саъдий, Ҳусрав Деҳлавий, Ҳофиз ва Жомий каби форсигўй улуғ алломалар билан ҳам беллаша олажагини амалда исботлаш мақсадида Фоний таҳаллуси билан ҳам шеърлар ёзади ва «Девони Фоний»—«Фоний девони»ни тузади (1496), Устози Жомий Навоийнинг туркий ва форсий ижодига жуда юксак баҳо бергани ҳам бежиз эмас эди. Навоий Жомийнинг «Нафахотул-унс» асарини ўзбек тилига эркин таржима қилди, тўғрироғи унга «суяниб туриб,

фалсафий йўналишдаги асарини яратди ва унга «Насоймул-муҳаббат» деб ном берди. Бевосита устозининг шаъни-шавкатини улуғловчи «Хамсатул-мутахаййри» («Беш ҳайрат») асарини ҳам ёзди (1492). Навоий ўз устоз ва дўстларини улуғловчи «Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад» каби насрий асарларини ижод этди. Алишер Навоий ўзбек насрчилиги ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Навоийнинг «Маҳбул-қулуб», «Мажолисун-нафоис», «Муншаот» асарлари ҳам ўзбек адабиёти тарихида янги ҳодиса, янгича йўналишдир. Унинг шеър вазни ҳақидаги «Меъзонул-авзон» (1492), муаммолар ҳақидаги «Рисолаи муаммо» (1492), тарих ва улуғ авлиёлар, даҳолар тўғрисидаги «Тарихи мулки Ажам» (1485), «Тарихи анбиё ва ҳукамо» (1498—1499) каби асарлари қомусий билим, юксак талант эгаси эканлигини ва ўта заҳматкашлигини яна бир бор тасдиқлайди. Навоийнинг ҳатто ўз вафотидан бир кун аввал ҳам бир ғазал битганлиги унинг ўз қаламини бир дақиқа ҳам қўймаганлигидан далолат беради. (Навоийшунос А. Ҳайитметов «Айламас» радибли ғазали шоирнинг энг сўнгги асари эканлигини далиллайди).

Алишер Навоий шеърнати мазмунининг чуқурлиги, қамровининг кенглиги, олга сурган фикр-ғоя, тилак-армонларининг юксаклиги ва ўткирлиги, жанрларининг хилма-хиллиги, шаклининг мукамаллиги ва гўзаллиги, образларининг бойлиги ва ҳаётийлиги билан қимматли ва эътиборлидир. «Ҳазойинул маоний»да ўн олтита лирик жанрга доир шеърлар бўлиб, кўпчилигини ғазал ташкил этади: 2600 ғазал, 135 рубоий («Назмул-жавоҳир»да 266 та рубоий, шунингдек насрий асарларида юздан ортиқ рубоийлар бор), 210 қитъа бор. Баъзи жанрларда, жумладан таркибанд, соқийнома каби жанрларда биттадан шеър ёзган. Ўзбек шеърнатида Навоийгача ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ғазал жанрини бу улуғ шоирдек юксак даражага кўтармаган, худди шунингдек рубоий ва қитъа жанрларини ҳам Навоийдек фаол ва зарур жанрлар даражасига кўтара олмаган. Навоий бу жанрларга шунчаки қаламни синаш ва маҳоратини намойиш қилиш учун эмас, балки қалбидаги фикр, орзу-армонлар, туйғу, кайфиятларни ифодалаш имконияти нуқтан назардан мурожаат этади, уларнинг янги қирраларини намоён этади. Масалан, ғазалда кўпроқ ишқий туйғуларни ифодаласа, рубоийда фалсафий қарашларини, қатъада ижтимоий-сиёсий,

ахлоқий кечинма ва фикрларини акс эттирди. Навоий шеърларида, айниқса ғазалларида анъанавийлик кучли сезилса-да, бари бир ҳамма жанрдаги шеърларида унинг таржиман ҳолига ва айниқса замонасидаги муҳим ижтимоий, сиёсий, ахлоқий муаммоларга боғлиқлиги устунлик қилади. Шунинг учун улар Навоий умрининг ҳамма фаслларининг, шонининг турли ҳолатдаги, турли кайфиятдаги қалбнинг ҳаққоний кўзгусидир. У «Бадбеъул бидоя» «Дебоҳа»сида очиқдан-очиқ бундай уқтиради: «...агар баъзиси васатисинда (ўрта ёшда) айтилган бўлса, баъзи сиғарасинда (ёшликда) айтилиб эрди ва баъзи фикрий бўлса, баъзи бадиха (экспромт) ва баъзи усруклукда (кайф пайтида) ва баъзи хушмандликда бўлса, баъзи девоналикда воқеъ бўлуб эрди...»

Навоийнинг ижоддаги имон-эътиқоди — кредоси эса қалбидаги фикрни, дардни, туйғунни, кайфиятни, орзу-армонни чин, ҳаққоний, рост ва тиниқ ифодалашдир:

Сўзда, Навоий, не десанг чин дегил,
Рост наво нағмага тахсин дегил!

Шу қонда туфайли Навоий ғазалларида мавзунинг ранг-баранглиги, қамровининг кенглиги, инсоний фикр-туйғуларнинг хилма-хиллиги, кечинмаларнинг бойлиги ва эҳтироснинг кучлилиги устуворлик қилади. Навоий, Хусрав Деҳлавийнинг муҳаббат мавзунини моҳирона куйлашига, Ҳофиз Шерозийнинг ўткир нафасига, риндона шеърларига ва Жомийнинг орифона-ижтимоий, сиёсий, фалсафий шеъриятига мафтун бўлади:

Бирини мўъжиз баёнлик сеҳирини ҳинд,
Кини ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.
Бирини Исо нафаслик ринду Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.
Бирини қудси асарлик орифини жон,
Кини жомини жамдурур сингон сафоли.
Навоий назминга боқсанг, эмастур
Бу учининг ҳолидин ҳар байтин ҳоли.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анча уч шўх маҳвашининг жамоли.

Навоий Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Жомий шеъриятининг бош фазилатларини айтиб бўлиб, ўз шеъриятида шу уч даҳо асарларининг белгиси, фазилати, таъсири — яъни уч «маҳвашининг жамоли» мавжудлигини таъкидлаб ўтади. «Бадоеъул-бидоя»да Навоий девон тузишда бир муҳим иллатни, яъни фақат ёрнинг ҳусн-жамолини, ҳатту холини мақташ билан че-

гараланиш ва маърифатомуз шеърларнинг йўқлигини танқид қилади ва ўз девонида ғазаллар орасига панд-насиҳат руҳидаги байтлар киритиб юборганини айтади. («бирор-иккирор пасиҳат оро ва мавъизат оро байт ир-китиб қилинди...»). Мана, бир қатор ғазалларидан олинган байтлар:

Орзу қилдим вафо аҳли кўрай деб топмадим,
Хоҳ зоҳид, хоҳ фосиқ, хоҳ сойил, хоҳ шоҳ.

Ёки:

Топмасанг давр аҳлидин меҳри вафо айб этмаким,
Бутмамни бу мева даврон боғининг ашъорида.

Яна:

Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлига йўқ эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен вафо сар риштасин маҳкам тутай.

Навоий ижодидаги асосий мавзулардан бири вафо-садоқатдир. Шоир бир умрга ўзгаларга яхшилик, вафо қилиб, уринга ёмонлик, жафо, бевафоллик кўрганини қайта-қайта уқтиради. Шундай бўлса-да «вафонинг сар риштасин маҳкам тутажанин» айтади. Албатта, шоир ҳамма нарсага ва ҳар кимга инсонга нечоғлик мадад бера олиши, фойда келтириши мумкинлиги нуқтаи назардан ёндашади: Навоий учун инсонийлик, одамийлик, яхшилик, поклик, ҳалоллик, садоқат-вафодорлик инсоннинг қимлигини белгиловчи бош мезондир.

Одами эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Чунки Навоий учун инсон бутун тирик мавжудотнинг гултожидир, Оллоҳнинг севган бандасидир. Ҳамма нозу-неъмат инсоннинг саодатли умр кечириши учун яратилган.

Очилғон бу гулшанда инсон гули,
Не инсон гули, боғи ризвон гули.

Навоий шу «ризвон гули»нинг хор бўлиши, эзилиши, хўрланишини сира-сира истамайди, жафокаш одамлар ва золим замонанинг инсонга, халққа қилган адолатсизлигига чидамай фарёд кўтаради:

Эй золим замона, доду фарёд,
Атфолингга неча зулму бедод?!

Ёки:

Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айлабон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.

Улуғ шоир оламни тутиб турувчи ва писонни саодатманд қилувчи куч яхшиликда, дўстликда, тинчликда, ҳалол меҳнатда, меҳр-вафода деб билади:

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ
Ер улуғ бир-бирингизгаки, эрур ёрлиғ иш.

Ёки:

Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса,
Ким ёмонлиғ қилмаса, қилгонча бордур яхшилиғ.

Алишер Навоийнинг буюк орзу-армони одил шоҳ, адолатли тузум эди. Бу гоё барча шеърнати ва дostonлари, илмий-ахлоқий китобларининг ўқ томиридир. Шоҳ «адл ила бунёд этар», «золим ани барбод этар», дейди у. Ҳатто Навоий бу борада сарбадорлар гоёсига мафтун бўлиб, мамлакатни шоҳсиз, кўпчилик бўлиб бошқаришни орзу қилади:

Тож кўп дардисар берур бизга,
Зулмидур ақлу ҳуш торожи.
Бошимиздин бу тожни кам қил,
Барча гар бўлса салтанат тожи.

Навоий инсоннинг чексиз куч-имкониятга эга ва бахт-саодатнинг калити ўзида, ҳалол меҳнатда эканлигини қайта-қайта уқтиради: «Ҳар не истарсен, ўзунгдин истагил!», дейди «Лисонут-тайр»да. Шоир ҳар бир ҳақиқатнинг қадрига етишни, ўтган кунни қайтариб бўлмаслигини, ҳар бир дамни ғанимат билиш, туғилмоқ бор ерда ўлмоқ муқаррар, шунинг учун яхши яшаиш ва эзгу ишлар қилишга ошиқиш кераклигини айтади:

Бу дамни тут ғаниматким, келур дамдин асар йўқтур,
Не дамким ўтти худ андин киши топмас нишон ҳаргиз...

Ёки:

Ажал чун муқаррардур ўлмак учун бас таъмадин,
Недур юз ғам ўтиға куйдирмак ўзни?
Чу тугмоқдур ўлмак учун, бас не яъни
Ўлардин бурун ҳар дам ўлтурмак ўзни.

Навоий ғазаллари ҳақидаги муҳокамага яна қайтсак, уларнинг кўпчилигида ишқ-муҳаббатга боғлиқ туйғулар, кечинмалар қайноқ эҳтирос билан ифодаланади. Ўзбек мумтоз адабиётида ишқ-муҳаббатни, ошиқ-маъшуқ қалбини ҳеч ким Навоийдек чуқур, атрофлича ва ростгўйлик билан тасвирламаган. «Хамса»даги dostonлардан тортиб то ғазаллари-ю ва бошқа катта-кичик асарларигача, ҳаммасида муҳаббатни инсон қалбидаги

энг олий муқаддас туйғу тарзида куйлади. Шоир ишқ-вафо — садоқат билан боғлиқ барча ҳолатлар, кечинмаларни, изтироблар ва шодиёна кайфиятларни ғоят таъсирли, жозибали қилиб ифодалайди. Бунинг сабабларидан бири ишқнинг ширин онларини ҳам, ҳижрон азобларини ҳам Навоийнинг ўз бошидан кечиришидир. Маълумки, Навоий уйланмай, бир умр танҳо ўтган. Шеърларидан унинг бир қизни қаттиқ севгани ва унинг висолига ета олмаганини англаш мумкин. Шоирнинг ўз гулини бум (бойўғли), зоғ томонидан мулаввас бўлганлигини очиқ айтади:

Бир гул ғамидин дедим қўяй бағрима доғ,
Бергайму дебон атр, димоғимга фароғ.
Баргим чу мулаввас айлади бум ила зоғ,
Эмди они исламакка юз ҳайф димоғ.

Ёки бошқа ўринда:

Айламанг бекаслигимни таън, бир кун бор эди,
Менда ҳам бир нозанин, чобук сувор, эй дўстлар.

Навоий учун ишқ бобида ҳамма, шоҳу гадо тенгдир, ошиқ-маъшуқларнинг тили билан дили бир бўлиши, бир-бири учун жонини фидо қилиши, доим вафо-садоқатли бўлишини орзу қилади:

Кўнғлум ўртансун агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким, сенинг шавқингни пайдо айласа,

Ёки:

Ошиқ ани билки, эрур дардноқ,
Ҳам тилу, ҳам кўнглию ҳам кўзи пок.

Навоийнинг ишқ зиммасига юклаган маъноси жуда чуқур, катта: у инсоннинг инсонга бўлган ишқинигина куйлаб қолмасдан (буни Навоий мажозий ишқ дейди), айтиш чоқда ҳаққа — худога бўлган ишқни ҳам меҳр-эътиқод билан ифодалади (буни ҳақиқий ишқ деди). Мажозий ишқ ҳақиқий ишқ сари ташланган илк қадамдир. Руҳий пок, комил инсонгина худога етишиши мумкин. Бир ғазалида Навоий «Мажоздин менга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ», дейди. Бу сўфиёна фикрни бир қитъасида яна қуйидаги тарзда айтади:

Эй Навоий, кўп мажозий ишқ ила машъуфсан,
Ўткил андин, доғи ён ишқни ҳақиқий сори бот.

Навоий ўзи чин мусулмон бўлгани ва асарларида «Қуръон» ва ҳадислар ғояларидан мўл-кўл фойдалангани ҳамда «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Насойимул-муҳаббат» асарларини ёзгани ҳолда динни ниқоб қи-

либ элни алдаган, ғирромлик билан бойлик йиққан ва нопок ишлар қилган риёкор шайхларни, сохта руҳонийларни қаттиқ танқид қиладикки, бу нарса ҳам улуғ шоирнинг ғоят адолатли эканлигидан яна бир далолатдир («Шайх» радифли газали). Навоий «Лисон ут-тайр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларида сўфиёна ғояларни кенг тарғиб этган. С. Олимов «Ишқ, ошиқ ва маъшуқ» китобида (1992) «Лисон ут-тайр»ни «соф тасаввуфий асар»дир, «фанога етиш йўллари шарҳланган ўзига хос бир бадний рисола»дир, дейди. Худхуд, Тўти, Булбул, Қумри, Товус, Олақарға, Қарға, Қалхат каби қушлар одил подшоҳни орзу қиладилар ва Худхуд шундай подшоҳ борлигини, Симург деб аталувини айтади. Қушлар қуръа ташлаб, Худхудни ўзларига раҳбар қилиб белгилаб, унинг раҳнамоллигида етти водийни босиб ўтадилар (Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавхид, Ҳайрат, Фахру фано водийлари). Қушлар ўзлигини унутиниб, ўзлигидан кечиб, садоқат ва ихлос билан мақсад сари интилиб «иқбол даргоҳи»га етадилар — фойий бўладилар. Қушлар кейин билишсакки, уларнинг ўзлари Симург, яъни «си» — ўттиз, «мурғ» — қуш экан. Инсон бу ерда кўрсатилган етти водийни босиб ўтиб, ҳамма кўсурлардан фориғ бўлгандагина комил инсон даражасига кўтарилиши мумкин. Навоийнинг бош мақсади ҳам шу комил инсонни кўриш ва ҳаққа етишишдир.

Навоий ўзининг ўткир фикрлари, эзгу тиллаклари, қайноқ туйғулари, ранг-баранг кечинмаларини бадний юксак шаклда ифодалади. Унинг газаллари айни чоқда мусиқийлиги, образларининг янгилиги, жозибadorлиги ва улуғворлиги, ифода йўллариининг ранг-баранглиги билан ҳам кишини мафтун қилади. Навоий газалда у мавзудан бу мавзуга ўтиш, кўчиб юришни маъқулламайди, ҳар бир газалда бир масала, бир ҳолат, бир кечинмани ёритишга диққат қилади. Шунинг учун уларда изчиллик, лирик сюжет, тасвирда мантиқийлик бўлади, натижада ҳар бир газал ўзга бир олам, қуйма санъат асарига айланади. Шоир инсон психологиясини, маълум бир ҳолатдаги кайфиятини, руҳий кечинмаларини теран ифодалаш учун маънавий, лафзий санъатларининг жуда кўп турларини ишга солади. «Эрур» радифли газалида «Жон» ўзакли сўз ўттиз олти марта ишлатилади, ҳатто «ҳижрон», «жаҳон», «зиндон», «ранжон» сўзлари қофия сифатида қўлланиб.

«жонон» сўзига оҳангдош бўлиб келиб, яна шоирнинг бош ниятини эслатиб, таъкидлаб туради:

...Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким
Жон эрур жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.
Бўлса жонон бордурур жон ҳам чу жонон қилди азм,
Жон кетиб жонон билан жондин манго ҳижроп эрур.
Жон манга жонон учундур, йўқки жонон жон учун,
Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур...

«Қизил» радифли ғазалида бошдан-оёқ қизил ранг-ни ифодаловчи сўз — бўёқ ишлатилади ва шоирнинг «Ранглар ичра берур кўнглума ором қизил» (қизил, қон тўкмак, лаъли шавқи, қизил май, қон йиғлади, шафақ, қонлиг кўнгул) деган фикрни тасдиқлайди. Айни пайтда «Бог мендек сарғайиб, булбул менингдек бўлди дол» мисраси билан бошланувчи ғазалида образлар баҳор-кунни ифодалаш учун контрастли шаклда қўлланилади (баҳор-хазон, қизарган барг — сариғ-рухсор, сариғ-ол...). Бошқа бир ғазалида шахматни образга тартади, руҳ тўғри йўлдан юргани учун шахмат тاختасининг энг чеккасидан жой олган, фарзин ҳар тарафга юра берини сифатига молик бўлганлиги учун шоҳнинг ёнида туради, яъни тўғри сўзли одамлар чеккага сурилиб, лаганбардорлар, шамол қаёқдан келса, шу ёққа юз бурувчилар иззат-икромда, ошини олчи, де-моқчи:

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш не тонг,
Роставлар арсадин гар тутсалар рухдек йироқ.

Навоий ўз ғазалларида инсоннинг ҳаёти, турмуши ва уни ўраб турган муҳитдан олинган аниқ, бор нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ёки тарихий воқеалар, ҳикоялар, нақллар, мақоллар, маталларни байтнинг иккинчи мисрасига образ тарзида ишлатиб, биринчи мисрадаги фикрни тасдиқлайди ёки унинг ашёвий кўриниши, сурати, манзараси тарзида беради. Бу параллел қўйиш усули Навоий шеърларидаги реалистик йўналишни чуқурлаштириш учун ҳам хизмат этади:

Сўзи ҳажринг ичра ҳар лам заъфлиғ жисмим ёниб,
Утқа тушган қил масаллик ўртанурмен тўлғаниб.

Ёки:

Қўйила киргач мени мунглуг, ҳужум этти рақиб,
Уйлаҳим, итлар гадо кўганда ғавго қилдилар.

Қисқаси Навоий ўз ниятини ўқувчига тўла ва таъсирли етиб бориши учун ифода воситалари ва йўлларида санъаткорона фойдаланди.

Алишер Навоийнинг юксак таланти «Хамса» асарида янада равшанроқ, тўлароқ намоён бўлади. «Хамса» ёзиш Шарқ халқлари адабиётида анъанага айланган бўлиб, қирққа яқин ижодкор бу соҳада ўз қаламини синаб кўрган. Шулардан тўрт даҳонинг асари етук, ўзига хос, бетакрор асар сифатида тан олинган. Булар Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар «Хамса»сидир. Навоий «Хамса»си энг аввало, туркий тилда бўлиши билан қимматлидир. Юқоридаги зотларнинг «Хамса»лари форсийда эди. Навоийнинг ўзи:

Форсий ўлди чу аларга ало,
Туркий ила қилсам ани ибтидо.
Форсий эл топти чу хурсандлик,
Турк доғи топса барумандлик,— деди.

Навоий «Хамса»сига кирган дostonлар «Ҳайратул аброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр» ва «Садди Искандарий»дир. Гарчанд бу асарлар бир-биридан мазмунли, йўналишли, оҳанги, шакли жиҳатидан фарқ қилиб турсалар-да, масалан, «Ҳайратул аброр» фалсафий-дидактик пардада, «Фарҳод ва Ширин» қаҳрамонлик, «Лайли ва Мажнун» фожиавий пардада, «Сабъан сайёр» саргузашт сюжетлар асосида ахлоқий-рамзий ва «Садди Искандарий» ижтимоий-сиёсий пардада ёзилган бўлса-да, бироқ ички моҳияти, пафоси, олға сурилган фикр — ғоя, орзу-армон, ижодкор идеали нуқтаи назардан ўзаро жипс боғлиқдир, яхлитдир. Гўё «Ҳайратул аброр»да фозил жамият ва баркамол инсон, адолатли ва золим шоҳлар, инсонни инсон сифатида кўрсатадиган яхши фазилатлар ва унга зид ёмон сифатлар севги, муҳаббат, садоқат, дўстлик ва зулмкорлик, пасткашлик, хиёнаткорлик, нопоклик, бир сўз билан айтганда яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик тўғрисидаги қарашлари қолган дostonларда аниқ инсон тақдири орқали кўрсатилгандек. Зотан аслида шундай ҳам. «Ҳайратул аброр»да жамиятнинг барча ижтимоий табақаларига баҳо беради, уларнинг сифатларини таърифлайди, кейинги дostonларида шу мезон билан одамларни тарозида тортади. Айтайлик унда «Вафо» тўғрисида ажойиб фикрларни айтади, «Фарҳод ва Ширин»да эса

қахрамонлик ва вафодорликка мадҳия яратади, «Лайли ва Мажнун»да ишқ ўтида ёнган икки ёшни кўрсатади; ўн еттинчи мақолада Баҳром тўғрисида гап очади, «Сабъан сайёр»да Баҳром тақдири асардаги ҳикояларни, саргузаштларни келтириб чиқаради, уларни ўзаро бир-бири билан боғлайди; «Ҳайрат-ул аброр»да Искандарнинг етти иқлим мамлакатини ўз қўлига киритгани ва бўш қўл билан бу дунёдан кетгани тўғрисида сўзлайди, «Садди Искандарий»да бу чизиқ асарнинг марказий масаласини, ўқ томирини ташкил этади.

Навоий дostonларида воқеани, қахрамонлар ҳаёти ва тақлиги тўғрисидаги-ҳикоясини ниҳоятда қизиқарли, мафтункор шаклда олиб боради. Dostonлардаги қахрамонлар узоқ йўлни — синов йўлини босиб ўтади, шу жараёнда илми, тажрибаси, ақл-заковати ўсиб боради. Бошларидан бир-биридан мушкул қийинчиликларни ўтказади, турли-туман афсонавий кучлар, қудратли говлар билан тўқнашади. Жумладан, Фарҳоднинг бошидан ажойиб саргузаштлар кечади, ҳам илми эгаллаган Фарҳод бутун тўсиқларни енгиб ўтади, Ширинга етиш илинжида тоғ қазиб, ариқ очиб мислсиз қахрамонликлар кўрсатади, бироқ ёмон одамларнинг ҳийла-найрангининг қурбон бўлади. Навоий бу билан ёруғ оламда инсондек қудратли ва айни чоқда инсондек адолатсиз, золим, ҳийлакор, ярамас зод йўқ демоқчи бўлади. Шоир бу ғоясини Ширинга уйланмоқчи бўлган Хусрав ва унга хуштор бўлиб ўз огаси Хусравни ўлдирган Шеруя образлари орқали ёмонлиكنи нафратлайди, инсониятни баркамолликка чорлайди. Dostonни:

Баҳамдиллаҳки бу ғам дostonи
Фироқ аҳлига мотам дostonи,—

деб тугатиши ҳам бежиз эмас.

Dostonда ажойиб-ғаройиб саргузаштлар ҳам, қахрамонларнинг кучли драматик тўқнашувлари ҳам, уларнинг нозик лирик кечинмалари ҳам, туйғулари, психологик ҳолатлари манзараси ҳам бор. Фарҳод — Хусрав диалоги драматик асарлардаги энг кескин тўқнашувларга, сўз-фикр қиличбозлигига ўхшайди:

Дедимким: шаҳға бўлма ширкат андеш!

Деди: ишқ ичра тенгдир шоҳу дарвеш!

Деди: жонингга бу ишдин алам бор,

Деди: ишқ ичра жондин кимга ғам бор?!

Деди: кишвар берай кеч бу ҳавасдин!

Деди: бечора, кеч бу мултамасдин!

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукми эткум!
Деди: ишқида мақсудимға еткум.

Достондаги Ширин — Фарҳодларнинг бир-бирига юборган мактублари уларнинг муҳаббат ва садоқат туйғулари тўла қалбларининг тиниқ кўзгусидир. Ширин «Тикон кирса кафинга кинасидин чиқарсам эрди киприк игнасидин», «Кўруб хору хас ўрунунгда, ниҳоний сочим бирла супурсам эрди они», дейдики, бу қизнинг ўз ошиғига бўлган чексиз меҳр-муҳаббатининг шарқона ифодасидир. Агар «Фарҳод ва Ширин» билан «Лайли ва Мажнун»ни бир-бирига муқояса қилинса, «Лайли ва Мажнун»нинг бошдан оёқ муҳаббатга бағишланганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Шоир муҳаббат эрки, инсон эрки масаласини жуда чуқур ва теран бадий талқин этиб, бу ошиқ-маъшуқларнинг жисмонан бир-бирларига етиша олмасликларининг сабаби (улар руҳан бирлашган эди) ижтимоий тенгсизликда — «бой бойга боқар, сув сойга оқар» мақолидаги ҳақиқатда эканлигини кўрсатади. «Ромео ва Жульетта» асарига ҳамонанг бўлган бу достон бахтсиз муҳаббат ҳақидаги мунгли қўшиқдир. «Сабъан сайёр»да Баҳром-Дилором севгиси ҳақидаги қолипловчи ҳикоядан ташқари етти мусофир тилидан бир-биридан қизиқарли ҳикоялар бериб (Аҳи ҳақидаги, «Зайд-Захҳоб», «Меҳр ва Суҳайл» каби қатор ҳикоялар), инсонийлик, одамийлик, саҳийлик, поклик, адолат ва ҳақиқатпарварликни улуғлайди. Баҳром образи мураккаб ва серқатлам бўлиб, унинг фожияси, инқирози орқали инсонни ҳалокатга олиб келувчи қусурларни кўрсатади. Навоий ноҳақлик, адолатсизлик, бевафолик, худбинлик жавобсиз қолмайди, ҳаёт, тақдир бир кун илбатта, жавобини бергусидир, ўч олгусидир, демоқчи бўлади. Шу маънода бу достон инсонни огоҳликка чақирувчи сабоқли асардир.

Шоҳ ва раият, салтанат ва раият, яъни ҳукмдор ва халқ, жамият ва халқ муаммоси ҳар доим буюк даҳоларни қизиқтириб келган. Инсоният пайдо бўлибдики, қандай йўлдан борса, мамлакат, олам тинч ва халқ бахтиёр бўлади, жамият ва инсон баркамолликка эришади, деган саволга жавоб қидиради. Бу муаммо Алишер Навоийнинг ҳам қалбини банд этган. Бадий асарлари ва амирлик ҳуқуқи, жамиятдаги катта сбрўйи орқали бу саволга жавоб истади, уни ечмоқ йўлларини қидирди. Бу масала унинг ижодининг бош жиҳатларидандир. Шеърнати ва достонлари у ёқда турсин, ҳатто «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Одам атодан тор-

тиб Юсуф алайҳис-салом, Мусо, Довуд, Сулаймон алайҳис-салом ва Суқрот, Афлотун, Аристотелис ҳақимларгача ёзиб, буларнинг адолат йўлидаги ишларини алоҳида таъкидлаб ўтади ва Мусо пайғамбарга келганда «Ва бани Исроилга жафо ва ситамни ҳаддан ўткорди», деб зулмкорлигини танқид қилиб ўтади. Хукмдор ва раият масаласи «Хамса»даги ҳамма дostonларда ё у, ё бу даражада таҳлил қилинган. Аммо «Ҳайрат ул-аброр»да ва айниқса «Садди Искандарий»да бевосита шу жумбоқни ўртага қўяди. Ҳаёт шоми яқинлашган пайтларида, яъни 1500—1501 йилларда ёзган «Маҳбуб ул-қулуб» («Қалблар севгиси») асарида ҳам энг аввало одил шоҳлар тўғрисида фикр юритади; «Адолатли подшоҳ ҳақ таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир; бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабчисиدير... Одил шоҳ қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар очади ва мамлакат халқи бошига олтин билан дурлар сочади. Камбағал ва бечора одамлар унинг яхши, мулойим муомаласидан, роҳатдан золим амалдор ва миршаблар унинг сиёсати тўғидан қўрқувда. Адолатли шоҳ шундай қўриқчики, унинг сояи давлатида қўй-қўзилар бўри хавфидан омон; ёмонларга шафқатсизлигидан йўлдаги мусофирлар, йўлтўсарлар ваҳимасидан эсон...» (асарни Иноят Махсум насрий баён этган).

Навоий худо ва диний ақидалар орқали ҳам адолат ва ҳақиқатни ҳимоя қилади. Юқоридаги кўчирманинг охирида «Адолатпарвар шоҳ халқни рози қилса, ҳақтаоло шоҳдан рози бўлади», деган жумла бор. «Ҳайрат ул-аброр»да Анушировонни тарихда адолатли иши билан шуҳрат топганини айтиб туриб, бундай дейди:

Қолдию ул адл ила топти ҳаёт,
Қўйди қиёматга дегин яхши от.

«Садди Искандарий» «Хамса»га кирган дostonларнинг энг йириги, энг фалсафийси, энг ижтимоийроғи. Унда адолат масаласи умуминсоният миқёсида талқин қилинади. Зероки Искандар тўғрисидаги афсона эрампиздан аввал икки мингичи йилларда Юнонистонда тўқилган ва жаҳон бўйлаб кезиб, бизнинг Шарққача етиб келган. Улуғ қалам соҳиблари бу кўчма сюжетдан адолатли хукмдор тўғрисидаги орзу-армонларини ифодалашда фойдаланганлар. «Садди Искандарий»нинг охирида «Раниятни адл айлаб обод қил», деган мисра бор. Дostonда неча ўнлаб шоҳлар тарихини ибрат қи-

либ келтирилиши, Искандарнинг барча ишлари, саргу-заштларининг тасвир-таърифи ва ўнлаб фалсафий ҳикоя, нақллар, ҳикматларнинг киритилиши буларнинг ҳаммаси ўша юқоридаги бир мисрага жойлашган фикр, ният, армонни ўтказиш учун йўналтирилгандир. Ҳайратга соладиган жойи шундаки, Навоий биргина Искандар тарихи орқали ҳам шу ниятини ифодалаши мумкин эди. Йўқ, у турли-туман сабоқли тарихлар, далиллар келтиради. Асар бошидаёқ тўрт минг уч юз ўттиз олти йил давомида Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулолани тилга олиб қайсилари адолатли ишлар қилди, қайсилари раиятга зулм ўтказди, шуни айтади. Сўнгра Искандарнинг шоҳлик тожини ўз ихтиёри билан ташлаб ўзини бахтиёр ҳис этган доно одам билан бўлган суҳбатини беради. У одам икки қўлида иккита бош чаноғини кўтариб олган. Буларнинг қай бири шоҳники, қай бири гадоники эканлигини ажратиб бўлмаслигини айтиб, «Бу икки мато ўлгандаку бир, тирикликда нечун низо қиладилар?» дейди. Донишманднинг бу жавоби ва абадий ҳаёт, қарилликни билмайдиган инсон умри, камбағаллик ва ғам-гуссани билмайдиган турмуш ҳақидаги орзуси Искандарни лол қолдиради. Булар, албатта, Навоийнинг орзу-армони эди.

Навоий ўз орзу-армонини Искандарнинг шоҳлик лавозимини қабул қилиш жараёнидаги ҳолатини тасвирлаш орқали очиқ айтади. Искандар отасидан кейин шоҳлик тожини кийиши керак эди. У кўнмайдв. Халқ илтимос қилади. Шунда Искандар шоҳ қандай бўлиши керак, деган саволга жавоб беради, бу хусусдаги ўз қарашларини бирма-бир санайди: «Ҳар ишда замон аҳлининг талабларига жавоб берадиган одам бўлса», «ақл-заковати қуёшдек мунаввар», «адолат бобида наврўз фаслидек, снёсат бобида эса жаҳонни куйдирадиган яшиндек бўлса», «машаққатли кезларда душманга чора қилувчи, оғир кунларда кўмак берадиган адолатпеша бир зот бўлса, дейди. Давом этиб «Борди-ю девонбегиси фуқарога ситам қилса, унинг қўлини кесиб ташласин, мусофирлар қатнови тўхтамасин», «ўғриларни тутиб, уларнинг нопок қўлини қирқсин», «зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқарилсин. «Ҳатто зулм деган иборанинг ўзи эл орасида бўлмасин!» дейди (дostonни насрга айлантйрувчи Иноят Махсум).

Искандар халқ талаби бўйича тўж кияди ва ўзини «инсоф ва адолат таянчи» деб ҳис қилади. У эолимларни жазолайди, адолатсиз ҳукмдорларни йўқ қила-

ди, аввал ноҳақ чиқарилган қонунларни бекор этади, бозордаги нарх-навои тартибга солади, тарозининг тошларини ҳам темирдан ясаиб, муҳрлатади, узунлик ўлчовларини ҳам темирдан қилдиради, йўлларга қоролулар қўяди, хуллас «адолатли замон бунёд этади». Искандар амалдорлар, аскарларнинг бировдан ҳатто бир қарич ип ёки бирор тангасини зўрлаб олишига йўл қўймайди. Шоҳ раиятни ўзидек кўриши лозим:

Халойиққа кўрма, қилиб бенаво,
Ўзингга раво кўрмагани раво!

Яна бир ўринда «Шоҳ — халқнинг ризқ-рўзига кафилдир, бинобарин, барчасини баробар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир», дейди.

Навоий Искандарнинг ўлимини ҳам адолат, ҳақиқат билан, мол-дунёнинг бевафолиги, умрнинг ўткинчилиги, поклик, ҳаққа эътиқод масаласи билан жипс боғлайди. Искандар бутун оламини, қуруғу ҳўлни забт этади, аммо унга «нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди». Искандар ўлими олдида онасига мактуб ёзиб, шундай илтимос қилади: «Ва лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда ёқут тешигидан ипин чиқазиб қўйилгани каби, албатта, бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга ҳайрат кўзи билан эмас, балки ибрат кўзи билан боқиб «Бу панжалар саф тортиб ер юзини ўз қўлига олган эди», «мана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг япроқсиз бутоғидай бўм-бўш кетаётир!» десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотидан қўлларини тортсинлар».

Навоий доим адолатсиз урушларни қоралаган, тинчликни бахт-саодат, баркамоллик гарови деб билган. Достонда «Уруш — бу довул! Довулгина эмас, ғам-андўхнинг селидир. Ундан бутун дунё халқларига кулфат ва амал этади», «Уруш кунлари ошнолар бегоналашадилар», «уруш балоси халқ бошига қирғинлик, ватангадолик каби кулфатларни солади», дейди.

Навоий раиятдан ўз ватанини севишни, уни гуллаб-яшнаши учун тинмай ҳалол меҳнат қилишини талаб этади. Халқ шоҳдан, ҳукмдордан адолат, ҳақиқат, меҳрибонлик талаб қилар экан, ўзи ҳам унга чексиз садоқат кўрсатиши керак, жонини унинг эзгу ишлари учун тикиши керак. Ҳукмдор билан халқ тил топмаган ерда

душманининг кераги йўқ ёки душман учун дарвозани кенг очиб қўйилишидек гап. Навоий ватанини фақат имони бор одамгина севади, деган ақидани олға суради: «Гурбатда ғариб бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади, ватанини севиш эса имон нишонасидир».

Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида жамиятнинг бошқаришда, ватанини гуллаб-яшнатишда юртнинг ҳамма тоифаси иштирок этишини, ҳаммасининг ўз ўрни борлигини ёзади: ҳар бир касбни ва шу касбдаги кишиларнинг ватан, ҳукмдор олдидagi бурчини чиройли қилиб таърифлайди. Ҳатто овчилардан тортиб шилқим гадоларгача ҳамма тоифани таҳлил этади. Ҳаммасига фақат ватан, халқ учун қиладиган ҳалол меҳнати, келтирадиган фойдаси нуқтан назаридан баҳо беради. Шунинг учун ҳам Навоий ҳаммадан, ҳатто шоҳдан ҳам деҳқоннинг улуғ туришини уқтиради. Бутун тирик мавжудот шу деҳқон яратган неъматлар туфайли тирикдир, шунинг учун уларнинг ҳаммаси «шу деҳқоннинг фарзанди-ю, унинг ўзи Одам атодир», «Оламнинг ободлиги деҳқонлардан, меҳнат аҳли шодлиги улардан!»

Алишер Навоий ижоди чексиз уммон, унинг тўғрисида қанча гапирсанг ҳам, барча фазилатини очиш мумкин эмас. Навоий ўз замонида ҳам буюк устоз санъаткор сифатида тан олинган, унга Бобур томонидан берилган юксак баҳо бунинг ёрқин исботидир. Мана, беш юз эллик йилдан буён Алишер Навоий ўзбек ёзувчилари учун буюк мактаб бўлиб келмоқда, уни туркман шоирлари ҳам, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ сўз санъаткорлари ҳам ўз устозларидан бири деб тан олишган. Ўзбек-тожик адабий алоқаларининг ривожига Навоий — Жомийнинг ажойиб гўзал дўстлиги жуда катта аҳамиятга молик бўлди. 1917 йил Октябрь инқилобидан кейин мумтоз адабиётга эътибор сусайган эди, қизил империя халқларни ўзларининг қадриятларидан маҳрум бўлиши учун қўлидан келганича тўсқинлик қилди: Навоийларни сарой шоири деб ёмонлади, араб алифбосини лотин, кўп ўтмай крилл алифбоси билан ўзгартириб, халқнинг йиллик меросдан маҳрум қилди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида Навоий ижодини ўрганиш ва асарларидан намуналар нашр этиш иши сал жонланди, 70—80-йилларда унинг кўп жилдли асарлари босилиб чиқди (ўзбек ва рус тилларида), ҳозир йигирма жилдлик «асарлари» нашр этилмоқда. Навоий ижоди кенг кўламда ўрганила бошланди. Иккинчи жаҳон уруши йиллари адабиётимизда Навоий образи яратила бошлан-

ди: Ойбекнинг «Навой» романи, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навой» драмаси, бу асосда яратилган «Алишер Навой» киноси улуғ шоир образини яратишдаги дастлабки қадамлардир. Бу асарлар ёзилган пайтда Ҳусайн Бойқаро каби шоҳларга муносабат, динга ва тасаввуфга муносабат салбий эди, шу туфайли мазкур асарларда бу масалалар ўша замон руҳида талқин қилинган эди. Ҳозирги вақтда ижодкорлар олдида Алишер Навойнинг образини янгича, ҳозирги замон нуқтан назаридан, яъни ҳаққоний тарзда ёритиш вазифаси турибди.

(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур XVI аср ўзбек адабиётининг йирик вакилидир. У инсоният тарихида муқаррар ўз ўрнига эга буюк давлат арбоби ва талантли ёзувчи сифатида эътироф этилган ажойиб сиймодир. У тарихда Ҳиндистондаги бобурийлар давлатининг (тарихда нотўғри равишда «Буюк мўғул империяси» деб шуҳрат топган) асосчиси ва «Бобурнома» номли тарихий-жуғрофий — мемуар асарининг муаллифи тарзида тилга олинади. Бу ерда биргина Жавоҳарлал Нерунинг қуйидаги ажойиб фикрини келтириб ўтиш kifоя. У «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва «Жаҳон тарихига бир назар» асарларида бундай ёзади: «Бобур дилбар шахс, Уйғонини даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди». «Бобур энг донишманд ва дилбар шахслардан бири эди. Унда мазҳабий таассубдан, қолоқлик ва қисқа фикрликдан асар ҳам йўқ эди. У ўзининг ижоди каби вайрон қилиш, хароб қилиш йўлидан бормади. Бобур санъат ва адабиётни қўллаб-қувватлаган кишилардандир».

Бобур 1483 йил 14 февралда Андижонда туғилди. Отаси Умар Шайх Мирзо Темурнинг невараси бўлиб, Фарғона вилоятининг ҳукмдори эди. Онаси Қутлуғ Нигоржоним эса Тошкент ҳукмдори Юнусхоннинг қизидир. Бобурнинг ёшлиғи Андижонда, Ахсида ўтди, саводи эрта чиқди, шеърниятга, ҳарбий санъатга ғоят қизиқди, у моҳир мерган эди. У ғоят довурак, қўрқмас бўлгани учун Бобур, яъни йўлбарс деб лақаб олган эди ва охири бу Заҳириддиннинг тахаллуси бўлиб қолди.

1494 йилда отаси томдан йиқилиб вафот этади, ёш йигитча Бобур шоҳ деб эълон қилинади. Бобур давлат ишлари билан астойдил қизиқади. Ёш бўлишига қарамай Самарқандни ўз қарамоғига олиш учун ҳужум қилади, аммо тажрибасизлиги туфайли ниятига ета олмади. 1500 йилда иккинчи бор юриш қилиб, қўлга киритади. Лекин Шайбонийхон ҳужум қилиб, шаҳарни тўрт ойча қамал қилиб туради, аҳоли иқтисодий қийналади, шу туфайли Бобур Шайбонийхон билан битим тузиб, шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Андижон ҳам қўлдан кетади, уни қайтариб ололмагач, ўзига содиқ одамлар билан 1504 йили Кобулга юриш қилади ва

жапғисиз уни эгаллайди. Кобулни ўғли Комронга топширгунча — 1526 йилгача идора қилди, юртда кўп хайрли ишлар қилди: карвонсаройлар, мачит-мадрасалар қурдирди, ариқ-каналлар қаздирди, боғ-роғлар барпо эттирди, янги ерлар очирди, фан ва адабиёт, санъатнинг ривожига фаол кўмак берди. Ҳатто «Бобурнома»да айтилишича, у ерга шакарқамиш келтириб эктирди.

Бобур айни пайтда ҳарбий юришларини ҳам тўхтатмади: 1506 йилда Самарқандга ҳужум қилиб, уни эгал этди, 1512 йилда Бухорога юриш қилиб, Ўбайдулла хондан енгилди. 1522 йилда Қандаҳорни қўлга келтирди. Ҳиндистондаги ҳокимларнинг иттифоқсизлигидан ва ўзаро жапжалдан фойдаланиб 1525 йилда Панжоб вилоятини босиб олди. Моҳир саркарда Бобур ўн икки минглик армияси билан Деҳли султони Иброҳим Лудининг юз минглик армиясини енгади (1526 йил), бир йилдан сўнг Ҳинд ҳукмдорларидан Рожа Санграмни ҳам енгади, Пойтахтни Аграга кўчиради. Бобур Ҳиндистон халқларининг тинч-тотув яшашлари учун зарур пароят яратди, юртни иқтисодий, маданий ривожланишини таъминлайди. «Бобурнома»да қайд этилишича ва айни пайтда авлодлари, замондошлари, тарихчилар, сиёсатчиларнинг таъкидлашича, Бобур Ҳиндистон юрти учун жуда кўп улуғ ишлар қилди ва одил, маърифатли, илгор гоёли шоҳ сифатида тарихда абадий қолди. У 1530 йилда Аграда вафот этди, унинг васиятига кўра 1533 йилда хоки Кобулга келтирилиб, ўзи севган боққа кўмилди. Бобурнинг фарзандлари, айниқса невараси шоҳ Акбар бобурийлар шуҳратига яна шуҳрат қўшди.

Бобур ҳам шоҳ, ҳам ёзувчи эди. Бу икки соҳадаги фаолияти бир-бири билан жипс боғланган. У ўз мақсад-орзу идеалига интилишда шоҳлик амалидан ҳам, бадний ижоддан ҳам фойдаланди. Лекин унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти билан бадний ижодининг мазмуни ўртасига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди. Бобурнинг дунёқарашида (сиёсий, фалсафий, этик-эстетик идроки — шуурига) уни қуршаб турган муҳит, реал воқелик, ижтимоий ҳаёт, ҳақсизликлар таъсир қилмай қолмас эди, натижада шоҳлик фаолиятига — мавқеига энд фикр-ғояларини ҳам ўз асарларида ўртага ташлар эди. Унинг устига Бобур бадний ижодда рост сўзлаш, ҳақгўй бўлишга интилди ва буни ижодий қонда деб билди. «Бобурнома»да шундай дейди: «Бу битилганлар-

дан гараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд ўзининг таърифи эмас. баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилинибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай». Бобур Самарқандни Шайбонийхондан тортиб олишининг сабабларини санаб кўрсатиб бўлгач, «Бу билганлардин мақсуд ўзини ортирмоқ эмас, рости бу эдиким мастур бўлди», дейди. У «Бобурнома»ни назарда тутиб шундай дейди:

Бу олам аро ажаб одамлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу «Воқоё» ни ўқур, билгайким,
Не ранжу, не меҳнату, не ғамлар кўрдум.

Бир маснавийсида «Рост қилгайсан эътиқодингни», бир рубойида «Шеримда агар ҳазил, агар жид кечурунг, яхши борида агар ёмон бўлса нетонг» деган мисралар учрайди. Ёки «Бобурнома»да Шоир Мир Сарбарахнинг ижоди тўғрисида сўзлаб, «Мир Ҳамза қиссасининг муқобиласида умри зое қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур, бу амр муҳолифи табт ва ақл-дур», дейди. Мана бу эътирофлардан кўриниб турибдики, Бобур ўз фикр-кечинмаларини, ҳис-туйғуларини ва кўрган-кечирганларини, кайфиятларини, ўй-мушоҳадаларини рост, самимий баён қилишга интилган. Унинг бу фазилати «Бобурнома»дагина эмас, балки шеъриятида ҳам тўла намоён бўлган.

Биз учун Бобурнинг бадий ва илмий мероси беистисно буюк аҳамиятга эга. У улуг Навоийдан кейинги давр ўзбек адабиётининг энг йирик ва етук намоён-дасидир. Унинг устига Бобур Навоийнинг анъанасини самарали давом эттирди, халқпарварлик, адолатпарварлик, маърифатпарварлик, пок муҳаббатни улуглаш, риёкор руҳонийларни ва ёмонликни қоралаш каби тенденциялар Бобур ижодида ҳам давом этди. Айниқса ўзбек тилида асар ёзиш ва бу тилда ижод қилувчиларни қўллаб-қувватлаш, фан, адабиёт, санъат, маданият кишиларига ҳомийлик қилиш Бобурнинг ҳам фазилатларидан эди. Шу билан бирга унинг ўзи ҳам, фарзандлари ҳам икки тилда — туркий ва форсийда ижод қилиш анъанасини давом эттирди. Бобур девон тузиш ва насрий асар ёзишдан ташқари, илмий ишлар ҳам қилди, таржима билан ҳам шуғулланди (Хўжа Аҳрорнинг «Волидия»сини ўзбекчага ағдарди). Бобур ўз шеърлари, насрий асарларини содда тилда ёзди. У

Навоийни улуғлаганда, унинг ўзбек тилида ижод қилганига ҳам аҳамият берди: «Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил билан то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас», дейди. У арузшуносликда ҳам Навоий бошлаган йўлни давом эттирди. Навоийнинг машҳур «Мезон ул-авзон» китобига ўхшаш «Мухтасар» китобини яратди ва ҳатто Навоийнинг баъзи қарашларига эътирозлар ҳам билдирди. Унда аруз қондаларидан тортиб ўзбек шеъриятида мавжуд кўринишлари, ўзига хосликларигача ёритади (арузнинг 21 баҳри ва ундаги 537 вазига таъриф беради). Навоий таъсири «Бобурнома»да ҳам кўринади. Навоий «Мажолисун нафое»да шоирлар ижоди, маҳорати, жамиятда тутган ўрни ва шахсиятини лўнда қилиб таърифлаган эди. «Бобурнома»да ҳам Бобур кўплаб шоирлар, рассомлар, мусиқашунослар, ҳаттотлар тўғрисида жуда муҳим, қизиқарли фикр-мулоҳазаларни айтади. Бобурнинг мусиқа, ҳарбий иш бўйича ёзган рисоаларни ҳам унинг нақадар қомусий билимга эга эканлигидан далолат беради. Иқтисодий билимларни «айниқса солиқ солиш тартиби» шеърини баён қилувчи «Мубаййин» рисоласи иқтисод-ҳуқуқшуносликка ҳам қўшилган ҳиссадир. Бобур тарихда туркий тил алифбосини яратишга бел боғлаган шахс сифатида ҳам маълум. Унинг «Хатти Бобурий» номи билан аталувчи алифбоси соддалиги, қулайлиги (диакритик белгилардан ҳолилиги) билан аҳамиятга моликдир. Араб алифбосининг халқ учун қийин эканлигига қарши чиқиб, уни лотин ҳарфи билан ўзгартиришни ўртага қўйган буюк озарбайжон мутафаккири, шоир, драматурги Мирза Фатали Охундов (XIX аср) Бобурни ва бобурийларни ҳурмат қилар эди. Бу борада Бобурдан илҳомланган бўлиши мумкин.

Бобур XVI аср ўзбек адабиётининг ривожланишига ўз шеърияти ва айниқса «Бобурнома»си орқали катта ҳисса қўшди. «Бобурномаси» билангина эмас, балки ўзини чоқда газаллари, рубоийлари, туюқлари орқали ҳам новатор ижодкор сифатида майдонга чиқди. Бу унинг шеърлари мазмунининг ижтимоий-сиёсий йўналишида бўлишида, ҳаққонийлиги, яъни реалистик тенденцияларга моликлигида, фалсафий теранлигида, психологик чуқурлигида, фожиавий оҳангининг ҳаётбахшлик руҳи билан йўғрилиб туришида, инсонийлиги, самимийлигида, мусиқийлигида, образларининг ҳаётийлиги ва ҳушқинлигида, услубининг соддалигида, автобиографик ҳолатларининг кучлилигида кўринади. Бобуршунослар

унинг традицион эстетик қонун-қоида чегарасини дадил ёриб чиқиб шеърятни реал ҳаётга яқинлаштиришга муваффақиятли уринганини тўғри таъкидлайдилар. Воҳид Зоҳидов Бобурда «кучли реалистик тенденциялар ҳам кўзга очиқ ташланиб туриши»ни таъкидлаб, «биринчидан, Бобур ўзини, ишлари ва фикрларини объектив ифодалашга уринган, иккинчидан, ўзини фақат ўз шахсий тор доирасида эмас, балки атрофдаги сиёсий, ижтимоий ҳаётнинг катта масалалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ифода қилишга интиланган, учинчидан, даставвал, Бобур мазкур асарлардаги реал деталларда киши руҳини, унинг ички дунёсини тасвир қилиш ва очишда, севги ва соғинч, хурсандлик ва хафалик туйғуларини ифодалашда юксак маҳорат кўрсатган», дейди. Б. Валихўжасев «автобиографик характердаги ғазаллар бор»лигини таъкидлайди, ундаги «реалистик тасвир услубининг романтик таъсир услубидан устунлигини уқтириш лозим»лигини айтади. И. В. Стеблева кўпгина мақолаларида айниқса «Бобур ғазаллари семантикаси» монографиясида (Москва «Наука» 1982) бу масалага махсус ёндошади. Мазкур китобнинг «Традицион мавзу ва Бобур ғазалларидаги автор шахсияти» деган бобида Бобурнинг кўпгина ғазалларининг дунёга келиш жараёнини, булардаги ҳаётний ҳужжат, воқеалар, прототипларни асосли ва илмий тарзда кўрсатиб беради.

Бобур 15—16 ёшидан шеър ёза бошлаган, «Топмадим» радифли шеъри 1500—1501 йилларда ёзилган. У юздан ортиқ ғазал, икки юзтача рубоний, ўилаб туюқ, бир неча маснавийлар ижод этди. Ун бир ёшидан Андижон тахтига ўтирган Бобур Марказий Осиёда бирлашган давлат тузаман деб кўп ҳаракат қилади, бу уринишлари муваффақиятсиз чиққач, юртини ташлаб кетишга мажбур бўлади. Бу жараёнда бошидан кўп аччиқ-чучук қушларни кечиради. Шунинг учун ҳам унинг шеърятини тахт учун курашини жараёнида қалбида тугилган фикр-ўйлар, ҳис-туйғулар, кечинмалар, ва айниқса соғинч-ҳижрон туйғулари марказий ўринни эгаллайди. Улар заминини инсонийликни, ҳаётни, ишқ-муҳаббатни, садоқат ва дўстликни ардоқлайди:

Жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Ёки:

Диёру ёрдин Бобур жафо, жавр кўп кўрди,
Хуш мулким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса.

Яна:

Даврон мени ўтқарди сару сомондин,
Айирди бир йўли мени хонумондин,
Гаҳ бошима тож, гаҳ балойи таъна.
Неларки бошига келмади даврондин.

Одамлардан, даврдан куйиб-ёниб ёзилган мисралар Бобур шеърларида кўп учрайди. Булардаги туйғулар Бобурнинг шахсий тақдири билан жипс боғланганлиги шундай кўриниб турибди. Бобурнинг ғазаллари, рубоийлари ва ҳатто «Бобурнома»сида «Оёғим етганча Бобурдек кетар эдим, нетай...», «Келди ул вақтқи, бошимни олиб кетгайман, Олам ичра аёғим етганича етгайман», «Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёғига, бошимни олиб, эй Бобур, оёқ етганча кетгайман», «Чун бошимни оёғингга қўярга ярамас, бошимни олиб оёқ етганча кетай», «Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда, Бошини олиб бир сориға кетса киши», «Ишқингни доғи бартараф этмак мушкул, бошни олибон ҳар сари кетмак мушкул» каби мисраларда унинг ҳаёт йўли, характери, руҳияти билан боғлиқ ҳолати, кайфияти ифодаланмоқда. Ана шу бир сўзлилиги, чўрткесарлиги ва катта гурур эгаси эканлиги юртни ташлаб, Кобул, Ҳиндистон сари кетишга мажбур этганлиги аниқ. Бобур «Ота тахтида фориг ўлтурдум, Балки отам кўрмагани мен кўрдум», «Олти ой ичра олти тахт олдим, етти иккима балки кўз солдим» мисраларида бевосита ўз ҳаётини баён қилмоқда. Айни чоқда Бобур ўз ҳаёти ва тақдири билан боғлиқ фикр-туйғу, кечинмаларга замонаси, замондошлариникини ҳам қўшиб юборади. Шу тўғрисида унинг ёридан қилган ҳасрати замондан ҳасрат, ёр висоли тўғрисидаги орзуси ватани ҳақидаги орзу-армони даражасига кўтарилиб кетди. У айни вақтда ёмонликни, зулмни, золимликни қораловчи шеърлар ҳам битди:

Дер эдим, эй вафоси йўқ золим,
Зулмдан етти ўлғали ҳолим.

Зулмдин ўзга ишни билмайсан,
Мени мискинга раҳм қилмайсан.

Гар мен ўлтургулукмен ўлтургил,
Йўқ эса сўргулук эсам, сўргил.

Мана шу руҳ, шу мотив «Бобурнома»сида ҳам мавжуд. Султон Маҳмуд тўғрисида «зулм ва фисққа кўп машғул эди» дейди. Шайбонийхон хусусидаги ушбу гапидан Бобур инсоннинг дунёга яхшилик қилиб номини

абдийлаштириш фикри томонда эканлиги ойдин бўлади: «Шайбонийхон Ҳирини олғондан сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди билан ёмон маош қилди, не ёлғиз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва подидкиши, беш кунлик ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозонди». Ёки Бобур падаркуш Абдуллатифни ҳам қаҳр билан тилга олади: «Улуғбек мирзодин ўгли Абдуллатиф олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қарп отасини шахид қилди». Бобур бошқа асарларида «Бори элга яхшилиғ қилгилки, мундин яхши йўқ, Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ», дейди.

«Бобурнома» Бобур номини, ўзбек халқи шуҳратини жаҳонга ёйган асарлардан биридир. У 1586 йилдаёқ форс тилига, кейин голланд (1705), инглиз тилига (1826), немис тилига (1818), француз тилига (1871) таржима бўлди. Инглиз, рус ва француз тилига қайта-қайта таржималар бўлди. Асарда Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихига, жуғрофиясига, флорасига, маданияти ва адбиётига, урф-одатига доир бебаҳо маълумотлар жамланган. Бобур ўз даврининг неча юзлаб турли шахсларининг жамиятда тутган ўрни, уларнинг маънавий дунёси, эътиқоди, ҳунари, қиёфаси тўғрисида рост, аниқ маълумотларни беради. Унинг адабиёт ва маданият аҳли тўғрисидаги мулоҳазалари (Навоий, Жомий, Беҳзод, Биноий ва бошқалар) муаллифнинг ўз даврининг етук, илғор адабий танқидчиси эканидан далолат беради. «Бобурнома» ўша давр ўзбек тили ва фольклорини ўрганишда ҳам тенгсиз манба бўлиб хизмат қилади. Энг муҳими асарда Бобурнинг ҳаёт йўли, тахт учун олиб борган курашлари ва Афғонистон, Ҳиндистонда марказий давлат тузиш, фан ва маданиятни ривожлантириш, шаҳарларни ободонлаштириш йўлида қилган ҳаракатлари ўзининг кенг, ҳаққоний ифодасини топган. Унда тарихий фактлар, иқтисодий, социологик мулоҳазалар билан ҳаётни, одамларни бадний тадқиқ этиш фазилати бирлашиб кетган. Унинг мазмуни, сюжети, композициясини Бобурнинг ҳаёт ва кураш йўли белгилайди. Асар воқеасига кескин драматизм руҳини бахш этган нарса ҳам Бобурнинг ўз душманлари билан бўлган қаттиқ тўқнашувлари, курашларидир. Бобур воқеа юз бераётган жойлар, шарт-шароитни, табиатни аниқ тасвирлайди, айниқса асарда иштирок этувчиларнинг ташқи ва ички қиёфасини, одатлари, қилиқларини сезгирлик ва синчковлик билан тасвирлайди.

Бобурнинг турмушни, муҳитни, воқеани ва одамларни тасвирлашида, уларга берган баҳосида, ўзининг ўй-фикрларини рўй-рост ифодалашида унинг образи гавдаланади: кўз олдимизда у довюррак, тетик, доно, билимдон, меҳрибон, айни пайтда шафқатсиз, бир сўзли, тили ўткир, ҳазил ва ҳажв туйғуси кучли, муваффақиятсизликдан чўчимайдиган ва зўр иродали шахс сифатида кўринади. Бир сафар қаттиқ совуқ ва қалин қорда қолишади, Бобур қор курак билан қорни очганда қорнинг баландлиги кўкрагигача келади, иссиқроқ уйга кирмасдан туни билан жангчилар билан шу қорни ичмада туриб чиқади, бир қанча одамнинг оёғи, қўли, бурун-қулоқларини совуқ олади. «Кўнгулга кечдиким, борча эл қорда ва чоп кунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан мунда борча улус ташвиш била машақатта, мен мунда уйқу билан фароғатда. Мурувватин йироқ ва ҳамжиҳатликдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайн, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайн, бир форси масал бор: «Мағр бо ёрон сураст» («Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир»), дейди Бобур. У Кобул ёнида ер қимирлагани тўғрисида ёзар экан, зилзила даҳшатини ўз кўзингиз билан кўргандай бўласиз: уйлар қулаб кетган, ерлар ёрилиб, узун ариқчалар пайдо бўлган, унга одам сиғиши мумкин, туя бўйи баландликлар пайдо бўлган, чанг-тўзон кўкка кўтарилган. Бир кунда ўттиз уч бор ер силкинган. Бобурнинг кузатувчанлигини тасдиқловчи яна бир мисол: Кобул атрофида лоланинг тури жуда кўп экан, Бобур уларни санаттирса, ўттиз тўрт хил чиқибди. Конибодом билан Хўжанд ўртасида Ҳадарвеш деган жойда доим қаттиқ шамол бўлиб туради, дейди Бобур. Бу жойда (уни ҳозир Қарақчиқум дейилади) ҳозир ҳам тез-тез қаттиқ шамол бўлиб туради. Бобур бирор жойни, шаҳарни тасвирламоқчи бўлса, бутун чегарасини, нечта ариқдан сув ичишини, майдони, аҳолиси, миллати, халқнинг урф-одати, мева-чеваси, ҳайвон, паррандаларнинг ҳамма-ҳаммасини яхлит, атрофлича баён қилади. Мана бу фактлар «Бобурнома» ўзбек мумтоз насрининг энг порлоқ намунаси эканлигидан далолат беради.

«Бобурнома» Ойбек, Уйғун ва Иззат Султон, О. Ёқубов, П. Қодиров, Муҳаммад Алиларнинг тарихий асарларининг ҳаётий, ишонарли чиқишида ҳам бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади.

(1859—1909)

Фурқат XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиётининг етук вакилларида биридир. У йирик маърифатпарвар шоир ва ўзбек демократик адабиётининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшган илгор фикрли ижодкордир. Унинг тақдирида ва ижодида Туркистон ўлкасидаги XIX аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар, яъни Туркистонни Россия томонидан зўравонлик билан босиб олиниши туфайли юз берган салбий ва ижобий ҳолатлар ўз аксини топган. У Муқимий каби айни чоқда мустамлакачиликнинг ёмон оқибатларини кўрди, бундан изтироб чекди ва Россия давлат тизими, фани, техникаси ва маданиятидаги илгор жиҳатларни маъқуллади, тарғиб этди. Фурқатнинг рус, у орқали Оврупо маданиятига яқинлашиши унинг ижодида кучли маърифатпарварлик йўналишини келтириб чиқарди. Шу билан бирга унинг ижодида достончиликнинг янгиланиши, айниқса публицистик жанрнинг яхши намуналарининг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Фурқат асарлари автобиографизм, яъни унинг таржиман ҳолига, ҳаётига оид ҳолатларнинг кучлилиги билан ажралиб туради, бу унинг лирикасида ҳам, русларнинг илм-техникасини таърифловчи шеърларида ҳам, чет эллардан дўстларига ёзган шеърини мактубларида ҳам, публицистик мақолаларида ҳам яққол кўринади. Фурқатнинг «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти. Ўзи ёзғони» деган номда «Туркистон вилояти» газетида эълон қилинган насрий асарида эса бевосита унинг таржиман ҳолига доир маълумотлар берилган (профессор А. Абдугафуров «Зокиржон Фурқат» номи монографиясида бу асарни Бобурнинг «Бобурнома» сига ўхшашлигини таъкидлаб, «Фурқатнома» деб атайдн).

Фурқатнинг ўзи ҳам шеърларининг ўзи ҳақида тўла маълумот беражagini назарда тутиб, бундай деган эди:

Эй муҳаббат аҳли, рамзи ишқ фаҳм айлай десанг,
Ёзилган хуни жигардин, Фурқат, ашъоримга боқ!

Фурқат 1859 йилда Қўқонда дунёга келди. Унинг отаси Мулло Холмуҳаммад маърифатли одам бўлиб, тижорат ишлари билан шугулланган, опаси ҳам оқила

ва адабиётни яхши тушунувчи аёл бўлган. Зокиржон зоҳири ўткир бола эди. У олти ёшида Мулла Муҳаммад Олимдан таълим олади, тезда саводини чиқаради, саккизи ёшида Аттюрнинг «Мантиқуттайр» асарини ўқиб чиқади, Навоий, Ғузулийларни ўрганади. «Қуръон»ни ифодали ўқишни ва ҳаттотликни ўрганади. Ун бир ёшида ўзи таълим олган Ашур Муҳаммад Қори мактабида халфалик қилади. Мударрис Подшоҳўжа эшондан араб тилидан сабоқ олади ва 14 ёшида мадрасага ўқишга киради. Аммо Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши ва Қўқон хонлигининг тугатилиши, айни пайтда Фарғона вилоятининг тузилиши воқеаси муносабати билан Қўқонда ҳам нотинч вазият юзага келади. Зокиржон ҳам ўқишни ташлаб тирикчилик билан шугулланишга мажбур бўлади. У Янги Марғилонда (Фарғона шундай деб юритилган) тоғаси билан савдо ишида ишлайди, кейинча 2—3 йил ўзи мустақил дўкондорлик қилади. Айни пайтда фуқароларнинг аризаларини ёзиб бериб, мирзалик ҳам қилади.

Отасининг даъвати билан 1880 йилда Қўқонга қайтиб келади, оила қуради. Бироқ оиласи бузилиб яна Янги Марғилонга кетади (1886—1887). Бу ерда дўкон очади, яна иши юришмагач, Муродхон деган савдогарнинг ҳисоб-китоб ишлари билан шугулланади. «Фурқатнома» асарида илгари «Россия халқидан бирор одамни кўрсам, қочиб йироқдан ўтуб кетар эдим» деб ёзган Зокиржон энди рус тили, рус маданиятига қизиқа бошлайди. 1889 йилда Тошкентга келади, астойдил рус илми, фани маданияти билан қизиқади. Бу ерда Н. П. Остроумов, В. П. Наливкин каби маориф, матбуот, илм соҳиблари билан танишади, дўстлашади ва ҳамкорлик қилади. Тошкентга кетгунча «Фурқат» баъзан «Фархат» тахаллуси билан машҳур бўлган ва йиғирма ёшларидаёқ девон тузган бу шоир Тошкентдаги ўзбек ва рус зиёиларининг эътиборини ўзига тортади. Ҳожи Аъзам кўмагида тўққиз ойча Кўкалдош мадрасасида, кейин Шайхонтахурда яшовчи Маҳмудхўжа исмли маърифатли одамнинг уйида истиқомат қилади. У Тошкентда «Туркистон вилояти газети»ни иштиёқ билан ўқийди, ҳатто унинг муҳаррири Н. П. Остроумов ва у ерда хизмат қилаётган маърифатпарвар Сатторхон Абдулғафоров билан дўстлашади, 1890—1891 йилларда ўша газетада хизмат қилади. Гимназия, виставка, концерт ва театрларга боради ва у ерларда олган таассуротлари асосида ўнлаб шеърлар, дoston ва мақолалар ёзади.

Тошкент муҳити Фурқатда дунёни, ўзга халқлар ҳаётини чуқурроқ ўрганиш истагини уйғотади. Фурқат 1891 йил 14 майда Истамбул, Юнонистон, Макка-Мадина, Бомбай, Кашмир, Тибет, Қашқарга сафар қилади 1893 йил сентябрларигача Еркентга келади. Еркентда муқим туриб қолиш сабаблари, биринчиси рўзгорининг бузилиши («Хотун» ҳажвиясида «Жавридин охир азимат йўлини туткай киши, бу касофат бирла маҳрумидиёр айлар хотун», дейди), иккинчиси ўзининг чет элдан юборган хатларида ёзганидек тоға-амакиларидан хафа бўлиб қолиши («Вале бордур гила андак амак бирла тоғалардин»), ўз юртидаги иқтисодий-сиёсий вазиятнинг оғирлиги, жаҳолат, адолатсизлик, қашшоқлик каби ҳолатлар ҳам уни жаҳонгашта ва мусофир бўлишга мажбур қилгандир. Фурқат Истамбулдан 1891 йилда Тошкентдаги дўстларига юборган мактубида («Сабоға хитоб») давр-даврон, замон-фалакдан жабр-жафо, бевафолик кўрганини айтади:

Ичим қон ўлди даврон ғуссасидин,
Бу даврон ичра ҳижрон ғуссасидин.

...Билурсизким жаҳоннинг йўқ бақоси,
Жаҳон аҳлини ҳам меҳру вафоси.

Фалак ғаддордир, кажрав замона,
Киши кўрмас мурувватдин нишона.

Замонни ҳар нафас табдилли бошқа,
Юз онча умрнинг таъжили бошқа.

Еркент аҳолисининг Фурқатга кўрсатган меҳр-оқибати уни ўша ерда тургун бўлишга даъват этади. Ўзи ҳам «Бул шаҳарининг обу ҳавоси ва мардумлари яхшилигидан кетмакни ихтиёр қилмадим» деб ёзади. Еркентдан дўсти Тошболтуга юборган шеърини мактубида яна:

Менга мунда муқим ўлмоқ худо тақдири ўлмишдур,
Эмасдур бандалик дам урмагим «чину чоро» лардин.

деб тақдир ҳукмига қарши чорасиз эканлигини тан олади. Фурқат ватанидан узоқда яшашни, мусофирлик оғир кулфат эканлигини тирақ ҳис қилар эди ва ўша мактубида «олиб ёлва, сўрмас кимса Зокиржон Фурқатни», деб афсус-надомат чекади. Ўксунди. «Сабоға хитоб»ида «Ғамингдин кеча тонг отгунча йиғлар, тонг отқоч доғи кун ботгунча йиғлар», дейди очикдан-очик.

Фурқат Ёркентда янги оила қуради, Нозимжон, Ҳакимжон деган фарзандлар кўради. У ерда шеърлар, сиёсий, публицистик мақолалар ёзади, ўзининг иқрорича, саёхатномалар ижод қилади, табиблик ва тижорат билан шуғулланади. Афсуски Фурқатнинг Ёркентда ижод қилган кўпгина асарлари бизгача етиб келмаган. Фурқат тиним билмади, турмуш, муҳит, замон, тақдир уни у шаҳардан бу шаҳарга, у юртдан бу юртга кўчиб юришга мажбур этди. Ўттизга кирмай туриб қон томири касаллигига учрайдди, Хўжанда, Тошкентда бироз даволанади, эҳтимол Ёркентда ҳам касалига даво истаб табибликни ўрганган бўлиши мумкин. Фурқат жуда ёш, 50 ёшида, 1909 йида Ёркентда вафот этди.

Фурқат 9 ёшидан бошлаб шеърлар бита бошлайди. 20—22 ёшларида ўз девонини тузди (аммо у топилганича йўқ), 24 ёшидаёқ Қўқонда тартиб берилган қўлёзма девонга катта шоирлар қатори унинг ҳам тўққизта ғазали киритилган эди. Унинг илк асарларидан бўлиши «Ўлтирғуси» ғазалига Муқимий тахмис боғлайди. Бу ҳолатлар Фурқатнинг жуда эрта ўзига хос шоир сифатида тап олинганлигини тасдиқлайди.

Фурқат етук ғазаллар, сермазмун муҳаммас, мусаддаслар, қатор кучли манзумалар ва дostonлар ижод этди, насрий асарлар — «Фурқатнома», ўткир публицистик мақолалар, фелъетон, памфлетлар яратди, фольклоршунослар, этнографлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган «Тўй тавсифи», «Ғани тавсифи», «Аза тавсифи» каби рисоалар ҳамда шеърнат назариясига доир «Илми ашъорнинг қондан авзони» каби асарларини ёзди. Фурқатнинг лирикаси таҳлилига киришмасдан аввал унинг ўзбек халқининг урф-одати, миллий кийим-кечак, миллий мусиқа асбобларини чуқур билиши ва булардан шеърларида ҳам образ сифатида фойдаланишни таъкидлаб ўтиш керак. «Наъма ва наъмагар ва унинг асбоби ва ул наъма тавсири хусусида» шеърида рояль тўғрисида фикр юритар экан, ўзбек миллий мусиқа асбобларини шундай санайди (рояль овозини шу қадар аниқ ва ёрқин таърифлайдики, унинг тўйгунлигига қойил қоласиз):

Мусулмон ичра лекин наъма кўп бор,
Чунончи ғужжаку танбуру сотор.
Дутору арғанун, қонун ила руд,
Рубобу доира, чангу найу уд.

Еки «Тошкент шаҳридаги виставка хусусида» асарида кўргазмага қўйилган миллий кийим-кечак, қурол-

яроқ, тирик ва ўлик ҳайвон, паррандаларни санаб ўтади (исфиҳоний қилич, икки дамли пичоқ, атлас, беқасам, адрас, шоҳи, духоба, тосу кимхоб, зардўзию заррину зартоб, гилам, чекман, от, тот, тева, эшак, кийик, ҳўкиз, буғи, товуқ, кабу, ғоз, ўрдак, турна, тарву, лайлак, тўтию қумри, бургут, этолгу ва ҳ.к. «Сурмадин кўзлар қаро» («Келинчак») ғазалида келинчакнинг миллий безаклари, кийим-кечагини бирма-бир таърифлаб бўлиб, сўнгра унинг ҳолати руҳияти, яъни сурати ва сийратини чизади:

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,
Ғозадин юзларда тобу, ўсмадин қошлар таранг.
Заҳфароний қўйлак узра аргувоний камзихур,
Рўймол оғушидин пешонанинг аҳволи танг.
Бори поэтик панжалар олтун узукдин зебнок,
Қўл биларзукдин музайян, нуқрадин оғизда чанг.
Гавҳар осқон халқалар сиймин бано гўшида банд,
Кўринур зулфи тунда субҳи содиқдек аранг...

Иккинчи мисрадаги «Ғозадин юзларда тобу» жумласидаги (қизил рангли упадан юзларда жилло) таъриф ҳозирги, XX аср охиридаги қизларнинг икки юзига қизил суртиб юриш одатларини эслатадики, бу нуқта Фурқатнинг қуватувчанлигини, қизларнинг ўша вақтдаги одатини ҳам намойиш қилади. Фурқат «Чиройлик» радифли ғазалида гўзалликка анъанавий, образлар воситасида жуда тиниқ, ёрқин тасвирлайдики, бундан ҳам Фурқатнинг юксак талантини кўриш мумкин (ўзини гулга, юзини парилар чехрасидан ҳам чиройли эканлигини, қадди-қоматига санобар тан беражаги, товусни ҳам уялтириши, юзи олмага, қовоғи бодомга, кўкраги анорга ўхшашлигини ёзади).

Фурқат ижодида унинг ғазаллари, мусаддас ва муҳаммаслари алоҳида ўрин тутади. Албатта, Фурқат дастлаб устозлари Навоий, Ғоли, Бобур, Машраб ғазалларига, улардаги мазмун, шакл ва образларга эргашган. Фурқатнинг:

Кўр бўлсун кўзларимким, ўзгага солсам назар,
Жонга ўт тушсун агар сандин бўлак ёр айласам.

Ёки:

Этгали наззора бўлмас, Фурқатий, рухсориға,
Ёш тўлар кўзга киши боқса, қуёш сиймосидин.

Яна:

Мунча қилғон орзулардин муяссар бўлмаса,
Фурқатий узолат учун бир кунжи гор истар кўнгул,

каби мисралари Навоий ва Бобур мисраларини (охирги байт) эслатади. Лекин Фурқат шеърини сирларини эгаллагандан сўнг, воқеликни, инсонларни ўзи баҳолар бошлагач, замона ва унинг дард-ташвишлари, инсоннинг севги-садоқат туйғулари, орзу-армонлари тўғрисида етук, гўзал, ўз сўзи билан айтганда «руҳпарвар байтлар» тўқий бошлайди. Фурқат ўз газалларида севги-вафони улуғлайди. Унинг севги, ёр, ошнинг тўғрисидаги қарашлари инсонни улуғлаш гоёси, баркамол инсон орзуси билан жипслашиб кетади. Фурқат газалларида «Фидодур бир қошиқ қоним йўлларида», «Остонангда тўкилса бир қошиқ қоним мани», «Ўлдуруб ташланг ани кўйиға, эй аҳбоблар, итлари тирноғиға бўлсун хино қоним манинг» каби ёр учун жонини фидо қилиш гоёсини ифодаловчи мисралар кўп. Фурқат сўзларининг оддий такроридан севгилисини идеал гўзал ёр тарзида таърифлашга муяссар бўлади («Даҳан нозик, забон нозик ки лаб нозик, суҳан нозик»). Яна бошқа газалида:

Лаб гул, ораз гул, бадан гул, жабҳа гул наҳлдин,
Эй, вужудинг гулшанида бор бу миқдор гул,—

деб ёзади.

Фурқат газалларида ижтимоий мазмун салмоғи тобора ошиб боради. У Қўқонда, Янги Марғилонда, Хўжанд, Тошкентда ва чет элларда яшаган, сафарда бўлган пайтларда адолатсизлик, зулм, зўравонлик ва камбағалларнинг хор-зорликда яшашини кўриб, ғамгин, фоживай руҳдаги асарлар ёзади. Унинг қалб кўзи кун сайин очилиб, дунёнинг тескари тузилганлигига ишона боради «Бўлуб борур жаҳон кўзимға тор оҳиста-оҳиста», дейди бир газалида. Бир ўрнида ўзининг ноилож ҳаётидан нолиб афсус чекади ва қаҳр-ғазаб билан дейди:

«Хўбларга зўру зар» — эл ичра бу масал бор,
Мен хастани, фиғонким, илкимда зўру зар йўқ!

Еки «Тортадур» газалида ҳам мана шу саринг олтин касрининг оддий инсонга келтирадиган кулфатини алоҳида таъкидлайди:

Чархи кажрафторининг бир шевасидин доғман,
Айшни подон суруб, кулфатни доно тортадур.
Соринг олтун касрати кўнгулни айлайдур қаро,
Чунки сафро бўлса голиб ўзга савло тортадур.

Яна:

Йўқ эътибори — зари йўқ, — агарчи бўлса малак,
Эл ичра дев-зари бўлса, — муътабар кўрдум.

Жаҳонни кулфатида булбул ўрнига, афсус,
Либоси бахмалу кимхоб ҳанги хар кўрдум.

Фурқат ватани Қўқонни тарк этгач, доим уни соғиниб, унга талпиниб яшади. Агар ўз юртини ташлаб кетишга мажбур бўлмаганда эди, унинг ижодида ватан мавзун бу қадар кенг ва чуқур бадий таҳлил этилмаган бўлур эди. У бир неча асарида ит образини ишлатади ва «Адашган ит каби Фурқат қаён борғум билюлмасман», «Мисоли телба итман, карвонимдин адашганман» деб ўзининг аччиқ тақдирига ишора қилади (Шоир ўзини «Етим қўзи»га ҳам ўхшатади). Фурқат қайси масала, мавзу хусусида ёзмасин, албатта юрагини мудом ўртаб турган дардини — Ватан соғинчини қўшиб кетади. «Қашмирда» радифли асарида ҳинд гўзалини таърифлаб туриб, гапини «Ватан тарки» масаласига буради ва тақдирида шу кулфат ёзилганини айтади. Фурқат ўз асарларида «Ватан оворадурман дўстонимдин адашганман, ватансиз бенаводурман маконидин адашганман!», «Ўз днёринин адашган Фурқатий девопамен», деб такрор-такрор ёниб ёзади (садоқат-вафодорлик ва адашиш ит образига ҳам алоқадор). Бошига ватанидан ва халқидан жудо қилган фалакка, даврон ва замонага нисбатан кескин норозилик билдиради.

Фалак бахти қаро ҳасратда умрумин ало қилди,
Гирифтори фироқ айлаб бу ғамга мубтало қилди.
Фалакдин шиква айлаб, доду фарёд айласам камдур,
Юракка хуну ҳасрат тўлдию икки кўзум намдур.
Фалак кажравлиғидан жоми айшим ерга яқсондур.
Ютуб хуноби ҳижрон таҳ-батаҳ бағрим тўла қондур.
Фалак тоқинг бузулсун, кўб балоларга дучор эттинг,
Қулоқ солмай фиғонимга мени кўб бемадор эттинг.

Фурқатнинг «Баҳор айёмида», «Фигонким», «Тортадур», «Қашмирда», «Сайдинг қўябер сайёр», «Адашганман» каби ғазал, мусаддас ва мухаммаслари унинг асарларидандир ва айни чоқда, ўзбек классик шеърятимиз хазинасидан муқим ўрин олган умрбоқий намуналардир. «Сайдинг қўябер сайёд» мусаддаси эркисизликка исён, озодлик, инсон эрки учун курашга чорловчи чин инсонпарварлик руҳидаги асардир. Унда уч образ — овчи, тутқун ва шоир гавдаланади. Сайёд — овчи — зўравонлик, зулм, адолатсизлик, рамзи, тутқун — оҳу билан шоир тақдири муштарак. Фурқат оҳунинг тузоққа илиниши воқеаси орқали тутқун инсоннинг тақдири ҳақидагина ҳикоя қилмайди, кўпроқ ўзининг қисмати тўғрисида сўзлайди:

Сайдинг қўябер сайёд, сайёра экан мандек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мандек,
Ўз ёрини топмасдан овора экан мандек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қаро экан мандек.

Ҳижрон ўқиди жисми кўп ёра экан мандек.
Куйган жигари-бағри садпора экан мандек.

Кўринадики, Оҳу худди Фурқатдек доим йўлда, бечора, ёрини топа олмай овора, бахти қаро, иқболи тубан, ҳижрон азобидан юраги яра, жигар-бағри илматешик Кейинги бандларда шоир овчидан Оҳуни озод қилишни ялиниб сўрайди, ундан раҳм-шафқат тилайди. Йўқ, у фақат ялиниш билан чегараланиб қолмайди, адолатсизликка қарши исён кўтаради:

Тоғда очилиб лола, ер сабза баҳор ўлса,
Охир бу нечук бедод, олам анга тор ўлса,
Чиқмай деса жойидин — узлатда фиғор ўлса,
Гар чиқса баногоҳи — домига дучор ўлса.

Ҳижрон ўқиди жисми кўп ёра экан мандек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мандек.

Фурқат бу мусаддасини Тошкентда вақтида (1889—1891 йиллар) ёзган. Унинг мазмуни ва руҳи, ундаги оҳанг ва кайфият шу даврдаги, саёҳат баҳонасида эрк, озодлик, адолат излаб чет элга бош олиб кетаётган Фурқат ҳолатига жуда-жуда ҳамоҳанг эди.

Фурқатнинг чет элда ёзган «Адашганман» радифли муҳаммаси «Сайдинг қўябер сайёд»га жуда яқин. Унда ўз ватанидан жудо бўлган инсоннинг қалб тугғени, дард-ялам, ўкинчи, зори, армони бор бўйича тўла ифодаланган. Бу асарни Фурқатнинг ўз сўзлари билан айтганда, ватанидан жудо бўлган инсоннинг «мусибатномаси»дир, истаса уни «юз қулочли шарҳи дoston»га айлантириши мумкин. Асардаги ҳар бир образ, ҳар бир белги ҳижрон, ватан, соғинч ҳақида гапирди: ундаги булбул бўстонида ажралган ва фақат фиғон қилади, онасини йўқотган етим қўзи, карвонидан адашган телба ит, бмёбонда саргардон Мажнун... Асарда ғариб, ғурбатий, ғам, ғурбаткаш, ҳажр, ғариблик, ғарибий, фиғон, хароб хазон бағри қон — хуллас Фурқат тахаллуси мазмуни билан ҳамоҳанг сўз образлар кўп. Ҳатто асар охирида шоирнинг ўзи ҳам атайин эътиборни ўз тахаллусига тортади:

Қадимни ҳам кўранлар, ишқ бори меҳнати, дерлар,
Танимда нотавонлик бонси ғам касрати, дерлар,
Қаён бўлса бир ғурбаткашида улфати, дерлар,

Замона аҳли таҳаллус бу сабабдин Фурқатий дерлар,
Неча йилдурки ошуби замонимдин адашганман.

Фурқатнинг чет элдан ўз юртига — дўстларига ёзган мактублари шахсий қимматга эга бўлибгина қолмасдан, улар энг аввало шоирнинг таржimai ҳолини (чет эллардаги саёҳати ва Ёркенддаги турмушини ўрганишида катта аҳамиятга эга. Буларда ҳам Фурқат ўз юртига ва халқига муҳаббат ва соғинч туйғуларини ифодалайди. Муқимийга ёзган мактубида (1889) «Соғлиқ йўқдур танимда ҳар кун беморман», дейди. Шу туйғулар у Тошкентга келаётиб, Хўжаида бир неча ойлаб туриб даволашмоқчи бўлади, аммо фақат Тошкентга келгач, дардига бироз даво топади. Сўнгра хатда Янгиқўрғон қишлоғида тура олмаслигини айтиб, «Сўзлашурга бир дуруст одам йўқ, ҳам гармдур, мундайин ерда турс олмасман юроғи торман», дейди. Ган бир қишлоқ ҳақида кетаётган бўлса-да, бари бир бу ерда Фурқатнинг димққан муҳитдан чиқишга ва сафар, саёҳатга мойиллиги ҳам сезилиб турибди. «Сабога хитоб» мактубида унинг қалбидаги «Ҳижрон гуссаси» акс этади, айни чоқда шоирнинг фалакнинг адолатсизлиги ва замона ташвишлари тўғрисидаги одил фикри ҳам ифодаланган. Фурқатнинг шеърини мактублари унинг қатор мусаддас, муҳаммас ва газаллари каби реалистикдир.

Ҳаётга яқинлиги, маърифий қимматга моликлиги жиҳатидан Фурқатнинг «Гимназия», «Илм хосияти», «Тошканд шаҳрида бўлгон нағма базми хусусида», «Виставка хусусида» (учта шеър), «Нағма ва нағмаларнинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида», «Акт мажлиси хусусида» каби манзумалари ажралиб туради. Буларда Фурқатнинг янгиликнинг ҳақиқий тарғиботчиси, чин маърифатпарвар шоир ва байналмилалчи зиёли эканлигини кўриш мумкин. Фурқат Туркистоннинг Русия тасарруфига ўтишдаги ижобий жиҳатни англаб этади. Бу аввалги хонлик давридаги каби ўзаро уруш-жанжалларнинг барҳам топиши ва юртда нисбатан осойишталик қарор топишида, илм, маърифатдан баҳраманд бўлишда, деб билади:

Қачон Русия аҳли қўйди юз Фарғона мулкига,
Мусулмонларни ул шўру балолардан амон этти.

Фурқат Русия илми, фани, маданияти ва у ердаги давлат тизимининг афзалликларини мақтаб, тарғиб этибгина қолмасдан, ўз юртининг бошлиқларини дадил танқид қилади:

Эсизким, бизни ўтмуш хону беглар,
Кечиб ишратда зайи субҳу шоми.
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб неча авоми.
Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятда эҳтиром.

Фурқат «Рус аскарлари таърифиди» ва «Суворов ҳақида» достониди рус халқининг ҳурмат билан мақтайди. Фурқат Тошкент театрида рус муаллифининг Суворов ҳақидаги пьесасининг томоша қилиб чиқиб, уни шеърини баён қилади. Достонда Суворов, шоҳ мулозими, Маркиза Нипули каби бир нечта образлар бўлиб, Фурқат буларнинг монолог ва диалогларининг ҳам беради. «Суворов ҳақида» ва «Юпон мулкида бир афсона» (1891—1893 йилларда ёзилиб, 1896 йилда босилган) асарлари Фурқатнинг эпик шеърини ўз қаламининг сиёнаб кўрганлигининг тасдиқлайди. Бу афсона асосида ёзилган достонда саргузашт сюжет ётади: қаҳрамон, римлик (Рим) қиз бошидан кутилмаган саргузаштлар ўтади. У аввал бахтиёр эди, кейин касал (сил) бўлиб, денгиз бўйида даволаниб юради, шунда тўлқин тортиб олиб кетади. Бу бахтсизликдан кейин у яна бахтиёр бўлади: бир балиқчи йиғит уни қутқариб, даволаб отасига тоштиради. Асар Шарқ достончилигидаги ва Ғарб саргузашт-романтик асарлардаги каби бахтли якуни билан тугайди. Фурқат асарда одамийликни, меҳр-оқибатни улуғлайди. Фурқат ўзининг босиб ўтган йўли, кўрган-кечирганлари, замондошлари ҳақидаги «Фурқатнома» мемуар шаклидаги насрий асари, «Ёқуббек марҳумнинг қўлига тушган Қашқар вилоятининг аҳволоти хусусида» (1897), «Қашқар вилоятидаги сартия халқларининг зиндагонлик ҳаволотлари хусусида» (1897), «Хорижия шаҳардин ёзган бир эшоннинг сўзи» (1905) каби қатор публицистик мақолалари «Туркистон вилояти газети»да босилган. «Фурқатнома»да Фурқатнинг таржимаи ҳолига онд подир маълумотлар, жумладан илк шеъри, устозлари, замондошлари, фозил кишилар тўғрисидаги мулоҳазалари, ўзбекларнинг урф-одатлари, маориф-маданияти, руслар ҳақидаги қарашлари ўрин олган. Театрни шундай таърифлайди: «Неча марта театр ном Русия халқининг тамошохоначисига бориб, андаги ўюн-тақлид тартибларининг кўрдум. Аларнинг кўрсатган тамошоси бизнинг масхарабозидек махз кулгу учун эмас экан, балки ибрат учун экандур. Бу тариқадаким, ўтган замондаги одамларнинг аҳволлари ва тирик-

чиликларини ва ул мардум ораларида бўлгон муомалаларни тақлид қилиб кўрсатар экан ва баъзи кулгүлук ўйинлар бўлса, борганлар андин ҳам ибрат, ҳам хурсандлик истифода қилур эканлар. Ул тамошохона катта бир олий иморат ўлуб, анда эркак ва хотунлар келиб ҳаммалари курсида яхши одоб тутуб ўлтурур эканлар».

Фурқат публицистик асарларида дунёдаги сиёсий аҳволни ҳинд, афгон уруши моҳиятини, инглизларнинг Шарқдаги сиёсатини, Қашқардаги халқларнинг аҳволини чуқур билишини ва одил баҳолашини намоён этган. Буларда у инсонпарвар, адолатпарвар инсон ва зулм, тенгсизлик, қиргин келтирувчи уруш душмани тарзида кўринади. Энди Фурқат лирик шоиргина, маърифатпарвар ижодкоргина эмас, айни чоқда ўз замонасининг илғор зиёлиси тарзида ҳам ўз талантининг янги қиррасини кўрсатади.

Фурқат ўзбек шеъриятининг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигининг ошишига, дostonчилик, шеърый мактуб, меъуар жанри, публицистиканинг ривожига, айниқса ўзбек адабиётида маърифатпарварлик йўналишининг камол топиши ва демократик адабиётнинг ривожига ўзининг катта ҳиссасини қўшган йирик ва ўзига хос ижодкордир.

Фитрат ҳозирги замон ўзбек адабиёти, ўзбек фаъл ва маданиятининг йирик вакилидир. У қомусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, ўзига хос драматург ва шоир, жанговар сиёсий публицист, шоир, журналист ва талантили давлат арбоби эди.

Фитрат ўз таржиман ҳолида ёзишча, 1884 йилда Бухорода туғилди (С. Айний уни 1886 йилда туғилган дейди). Отаси Абдурахимбой савдо иши билан шуғулланар эди. Шунинг учун чет элларга (Қашқар, Туркия, Эрон) борар, дунё аҳволидан бохабар эди. Онасининг исми Бибижон эди. Фитрат бошланғич тарбияни диний мактабда олди, кейин «Мирараб» мадрасасида таҳсил олди. Форс, араб тилларини мукаммал билган Фитрат ўз давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга ҳам қизиқиб қаради. Ўзининг айтишча, аввал жадидлар ҳаракатига қаршилик қилди, кейин унинг моҳиятини англаб етгач, бу ҳаракатга қўшилди. Ҳатто ашаддий тарғиботчиларидан бирига айланди. Шу жадидлар маслаҳати ва ёрдами билан Истамбулга (Туркияга) ўқишга боради ва 1909—1913 йилларда шу ерда истиқомат қилади. Туркиядаги ҳаёти Фитратнинг дунёқараши, сиёсий онгини кескин ўзгартириб юборди. У Туркистон ҳаётига Туркиядаги ўзгаришлар (бу пайтлар «Ёш турклар инқилоби» воқеаси бўлган эди) ва илгор мамлакатлар даражасидан чиқиб қарай бошлайди: диний хурофотни кескин танқид қилди, ҳатто динни, мактаб-маорифни ва Туркистондаги идора усулини ҳам ислоҳ этиш ғояси билан нафас олди.

Фитратнинг 1909 йилда Истамбулда «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилган мунозараси» китоби босилиб чиқди (Фитрат асарини 1908 йилда ёзганини айтади). Асарни амир Бухорода босилишига рухсат бермагач, Истамбулда нашр эттирган эди. Асар форсча ёзилган, уни Ҳожи Муин ўзбекчага айлантиради ва «Туркистон вилоятининг газетаси»да бостиради (1911). 1913 йилда алоҳида китоб ҳолида чиқади, унга Бехбудий кириш сўзи ҳам ёзган эди. «Ҳибс қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди,— дейди Фитрат,— у замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асарни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир

кўй расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди. Унинг ноширлари бўлгон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўз боши ёздим ва шунинг билан, гуё, танқиднинг унга эмас, маъмурларига онд бўлгонини кўрсатдим. Бу замондаги Бухоронинг ижоби эди. Шунинг билан мени Бухоро амирининг тарафдори, дейиш ҳам мумкин эмас. Менинг Бухоро амирига қарши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларга раҳбарлик қилганимни билмаган йўқ».

Фитрат адабиётининг ҳамма жанрларида қалам теб-рата бошлади. У 1910 йилда Истамбулда «Сайха» («Чорлов») деган шеърлар тўпламини бостирди. У ҳам форс тилида эди. «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»ни ҳам форсча ёзади ва 1912 йилда Истамбулда нашр этилади.

Фитрат Туркиядан қайтгач, Бухоро, Самарқанддаги қизгин адабий жараён, маданий, маориф ишларига ва сиёсий ишларга аралашиб кетди. Самарқандда 1917 йилдан чиқа бошлаган «Хуррият» газетасига муҳаррирлик қилади (27—87-сонларига). Газетада миллий мустақиллик тўғрисида тарғиб этади. Большевиклар ҳаракатини ёқлаш керакми ёки йўқми, унга қарши туриш керакми, деган масала кун тартибда турган пайтда Фитрат большевикларни ёқлаб «Хуррият» газетасида бош мақола эълон қилади. «Мақолада,— дейди Фитрат,— курашнинг қайси томонига қўшилиш керак?» деган саволни қўйиб, ўзим сўл томонга қўшилишни ёқладим. Бу курашнинг «ўнг» томонидан бизга хайр йўқлигини даъво қилдим. Менинг бу даъватим каромат эмас, тажриба натижаси эди, чунки Бухоро амири билан бўлган жанжалимизда муваққат ҳукуматнинг тўппатўғри амир томонида турганини, бизнинг эса, рабобийлар томонидан, ишчи-деҳқон-солдат депутатлари Совети томонидан ҳимоя қилинганимизни ўз кўзим билан кўрган эдим ва коммунистлар фирқасининг миллат масаласини бутун дунёдаги сиёсий фирқаларга кўра тўғри ҳал қилганини яхши билар эдим. Менинг муҳаррирлигим остида чиққан мазкур «Хуррият» газетаси Самарқанд жадидларининг ношири афкори эди, сўнг замонларда бир бойнинг пули билан чиқар эди. Мен шунга қарамасдан газетани большевикларга хайрихоҳ бир нутқтада сақлашга тиришдим, большевиклар мақолаларига ўрин бердим. Самарқанддаги ишчилар ташкилоти билан «Шўрон ислом» орасидаги

кураида ишчилар ташкилотининг ношири афкори каби ҳаракат қилдим».

Қўқон Мухторияти тузилганда (1917 йил ноябрь) Фитрат Самарқандда эди. Шу ердан унга аъзо қилиб сайланади. «Қўқонга бормадим. Мухториятнинг ҳеч бир ишига иштирок қилмадим», дейди Фитрат. Аммо ўзининг «Хуррият» газетасида бу воқеани юракдан қувватлаб мақола эълон қилади: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қонланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди, шарафимиз ёмурулди. Номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик. Сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйин сундук. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, имонларимизга ўраб сақладук. Бу — Туркистон мухторияти.

Маҳкама эшикларидан йиглаб кетганда, ёруқсиз турмаларда ётганида, йиртқич жандарманинг тепкуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндорларимиз осулганда оғзимиз йўқолди. Миямиз бузилди. Кўзимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарсага кўролмадик. Шу л чоғда тушқун руҳимизни кўтармак учун, шу л қопқора дунёнинг узоқ бир ерида ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шунини кўрар эди. У л нима эди? Туркистон мухторияти!» («Хуррият», 1917, 5 декабрь).

Фитрат Бухорога бориб Колесов воқеасига (Туркистон халқ Комиссарлар Кенгашининг раиси Ф. И. Колесов отряди билан ёш бухороликларнинг биргаликда амирликини афдариб ташлаш учун қилган қуролли қўзғолони) аралашади. Қўзғолончилар томонидан Бухоро амирига топширилган ультиматив Фитрат томонидан ёзилган эди. (1918). Бу пайт Фитрат Бухоро компартиясининг аъзоси эди, 1919 йилда эса Марказий Комитет ва кейинча Сийсий Бюро аъзоси бўлган. Колесов маълумиятидан кейин у Тошкентга келади ва Афғонистоннинг Тошкентдаги элчихонасида таржимонлик қилади (1919—1920), Бухоро большевикларининг «Тонг» журнаliga муҳаррирлик қилади (у Тошкентда нашр этилар эди, 1920). 1918 йил охирида «Чигатой гурунги» ташкил этилади. Фитрат унинг раҳбарларидан ва фаол аъзоларидан бири эди. Бу ҳаракатнинг вужудга келишига зарур сабаблар бор эди: мактабларда усмонли тил ва усмонли адабиёт она тили ўрнида ўқитила бошланади, ўзбек тилининг мавқеи тушиб кетади. Фитратнинг таъ-

кидлашича, «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилиги ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган жадидларга қарши курашди... «Чигатой гурунги» ўз замонида пантуркизм панисломизм ҳаракатларига қарши курашмоқда эди Фитрат 1921 йилда Бухоро ҳукуматида Халқ маорифи нозирин, кейин Хорижия нозирин, халқ хўжалиги Кенга шининг раиси, жумҳурият Марказий ижроия қўмитасининг ўринбосарин, халқ нозирлари Шўросининг муовини ҳукумат режа ва харж-сарф ташкилий ҳайъатининг раиси каби масъулиятли вазифаларда ишлаб, Бухоронинг равнақи учун қўлидан келган ёрдамнинг аямади. Айни пайтда Ф. Хўжаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати раҳбарларининг миллатнинг тараққиёти учун олиб борилаётган кенг кўламдаги яхши ишлари Москвага ёқмади. Москва Бухоро ҳукумати таркибин бой, савдогарлардан иборат бўлиб қолган, деган айбни қўйиб ҳукумат аъзолигидан беш кишинин, жумладан Фитратни ҳам чиқаради (1923 йил 12 июндаги Пленумда). Фитрат Москвага келинга мажбур бўлади. У ерда Шаритилари институтинда илмий ходим бўлиб ишлади (1923—1924). Шу йиллари унга профессорлик унвони берилди.

Фитрат Москвадан қайтиб келган, Бухоро, Самарқанд, Тошкент университетларида дарс берди, Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институтинда, Тил ва адабиёт институтинда, Ўзбекистон Фанлар комитетинда ишлади. Бу йиллари қатор бадий асарлар билан биргача жуда кўп илмий асарлар яратди. Аммо Фитратнинг миллатпарварлиги большевиклар ва шўро ҳукумат раҳбарларига ёқмас эди. Уни Чўлпон, А. Қодирий, У. Носирлар билан бирга миллатчиликда айбланган тобор кучайди. Фитрат Бухорода ишлаганда у ерда Ёш бухорелик инқилобчилар фирқаси ва Бухоро коммунистлар фирқаси бор эди, у коммунистлар фирқаси томонидан турди, кейин ҳам, Тошкентда вақтида ҳам шу йўналишда ишлади. Фитратнинг ўзи «Мен ўзбек миллатчис бўлган замонларда (миллатпарварли демокчи — С. М. ҳар вақт Шўро ҳукуматига ва коммунистлар фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим», дейди. Афсуски коммунистлар идеал учун, ҳақиқат, адолат, маориф, фан, маданият ва миллат тақдирини учун туну кун меҳнат қилган бунда улуг зотини шу партия, шу шўролар ҳукумати қамоққа олди ва 1938 йил 4 октябрда А. Қодирий, Чўлпонлар билан бирга ваҳшийларча отиб ташланди.

Фитрат кўп қиррали ижодкордир. Бу — унинг лирикаси, драматургияси, публицистик ва илмий мақолаларидир. Аммо шунинг айтиш керакки, Фитрат ҳамма жанрларда ҳам битта, ягона қалби билан намоён бўлади: у бадий ижодда ҳам, илмда ҳам, ижтимоий фаоллигида — давлат ва жамоат арбоби сифатидаги хатти-ҳаракатида ҳам бир мақсад, бир орзу-армон билан нафас олди. Бу — халқини жаҳолат, турғунлик, ғафлатдан уйғотиш, илм-маърифатга чорлаш, эркин, озод, бахт-саodatли ҳаётга, биринчи навбатда миллий мустақилликка эришишга чорлашдир. У ўзбекининг ўзлигини таниши, ота-боболари каби улуғвор кашфиётлар қилишга, бирлашган, кучли, қудратли давлат тузишга ва дунёнинг илгор маданий мамлакатларига етиб олишга чақирди. Бутун ижоди халқнинг қалб кўзини очишга ва меҳнат, ўқини, яратини, курашга — инқилобга даъватдан иборатдир.

Фитратнинг илк тўплами «Сайха»нинг фазилати, Файзулло Хўжасев таъкидлаганидек, «Бухоро мустақиллиги гоёси ёрқин миллий шаклда биринчи бор ифодага берилиши эди». Шу туфайли бу тўпламнинг Бухорода босилишига амир Олимхон қаршилик қилади. Шунга қарамай «Сайха»ни 1910 йилда Туркияда (Истамбулда) ўз ҳисобидан нашр эттиради. Тўпламдаги шеърлар форс тилида, ундан 15 тачаси ўша вақтларда (1914 йил) «Садон Туркистон» газетасида ўзбекча изоҳи билан босилади. Тўплам Ватанга муҳаббат, халқ гам-гуссасига ачинини ва зулмдан қутулишга ундани туйғуси билан йўғрилган.

Ҳам моҳи мангу осойиши, иззу шарафи ман,
Ҳам қабил ман, қибил ман, чамани ман.

У — менинг осмондаги осойишта ойим, иззатим, шарафим.

(У — менинг саждагоҳим, жону танимдир).

Фитратнинг «Учқун» деган тўпламининг чиққанлиги тўғрисидаги хабар ҳам босилган (1923), аммо у топилмаган. Республика матбуотида, «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида (1922) қатор шеърлари босилган. Гарчанд Фитрат форс, араб тилларини яхши билса-да, ўз шеърларида иложи борича уларни ишлатмасликка ва содда ўзбек тилида ёзишга интилади. Унинг устига Фитрат ўз бадий ижоди ва илмий мақолалари орқали бармоқ вазнининг қулайлиги ва кенг имкониятларини тарғиб қилади. «Бир оз кўл!», «Ишқининг тарихи», «Яна ён-

дим»... «Ўқитувчилар юртига», «Қор» каби шеърлар соддалиги ва ички туйғу ва кечинмаларни ҳаққони ифодалаб бериши билан жозибалидир. «Ўқитувчила юртига» шеърида элни маърифат, ҳақиқат йўлига йўналтириш, жаҳолатга қарши курашишга даъват этади:

Орқадoshлар жангли ўйин йиққали,
Эл кўзини олгон қоронғу пардаларни йиққали,
Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик, туринг, элга тўғри йўллар очғали.
Эллари махвдан қутқарон илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.
Биз эрурмиз элнинг инсонлик қонин қайнатувчи,
Турк арслонини ўриясиз уйқудан уйғатувчи.

Фитратнинг энг машҳур шеърларидан бири «Мир-рих юлдузи» га деб номланади. Бу шеър унинг бошига кўп кулфатлар солди, уни миллатчи деб айблашда яна бир қўшимча дастак бўлиб хизмат қилди. Шеърда Фитрат юлдуз баҳонасида Оллоҳга мурожаат этиб, большевикларнинг, босқинчи рус аскарларининг ваҳшийликларини фоти этади ва юртдошларини уларга қарши нафратини қайрайди:

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар.
Ўртоқ қонини қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин тўймай еган қоплонлар?
Борми сенда ўксус, йўқсулнинг қонин —
Гурунглашиб — чоғир каби ичганлар?
Борми сенда бутун дунё тузугини
Ўз қопчигин тўлдиргани бузганлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатувчи хоқонлар?
Борми сенда қорин, қурсоқ йўлида,
Элин, юртин, борин-йўғин сотғарлар?

Мана шу мисрларнинг ўзидек Фитрат шеърларининг миллий уйғонини ва инқилобий руҳда эканлигидан далолат беради.

Фитратнинг «Сайёҳ ҳинди» («Ҳинд сайёҳининг қиссаси») насрий асари 1912 йилда босилди. Бу асарнинг аҳамияти унинг на шеъриятидан ва на драматургиясидан қолншмайди. Асарда жаҳон халқлари, илғор мамлакатлар фуқароси кўзи билан Бухоро, умуман Туркистоннинг давлат тузумига, тартиб-қондасига, халқнинг турмуш тарзига, иқтисодига, сиёсатига, мафкураси, маданиятига, маорифига назар ташлаб, улардаги ибратли жиҳатларни қўллаб-қувватлаб, иллатларини беаёв фоти этган. Фитрат асарда Бухоро ҳаётичи беш қўлдай билгани, унинг ривожига гов бўлган барча ил-

латларни бартараф этиш чораларини кўрсатиб бера олинган намойиш қилади. Асардаги сайёҳ номидаги шахс («Мен») Фитратнинг ўзидир, у бирор шахс билан — мезбон билан суҳбат қилиш, мунозара этиш жараёнида ўзининг эзгу фикр, тилак-армонларини айтади. Асарни Бухорони, умуман Туркистонни тараққиёт йўлига олиб чиқиб дастури дейиш мумкин. Мана «Уламо» бобида Бухоронинг илм маркази бўлганлигини таъкидлагани ҳолда энди орқада — жаҳолат ботқоғида ботиб қолганлигини айтиб, шу бухороликларга бошқалар ҳам «Жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботдилар», «бугунги ҳақиқий илмдан мутлақо хабарсизлар», дейди. «Умаро» бобида эса амалдорлар «ҳукмронлик отига миниб, бечораю бадбахт халқнинг мол, жон, арз, номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этадилар», дейди. Фитрат иллатларини жуда асосли, шафқатсиз таҳлил қилади: ҳовузлардаги ифлос сувлардан ичиш — касалликларни ичишидир, сохта мозорларга эмас, фақат Оллоҳга сиғиниш лозим, дейди. Мутаассиб руҳонийларнинг ҳадисларда йўқ гапларини ташвиқ қилишларини танқид қилиб, ўзининг Қуръон, ҳадисларни, Имом Исмоил Бухорийни чуқур биلىшини намойиш қилади; Бухорода нечта мадраса борлиги, уларнинг номлари ва «оламга тўрт юз олимни ҳадя этгани»гача, ҳозир эса чўкиб қолганини гапирди.

«Эй бечора миллат! Буларнинг барчаси мажбуран шайрийлаштирилган ҳуқуқлар бўлиб, сен ҳозир ана шу зўравонлар — қонингни сўрувчи, хонумонингни кўкка совурувчи, шараф ва номуснинг бунёдига ўт қўювчи кишиларга тарафдорсанки, ҳали ҳам буни тушунмайсан!» дейди. Яна бир жойда «Ҳаммага маълумки, ҳар бир миллатнинг тараққиёти учун илм асосий сабабдир. Сизнинг илмингиз йўқ», дейди.

Фитрат тижорат ва бой бўлишни тарғиб этади, аммо бойликка сажда қилиш, имон-эътиқодни, инсофни йўқотишни қоралайди. Шарият пешволари тижоратни, бойликни қоралайди, дейишади. Фитрат пайғамбаримиз «камбағаллик кофирликка яқиндир» деган эди дейди ва фақат нафси тийини кераклигини уқтиради («Тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир» дейди Фитрат). Асарда халқни бирлашишга, завод-фабрикалар қуришга, тижоратни ривожлантиришга чақиради.

Фитрат яхшигина иқтисодчи ва доно сиёсатчи эди. «Шарқ сиёсати» (1920) китобида «Мусулмон дунёсинглиз оёқлари остида йиқилгон, тебраниб, талпиниб

турадир», деяр экан, Туркистоннинг инглизлар қўлига тушмаслик ва тараққий қилиши учун Россия билан яқинлашиши кераклигини айтади: «Мусулмон дунёсини Оврупо жаҳонгирларидан қутқармоқ керак. Лекин мусулмон дунёси бўлган билимсиз, онгсиз, ҳунарсиз қолгон: бирлиги йўқ, иш йўлларини билмайдир, уруш яроғи йўқдур, шунинг учун Овруподаги кучларнинг бириси билан қўшулардан бошқа чора йўқ», шунинг учун «Россия Шўролар ҳукумати билан келишмак, бирлашмак керак», дейди.

Бу кўчирмани келтиришимизнинг боиси яна шундаки, 1920 йилда «Чин севиш» ва ундан уч йил кейин 1923 йилда «Ҳинд ихтилолчилари» фожиасини ёзади. Бунда инглиз босқинчиларидан Ҳиндистонни озод қилишга киришган ёшларнинг кураши, жасоратини кўрсатади. Бу ғоя «Чин севиш» пьесасида ҳам олға сурилади. «Чин севиш» Фитратнинг сиёсий-фалсафий йўналишдаги кучли асаридир. Фитрат тасаввуф, нақшбандлик, яссавийчилик тўғрисида теран рисола, мақолалар ёзган. «Чин севиш»да буларнинг таъсири сезилади. Асарда инглиз босқинчиларига нисбатан, капитализмнинг ахлоқ бобидаги қусурларига, Оврупонинг мусулмон дунёсига бўлган душманлик сиёсатига нисбатан нафратини ифодалайди. Фитрат Оруподан давлат тузуми, фан-техника соҳасидаги барча ютуқларни ўрганиш, ўзлаштириш тарафдор. Аммо у ерда меҳр-шафқатлилиكنи бир чеккага суриб бутун чоралар билан фойда кетидан қувишни, пулга, олтинга сажда қилишни қаттиқ танқид қилади. Асар қаҳрамони Қаримбахш «Оврупода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими қоллонинг тиши, тирноғи каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўп иш кўрмишдир», дейди. Асардаги Ватани озодлиги учун жонини тиккан йигит Нуриддиннинг Зулайхога бўлган ишқи сўфиёна ишқ — чин севишдир, Мажнунлар ишқи сингаридир. У севгилисига жисмонан етишиндан кўра юқорироқ тилакни — руҳий бирлашинини орзу қилади. «Оврупода руҳ йўқдир. Улар руҳоний лаззатдан бир нарса англаёлмайдилар. Чин севиш ва ҳақиқий ишқнинг туб ери Шарқдир. Мажнун, Фарҳодлар каби ишқ пайғамбарлари Шарқда етишдилар. Бутун Овруподаги ишқ отини олган ҳоллар ҳайвонлиқ ҳаваслардан бошқа нарса эмасдир», дейди. Албатта, Фитрат бу ерда Овруподаги бешарм, яланғоч, ибосиз севгини, айни-ишрат ва бойиш манбаига айланган сохта муҳаббатни, ҳайвоний ҳирсини назарда тутмоқда.

20-йиллар охири ва 30-йиллар бошида Фитратни миллатчиликда айблаш ҳаракати авж олган пайтда пьесаларидан ҳам дастак сифатида фойдаланганлар. Айниқса Ҳ. Олимжоннинг Фитрат тўғрисидаги каттагина мақоласида «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Темур соғанаси» (бундан бир парча қолган холос) пьесаларидаги барча фикр-ғояни шўроларга қарши айтилган, деб даъво қилган. Аслида ҳам Ҳиндистон ва инглизлар масаласи ўша даврнинг кун тартибида турган масала эди. Фитрат шу ҳолатдан фойдаланиб туриб, босқинчиларга, айниқса босмачилик ҳаракати, яъни халқ озодлиги кураши авж олган пайтти, ўша даврдаги қирғин, адолатсизлиكنи назарда тутиб, халқни миллий мустақиллик, озодлик курашига чақиради. Фитрат пьесаларида шу рамзийлик, имо-ишора усули кенг қўлланилган. «Ҳинд ихтилолчиларида» Раҳибхон ва унинг севгилис Дилиавоз, қаландар Лолахардиёл каби фидойиларнинг ватанпарварлигини кўрсатиб беради. Асардаги жуда кўп гаплар сўзсиз қизил империяга ҳам қарши қаратилган эди. «Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ эзгу ишларнинг биринчиси», «Қуръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдек буюк», «...ўйчқани масжиддан ҳайдаш каби эзгу» иш лозим, «улар таловидан қутилмоқ учун бирлашмоқ» керак, «Бу кун ўлкада қўйдан ортиқ одам кесилади», «Масжидда номоз учун йиғилганлар — сиёсий йиғин ясагон бўлиб, тўлго боғланар эди, эр билан хотин ўзаро кўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши бўлиб, дорға осилар. Бу кун устидагина шу ўлкага қараганда, йиқилгон шаҳарлар, ёндирилган қишлоқлар, талабгон уйлар, кесилгон бошлар, осилгон гавдалар, тўкилгон қонлардан бошқа бир нарса кўрмаймиз...»

Пьеса юртдошлари учун бир сабоқ, дастур, чорлаш, ундов эди. Асарин «Йиртқичлардан элимизни қутқарамиз», деб тугатилиши ҳам бежиз эмасдир.

Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедияси 1924 йилда Москвада нашр этилади. Трагедия гарчанд XVIII асрда яшаган аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон ҳаёти ҳақида ҳикоя қилса-да, аслида ўша босмачилик даври руҳиятига ҳамоҳанг эди. Драматург тож-тахт ва шоҳ, тож-тахт ва адолат, тож-тахт ва халқ тақдири, мамлакат тақдири масалаларини қўяди. Зулм, адолатсизлик, зўравонлик мамлакат ва халқни хароб қилишини кўрсатиб беради: золим шоҳ, золим амалдорнинг тақдири фожиаи якунланиши ва фақат адолатли ҳукмдоргина халқ, юртга тинчлик, бахт-саодат бериши

мумкин, деган ғоя олға сурилади. Шу жиҳати билан асар 20-йиллардаги юртдаги қирғин, зўравонлик ва уни келтириб чиқарган тузум билан жипсе боғлангандир. Абулфайзхон фақат қон, зулм эвазига тахтга чиқади ва шу йўл билан ҳукмронлик қилади. У акасини, ота ўрнидаги Фарҳод оталиқни, дўстларини ўлдириб тахтни эгаллайди, бу қилмиши туфайли бемалол ухлай олмайди, доим қўрқув, таҳликада яшайди. Бу ҳақда шундай дейди:

«Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Буларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур? Йўқ... Йўқ. Буларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдираман, ўлдираман. Дунёда битта душманим қолмагонча, қон тукаман. Ўлфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан суғорилатурғон бир ёғочдир!»

Сарой аҳли Ҳакимбей бошчилигида Абулфайзхонга қарши туради. Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухорони олишга йўлга чиқади. Суяничиги йўқ Абулфайзхон унга қарши курашмоқчи бўлади. Ҳакимбейлар кучи, қуроли йўқ, венттифоқ хонининг бу йўлнинг қувватламайди. Нодиршоҳ билан музокара олиб бориб, тинч йўл билан таслим бўлиш фойдали эканлигини айтишади ва шунга қарор қилинади. Нодиршоҳ гоят уста ҳукмдор бўлганлиги учун Бухорони олишга эмас, балки у ерга меҳмон бўлиб келаётганлиги ва Абулфайзхонни ўз ўрнида қолдиражанини айтади, совгалар келтиради. Лекин Ҳакимбейлар бу ҳийлани биллишиб, Абулфайзхонни ўлдиради. фарзандларини ҳибсга олади. Унинг ўрнига Абулфайзхоннинг 15 яшар ўғли Абдулмўминни хон қиладилар. Раҳимбой унга заҳар бериб ўлдириб, ўзи тахтни эгаллайди, у ҳам қирғин бошлайди.

Фитрат ижодида диний мавзуда ёзилган қатор рисола, мақола, ҳикоя ва пьесалар бор. «Қиёмат» (1924), «Меърож», «Зайнабнинг иймони», «Оқ мазор», «Қийшиқ эшон», «Зайд ва Зайнаб» каби фантастик ҳикоялар (1928—1932), «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) ва «Рўзалар» (1930) пьесалари шулар жумласидандир. Бу асарлар тўғрисида ҳозир ягона, тўғри фикр, яъни бир хил фикр йўқ. Баъзилар буларда «Ислом дини ақидалари ҳақидаги афсоналарнинг меҳнаткаш халқ оммаси онгини заҳарлаш, унинг ижтимоий озодлик ва бахтли турмуш сари интилишларини кишанлаш учун ўйлаб топилган қурол эканини кўрсатади. Ҳали диний ва хурофий зулмат пардаси кўтарилмаган бир пайтда ёзилган бу асарлар Фитратнинг жасоратли адиб бўлганлигидан

гувоҳ беради» дейди (Н. Каримов). Адабиётшунос Б. Қосимов эса «Шайтоннинг тангрига исёни» асари тўғрисида тўхталиб, «Айрим тадқиқотчилар унда атеистик оҳанглар, кўрадилар. Бу бизнингча, тўғри эмас. Унинг ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имкон бермайди. У динга эмас, аксинча динсизликка, имонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда мутаассибликнинг ҳам душмани», дейди. Бу олим ҳатто мазкур асарда ёзувчининг Октябрь инқилобига муносабати акс этган фикрни ҳам ўртага ташлайди. Бу олимнинг «Айни пайтда мутаассибликнинг ҳам душмани», деган гапида жон бор. Фитрат исломга эътиқод қўйган, унинг тарихини чуқур билган шахс эди. Мадрасада ислом тарихидан дарс ҳам берган ва «Мухтасар ислом тарихи» (форсчадан ўзбекчага қилинган таржимаси 1915 йилда нашр этилган) рисоласи бунинг исботидир. Рисолада на ислом ва на пайғамбаримиз шайннга бирор оғиз таъқидий гап йўқ, аксинча пайғамбаримиз сифатларини махсус таърифлаб, ибрат қилиб кўрсатади:

«Ҳазратнинг ахлоқ ва одоблари бисёр мақбул ва комил бўлгон, ҳеч вақт ёлғон гапирмаганлар, ҳеч кимга хиснат қилмаганлар, ноинсофлик, мурувватсизлик ва беҳаёликдан йироқ эдилар», у «энг олий хулқ ва раҳимли сифатларга эга бўлгонлар. Раҳим ва шафқат, карам ва сазоват, мадад ва илм бобларида оламда машҳур бўлгонлар, беҳуда ғазабга келмас эдилар. Дин ишларидан бошқа масалаларда жузъий камчиликларни кечирар эдилар. Инсоф доирасидан бир қадам ҳам ташқарига чиқмас эдилар, ҳар каснинг билими ва имкониятига қараб иш буюрардилар. Ҳеч касдан ҳеч нарсада тамагир бўлмогонлар ва садақа ҳам олмагонлар», дейди.

Фитрат «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» асарида Бухорода икки юзга яқин мадраса борлиги, унинг уч тоифага бўлиниши ва барча мадрасанинг номини бирма-бир санайди. У бу мадрасалар энди «разолат уйига» айланиб қолганини, бу ердаги уламолар «мазлум халқларнинг қонини ичиб келаётганини» қаҳр ва алам билан ёзади. «Рўзалар» пьесасида сохта эшон ва қозиларни одамларни соғми-касалми, бундан қатъи назар мажбуран рўза туттиришлари, ўзлари эса яширинча овқатланиб, кўкнори сб юришларини фойда этади. «Оқ мазор» ҳикоясида ҳам дин инқобидаги юлғич, товламачи ҳожини кўрсатади. Етти бор ҳаж қилган бу одам эшаги улғач, уни кўмиб, авлиёнинг мазори деб гап тарқатади.

Ғазабланган халқ уни қозига олиб боради. Қози ғазал билан уни сўроқ қилади. Шунда ҳожи ўттиз сўм пори бериб, буни эшағим «Қози бобомга бер!», деган дейди. Қози «Раҳматликнинг бошқа васиятлари йўқми?» дейди ва ҳожини ҳимоя қилади. Қуръонадики, бу ҳиқояда ҳақ дин эмас, балки уни сотиб еювчиларни қоралайди. «Қийишиқ эшон» ҳиқоясида ҳам «зарбани дин билан қуролланган хонлар»га қаратади.

«Шайтоннинг тангрига исёни» асари юзаки қараганд замона билан жипс боғланмагандай ва ундаги шайтон образи ислом адабиётида, айниқса Қуръон, ҳадислар халқ ижодидаги талқинга ҳамоҳангдек туюлади. Чуқурроқ эътибор берилса, замона билан яқиндан боғланган ва шайтон образини традицион йўлдан бормаи янгич талқин қилганини сезиш мумкин. Фитрат «Шайтоннинг тангрига исёни»да ўша огир вазиятдан келиб чиқиб доим салбий маъно кўтариб юрган Шайтон образиг ижобий мазмун юклайди. Шайтон одамга қараб тури «Сен эслик бўл, туша қолма тузоққа, ташла тожни, б таёққа берилма», дейди. Худоба қараб:

Узоқ бўлсин, мен юраман бу кун шод,
Тутқунликдан, қулликдан-да озод.
Раҳбарим фан, пайгамбарим билимдир.
Топинғумдир ёлғизгина ўзига,
Ёлғиз ўзим қутилдим деб юрмайман,
Бошқалардан хабар олмай юрмайман
(Одамни кўрсатиб)

Буни дахи қутқарғумдир қўлингдан.
Чиқарғумдир сенинг янглиш йўлингдан.

Ўзини эркин ҳис қилган Шайтоннинг озодликка, илм-фанга чорлаши, ҳаётга очиқ кўз билан қараб, ўз кучига суяниб иш тутишга ундаши, албатта, Фитратнинг билвосита, киноя, қочирим йўли билан айтган фикрларидир, дардидир.

Фитрат ижодининг яна бир асосий йўналиши унинг илмий асарларидир. У ҳам талантли адабиётшунос, ҳам кучли тилшунос эди. «Ўзбек тили грамматикаси» («Сарф», «Нахв, 1924/30 йилларда олти марта нашр этилди»), «Тожики тили грамматикаси» (1930) ва «Тилимиз» каби тил ҳақидаги ўнлаб мақолалари унинг зўр тилшунослигини кўрсатади. Адабиёт соҳасидаги фаолиятига назар ташласак, унинг ўзбек ва форс адабиётларини, адабиёт назариясининг чуқур билимдон эканига ишонамиз. «Эски ўзбек адабиёти намуналари», «XV асрдаги сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш» «Чигатой адабиёти» ва Яссавий, Навоий, Муҳаммад

Содиқ, Машраб, Турди, Фурқат, Муқимий, Нодира, Умар Хайём, Фирдавсий, Бедил ҳақидаги ва назарияга доир «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида», санъатнинг келиб чиқиши ва шеъринг, ўзбек мусиқаси тўғрисидаги исарлари унинг илмий куч-қудратининг зўрлиги ва кенглигини тасдиқлайди. Машраб тўғрисидаги мақоласида «қаландар» деб кимга айтилади, улар мақсади, яшаш тарзи, кийим-кечаги, соч-соқоли — ҳуллас, рассом ёки театр режиссёри, рассоми учун қаландарнинг қиёфасини яратишда тайёр намунани кўрсатиб, таърифлаб беради. Ёки «Тилимиз» мақоласида ўзбек тилининг шаддий тарғиботчиси ва ҳимоячиси сифатида кўрилади. Битта «бил» ўзагидан 98 та сўз ясаш мумкинлигини ва туркий тилнинг сўз бойлиги форс, араб тилларига нисбатан кўпроқ эканлигини таъкидлаб бундай дейди:

Араб, форс, рус, немис, француз тилларидан қай бирининг сарф (морфология демоқчи) китобларини олиб қарасак, кўрамизким, бир сўзни ясамоқ учун бир қанча ёзилгон, ундан сўнг шу қондадан ташқари қолгон (мустасно) сўзлар деб тўрт-беш сўз кўрсатилган. Турк сўзларида эса, бундай сўз топилмайдир. Юсуфизлик деган ҳоллар (истиснолик ҳоллар) туркча сарф сира йўқдур. Тилимизнинг авжи тўғрисида ҳам бойлиги, тугаллиги билинадими? Энди сўзни туркчанинг бахтсизлигига кўчираман. Турк тили шунча бойлиги, шунча тугаллиги билан бахтсизликдан қутула олмаганидир. Турк тили дунёнинг энг бахтсиз тилидир», деб араблар, форслар ҳукмронлиги даврида бу тилнинг қисилганлигини айтиб, шўролар даврида ҳам эркин ривожланмаётганига очиқ ишора қилади. Ёки Фитрат яшаган даврда Машрабнинг тарихий шахс эканлигига шубҳа билан қаралар эди. Фитрат аниқ далиллар асосида унинг афсонавий шахс эмас, балки яшаб ижод қилиб ўтган улкан ўзбек шоири эканлигини исботлаб беради. Фитрат адабий ҳодисалар илдинини аниқ топади. Сомонийлар, газнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар даврида форс адабиётининг «кўтарилган қисми қасидачилик эди», деяр экан, бу қасидаларни ҳукмрон доира, «ўз фойдаларига ташвиқот учун ишлатиши» туфайли оммавий тус олганига эътиборни тортади. Фитрат мусиқани яхши тушунган, ўзи ҳам чалган зот эди. У ўзбек классик мусиқасини шу қадар яхши билганки, қайси куй қай пайтда — ҳолатда чалинишинингига эмас (мақомлар ёки тароналар), айтиб чоқда қайси асбоб қайси асбоб

билан бирга чалинганда куй аниқ, гўзал чиқишини ҳам айтади: «Бир ғижжак товуши икки танбур товушини сб қўяди», дейди ва схемасини беради: уч танбур, бир рубоб, бир дутор, бир ғижжак, бир болотон, бир қўшнаё, бир чанг, бир доира бир ансамблини ташкил этади ва ҳ.к. Фитрат «Ҳалима» операсига суяниб туриб ажойиб миллий опера яратиш мумкин экан, деган ғояни тарғиб этади. «Шарқ чолғуларидаги «мунг» Европа музыкасинда йўқдир. Шунинг учун Шарқ музыкасинда руҳга таъсир Европа музыкасинда руҳга таъсиридан буюқдир», дейди у.

Кўринадики, Фитрат адабиёт ва санъатнинг барча турини позик тушунган ва улар тўғрисида шу соҳанинг етук мутахассиси сифатида фикр юритган.

Фитрат адабий ижоди, илмий асарлари ва ижтимоий фаолияти билан ўзбек адабиёти, санъати, фани ва маданиятига катта ҳисса қўшган улуғ зотдир.

(1894—1938)

Абдулла Қодирий XX аср ўзбек адабиётининг асосчиларидан бири, икки минг йиллик ўзбек адабиёти тарихида реалистик роман жанрини бошлаб берган кашфиётчи ёзувчи ва ўзбек халқининг бахт-саодати учун жонини фидо қилган улуғ инсондир. У Марказий Осиё халқлари адабиётида романчилик бобида устоз санъаткор сифатида яқдиллик билан тан олинган ва ҳозирги замон ўзбек адабиёти шухратини жаҳон миқёсига олиб чиққан адиблардан биридир.

Абдулла Қодирий 1894 йил апрелида Тошкентнинг Бешёғоч даҳасининг Эшонгузар маҳалласида тугилган. Отаси Қодир ота аввал дўкондорлик — тижорат ишлари билан шуғулланган, кейинча бу соҳада иши юришмай қолгач (сингач) деҳқончилик билан шуғулланган. Абдулла тугилганда Қодир ота етмиш ёшдан ошган эди, у яна йиғирма йилча умр кўриб, 1924 йилда вафот этди. Абдулланинг онаси Ҳосият биби ҳам бола тарбиясидан бўшаган пайтларида (Абдулланинг Раҳимберди исмли акаси, Қудратилла исмли укаси бор эди) эрига деҳқончилик ишларида кумак берар эди (у 1943 йилда вафот этган).

«Бошида бой онасида тугилдимми ёки камбағал онадами, албатта билмадим,— деб ёзади Абдулла Қодирий ўз «Таржиман ҳоли»да,— аммо ёшим 7—8 га етгач, қорним ошга тўймағонидан, устим тузукроқ кийим кўрмоғонидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатида, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офотга учраб қолса, биз ҳам очликка дуч келиб, қиши билан жаврашиб чиқар эканмиз».

Абдулла аввал эски мактабда ўқиди. У ёшлигидан китоб ўқиниши севар, чиройли ёзар ва зеҳни ўткир эди. Саводи чиққан пайтларданоқ «Юсуф ва Зулайҳо», «Ҳурилиқо», «Лайли ва Мажнун», «Чор дарвеш», «Рустами дoston» каби китобларни ўқишга киришган ва кўлидан тушмас эди. Икки-уч йил эски мактабда ўқигач, оналадаги қашшоқлик туфайли уни бир бойга хизматчи қилиб берадилар. Абдулланинг хўжайини савдогар бўлиб, русча ёзув-чизувга эҳтиёж сезади. Шу туфайли у Абдуллани рус-тузем мактабига ўқишга юборади. Икки

йил ҳам ўқиб, ҳам бойга хизмат қилиб қийналади. Уйига қайтиб келади, энди ўша мактабга ўз уйида қатнайди. Дурадгор акасидан ҳунар ўрганади. 1912 йилда енгил саноат билан савдо қилувчи Расулмуҳаммад исмли бир бойга, йилга 50 сўм иш ҳақи олиб приказчи бўлиб ишга киради. Шу бойнинг ташқарисидаги меҳмонхонада яшаб ишлади. Абдулланинг рус тилини билиши, меҳнатсеварлиги, ҳалоллиги ва китобни кўп ўқиши қўл келди. Расулмуҳаммад унинг эртасига катта умид билан қаради ва икки қизидан бирини унга беришга қарор қилди. У инсофли, камбағалларвар ва ҳаётни, замонни яхши тушунадиган одам эди. Абдулла хўжайинининг катта қизи Раҳбарнисога уйланди. 1915 йилда хўжайинининг иши юришмай қолди, Абдулла ҳам приказчиликдан бўшаб уйига қайтади ва дурадгорлик қилади. Қишда — дурадгорларга иш камчил фаслда мадрасада ўқийди. 1917 йил февралда Николай тахтдан тушганда халқ милициясига кўнгилли бўлиб хизматга киради. Бир ойдан кейин Тошкентнинг эски шаҳарида очилган озиқ қўмитасига мирза бўлиб ишга киради.

Абдуллада зулм, истибод ва қашшоқликка қарши нафрат кучли бўлса-да, бирор сиёсий партияга боғланмаган эди. Бу пайтлар «Турон жамияти», «Турк — адам марказияти», «Мухторият», «Уламо жамияти», «Шўрон ислом» каби турли-туман жамиятлар тузилди. Абдулла «Турон»га аъзо бўлди. Озуқа комитетига ишга киргач, уни «Турон»дан чиқаришади. Ўзининг айтишича, у сиёсий партияларнинг «чин» маъносига тушуна олмас эди, 1917 йил Октябрь воқеасидан кейин ишчи-меҳнаткешларнинг раҳбарларидан Исмоил Обидов ва кейинроқ Марказий Ижроқўм раиси муовини Султонхўжа Қосимхўжаев билан танишади. Исмоил Обидовга мирза бўлиб, «уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб тарғиботномалар ёзади». 1918 йилда озиқ Комитетининг раиси Султонхўжа Қосимхўжаевга ўзбекча саркотиб бўлиб ишга киради. Шу комитетнинг 1919 йилдан чиқа бошлаган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррирлик қила бошлайди. 1920 йилда Қасабалар шўросига саркотиб бўлди, кейин «РосТА» газетасида мухбир, «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» тўпламларида ходим, саркотиб бўлиб ишлади. Абдулла Қодирий «Муштум» журналининг ташкилотчиларидан эди (1923) ва унда 1924 йилгача — то Москвага ўқишга кетгунча фаол ишлаб, журнал шухратининг кенг ёйилишига катта ҳисса қўшди.

Москвада уч-тўрт йил ўқимоқчи эди, бироқ Абдулла Қодирийдек заковатли, ҳалол, қатъиятли, жасур ва бир сўзли кадр республика учун сув ва ҳаводек зарур эди. 1925 йилда, ёзги таътилдан кейин, ўз юртида қолиб, «Муштум»да хизматга киришди (Москвада Валерий Брюсов номидаги журналистлар институтида ўқиди). Абдулла Қодирий бу йиллари ҳам ҳикоянавис, ҳам фелъетончи, ҳам журналист, ҳам таржимон — ҳуллас, кўп қиррали ижодкор сифатида шуҳрат қозонди. Унинг уйига Алексей Толстой ташириф бўюнди (1933), Москвада Максим Горький билан суҳбатда бўлди (1934), Қозонда Татаристон ёзувчилари қурултойида қатнашиб (1936), татар овулларида икки ҳафтача меҳмон бўлди (Қозонга Ғ. Ғулом, Зиё Саид, Шокир Сулаймон ва бошқалар билан бирга борган эди).

Абдулла Қодирийнинг шафқатсиз фелъетонлари, жасурача ёзган сатирик ва танқидий мақолалари, буларда қолоқлик, жаҳолат, зўравонлик, юлғичлик, адолатсизлик, тўрачилик, нопокликнинг шафқатсизларча фош этилиши унинг душманларини тинч қуймади. Ёзувчининг ўткир тиғи ҳукумат, коммунистик партия ва большевикларни ҳам талвасага солди. Айниқса Абдулла Қодирийнинг романлари ва сатирик ҳикоялари орқали топган катта шон-шуҳрати ҳасадгўйларга уйқу бермади. Матбуотда, мажлисларда уни бекордан-бекорга, тирноқ ичидан кир ахтариб, бетўхтов танқид қилиш авж олди, энг катта айбни «Ўтган кунлар» романидан топишга уринишди. Масалан, С. Ҳусайн «Ўтган кунлар» тўғрисидаги мақоласида Абдулла Қодирий пролетар инқилобига нисбатан узоқроқ кишидир. Чунки ҳақиқатан А. Қодирий «майда буржуазия ёзувчисидир», деган нотўғри қоидага суяниб, романи таҳлил этиб гўё жиддий камчиликларини топади. Афсуски бундай танқидлар остида ижодий-эстетик ниятдан бошқа каттароқ мақсад — сиёсий мақсад ётар эди. 1938 йил 4 октябрда Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонлар ваҳшийларча отиб ташланди — ўзбек адабиётининг гуллари ҳазон бўлди. Абдулла Қодирий гарчанд коммунист бўлмаса-да, унинг ўз сўзи билан айтганда, «аммо ўзим ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист эдим», «Мен Маркс ва Лениннинг ҳароратли шогирдиман», «ҳақиқат ўтининг учқунларимиз» деб, шу тузум, шу замон учун сидқидилдан хизмат қилса-да, шу тузум, шу марксча, ленинча ғоя ва шу коммунистик партиянинг ўзи уни шафқатсизларча жазолади.

Абдулла Қодирийнинг беш фарзанди — Назифа, Ҳабибулло, Адиба, Маъсуд, Аниса қолди.

Абдулла Қодирий ўз замонасининг энг илғор зиёлиларидан бири эди: араб, форс, турк тилларини пухта билар эди, рус тилида яхши ёзар ва гаплашар эди умуман Шарқ, Оврупо адабиётларидан яхши хабардор бўлган. У довурак, бир сўзли, қайтмас, вазмин, камгап босиқ, тортинчоқ, мулоҳазакор, ўткир кўзли, деҳқонсифат одам бўлган. Ўғли Ҳ. Қодирий «Дадам, ўрта бўй кенг елка, қорачадан келган киши эди. Унинг юзи тўгаракка мойил, узун тим қора сочлари силлиқ таралган кенг пешона, қора ясси қош, қисикроқ, зулукдек қора жозибали кўзлари ҳаминша узоқни кўргандек, ўйлагандек, бурун қанотлари бир оз керилган, қисқа мўйловли лаблари юпқа-қалин оралигида, пастки жағи сезиларсезилмас кенг ўсиқ, няғи чуқурроқ эди. Сўл юзи билан няғининг ўнг томонида уч тийинлик чақадек билинар-билинимас ямоқ (пендинка ярасининг изи) бор, юз, пешона ва бурун устларида сийрак бўлса-да, сепкил доғлари кўринар; ўнг қулоғида эса «зирак тақийш учун» бўлса керак, чақалоқликда тешилган тешик ўрни бор эди... Дадам кўпинча қора ёки мош ранг бахмал дўпписини, қиш кезларида эса узун беқасам ёки чит тўнини, савсар телпак, махси-калишини устидан қўймас эди. У ёлғиз чоқларида ҳаминша ўйчан, гўё бир ташвиш бордай, қайғу чеккандай, хаёл сургандай кўринар эди» деб ёзади. У сандалда ўтириб ижод қилар, ўша вақтда энг оғизга тушган «Эпоха» деган папиросдан чекар эди. Асарини бошида обдан пишириб, бир йўла араб алифбосида ёзар эди, камдан-кам ҳолларда тузатиш қилар эди. Жуда эрта туриб ёзишга ўтирар ва чарчаганда ўтин ёрар, кетмон чопар эди. Чойхонада, ҳар хил тонфа, ҳар хил касбдаги одамлар орасида, ҳатто кўкнорихоналарда, жинни, девоналар орасида ҳам бўлиб, улар руҳиятини ўрганишга интилар эди. Пиёда юришни афзал кўрар ва қариндош-уруғлар, таниш-билишлар ҳаёти, сийрати ва суратини, қилиқларини, ўзбекнинг миллий турмуш тарзини, хусусиятларини синчковлик билан кузатар ва эслаб қолар эди. Буларнинг ҳаммаси унинг асарларида ишлатилар эди».

Абдулла Қодирий ижоди 1914 йиллардан бошланган. Ҳ. Қодирий «Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил 1 апрель сониде босилган «Янги масжид ва мактаб» хабарини А. Қодирийнинг биринчи мақоласи деб айтади. Кейин «Бахтсиз куёв» драмаси (1915 йилда китоб

ри ёшларнинг бағрига отилган заҳарли ўқ бўлганини ҳам ўшанда англаганман. Мана шунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи майдонга келди».

«Сароб» романи маҳорат жиҳатдан юксак санъат наърининг намунаси бўлса-да ва жуда қизиқиш билан ўқилса-да, халқимизнинг совет ҳукумати йилларида босиб ўтган йўлига, айниқса босмачилик, миллатчилик деган гапларга янгича қараш юз берган ҳозирги мустиқчилиқ даврида бу романда ёзувчи тутган йўл, у элса сурган фикр-гоя нотўғри бўлиб чиқди. А. Қаҳҳорнинг жамиятнинг мустаҳкамлаш учун ўз ҳиссамни қўшмоқдаман, деб ўйлаб Давлат Хавфсизлик қўмитасига (шунда НКВД дейилар эди) ёрдам беради ва «Сароб» романида ҳам унинг мана шу тушунчаси — эътиқоди етади. Асарда бирор персонаж йўқки, у миллатчи деган уруҳга ёки уларга қарши турган тоифага алоқадор бўлмасин. Бари бир роман ўша давр ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда, ўша вақтдаги ижтимоий фикрнинг ҳукумат сиёсатининг акс эттиришда кўмак беради. Ахир «Сароб» ўша пайтда жумҳурият энг яхши асарлар учун эълон қилган конкурсда ғолиб чиқди. Адабий танқидчиларнинг баъзилари уни танқид қилган бўлса-да, лекин кўпчилиги, кенг жамоатчилик уни яхши кутиб олди. А. Қаҳҳорнинг «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Жонфигон» ва иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда «Қобил бобо», «Даҳшат» каби ажойиб ҳикоялар, «Қўшчинор чироқлари» романи, «Синчалак» ва «Ўтмишдан эртаклар» каби қиссалари майдонга келди. «Ўтмишдан эртаклар» Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофотига сазовор бўлди. «Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедиясига Иттифоқ Давлат мукофоти берилди. У Москва, Санкт-Петербург, Хитойда, умуман 73 та театрда қўйилди. Кейин «Тобутдан товуш», «Оғриқ тишлар», «Аяжонларим» комедияларини ёзди. Булардан «Тобутдан товуш» жамиятимиздаги порахўрлик иллатини шафқатсиз йўсинда фош этгани учун ҳукумат томонидан тазйиққа олинди, йигирма йилча саҳнадан олиб ташланди.

А. Қаҳҳор ҳикоя ва қиссаларини ҳаққоний, ҳаётий ва ишонарли қилган муҳим бир омил бор: у гоят кузатувчан, сезгир, сермулоҳаза ижодкор. Деярли барча асарларининг асосида ҳаётда ўзи бевосита кўрган-кузатган, яхши билган воқеалар, одамлар туради. Ёзувчи учун булар хом масаллиғ бўлиб хизмат этган. Улар-

ни ўз тилаги, орзу-армони, идеалидан келиб чиқиб, обдан қайта ишлайди, бутун қалбини, туйғусини уларга сингдиради. Ёзувчининг ўзи бундай дейди:

«Агар ёзувчининг турмушда кўрган нарсаларининг ўзинигина ёзишдан иборат бўлганида, дунёда бундан осон иш бўлмасди. Ҳаётдан тўғридан-тўғри кўчириб ёзиш китобдан китобга кўчириб ёзишдай яхши натижа бермай, айти пайтда фақатгина нусхагина бўлиб қолаверади. Бундай нарсалардан оригиналликни кутиб бўлмайди. Оригиналлик ҳаёт ҳақиқатини кўнгил призмасидан ўтказиш, уни ҳис қилиш, унга ўйлаб юрган гапларининг сингдириш, тилак ва идеалларини қўшиб ифодалаш билан юзага келади. Бадий ҳақиқатни туғдирадиган, маҳалла комиссиясининг «бунга ишонинглар» деган мазмундаги справкасига ҳожат қолмайдиган факт ва уйдирмаларини топиш мушкуллиги ҳам худди ана шундадир».

А. Қаҳҳор реализмга ҳаётбахш қудрат берган манба қасрда? Унинг бадийятини мафтункор қилган куч-сехр нимада? Булар ёзувчининг шахсиятига, фуқаролик сиймосига бориб тақалади. У ростгўй, ҳақиқатгўй ёзувчи эди. Ундаги шу ҳақиқатгўйлик, жасорат ва фаол курашчанлик фазилати унинг қаҳрамонларининг ҳам қон-қонига сингиб кетди, уларнинг бош фазилатига айланди. Бу борада А. Қаҳҳорнинг ўзи бундай дейди:

«Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир, санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир. Улуғ Навоий ҳақ-ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» қучоғига интилган, Фурқат ёлғончилик уяси бўлмиш бойларнинг юзига «туф» деб шеър ёзган. Чехов ва Короленко ҳаққониятсизликка қарши норозилик юзасидан академик унвонидан воз кечган эди-ку! Короленко ўзи маҳбус бўлгани ҳолда, чор ҳукуматиининг бутун бир халққа зулм ўтказгани тўғрисида баланд товуш билан қичқирган. М. Шолохов ноҳақ халқ душмани тақилган кишиларни ҳимоя қилган эди-ку! Буларнинг ҳаммаси мазкур ёзувчиларнинг гражданлик шижоати талант кучидан кам бўлганини кўрсатмайдими?»

А. Қаҳҳор шу уч нарсани — ҳалоллик, шижоат-жасорат ва талантни бадий ижоднинг устуни деб билади. Шунинг учун меҳригиёси йўқ асарларни, ловуллаб ёнмай бир умр тутаб ўтган ёзувчиларни мутлақо тан олмаган, улар юзига тўппадан-тўғри «Бошқа иш қилдинг», деб айтган.

А. Қаҳҳорнинг ўзида шу уч фазилат тўла мужассамлашган эди. Унинг асарларида ўзбек халқининг ўтмишдаги оғир турмуши, совет давридаги ҳаёти акс этган. У ўтмиш ҳақидаги «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», каби ҳикояларини «ғам-ғуссага тўла» асарлар, дейди. Чиндан ҳам у трагик, яъни фожиавийликни теран бадий таҳлил қилган ёзувчидир. Мазкур ҳикоялардаги Туробжон, Қобил бобо, Сотиболди ёки «Даҳшат» ҳикоясидаги Унсин образлари ёзувчининг ўша меҳнаткаш инсонга ёв тузум устидан чиқарган ҳукмидир. Ёзувчининг «Ўтмишдан эртақлар» повестининг пардасини, руҳини ҳам фожиавийлик белгилайди. Зулм, адолатсизликни ва инсон бардошини ҳаққоний акс эттиради, «Синчалак»да ҳам, «Янги ер», «Тобутдан товуш»да ҳам инсоннинг қадр-қимматини унинг жамиятга ва халқ манфаатига келтираётган фойдаси ёки зиёни нуқтаи назаридан баҳолайди, ўлчайди.

А. Қаҳҳор ҳаётни, воқеликни турли ва қоронғу томонлари, яъни бутун зиддиятлари билан кўрсатиш йўлидан боради. Одамлар яхшиликдан ўрнак олсин, ёмонликдан жиркансин ва унга қарши курашсин, демоқчи бўлди. «Синчалак» асарида Саида тили орқали «Бизнинг вазифа... одамлар кўникиб қолган ёки ноиложликдан кўз юмган ҳамма иллатларга халқнинг диққатини тортиш, бу иллатларнинг сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатиш, одамларда фикр уйғотиш, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллаш»дир, дейди. «Синчалак»да, сатирик комедияларида, мақола, фелетонларида порахўрлик, тўралик, маҳаллийчилик, текинхўрлик, кўзбўямачилик, бузуқлик, жаҳолат, ароқхўрликни кескин танқид қилади, аёллар, ўқувчилар меҳнатини енгиллаштириш, заҳарли химикатларни йўқотиш хусусида жон куйдиради. Афсуски ёзувчининг бу ниядига қулоқ солинмади ўша 60-йилларда, аксинча унинг «тилини кесиб» қўйишга уринилди.

«Ҳаётимизнинг айрим пайтларида,— деган эди ёзувчининг ўзи,— иллатлар ҳақида минг мулоҳаза билан айтилган баъзи бир камчиликлар ҳам «тилик эмас», «сиёсий хато», «душман тегирмонига сув қуйиш», «туҳ-

мат» ва ҳоказо ҳисобланар эди. Бу ҳол ўтмиш сарқитларининг яшашига, ҳатто урчишига қулай шароит тундириб берган эди».

А. Қаҳҳор қаҳрамонлари унинг ўзи каби курашчан журъатли, интилувчан. Сатирик образлари, салбий қаҳрамонлари ҳам ўз гоё, мақсади учун жон олиб жон беради. Ёзувчи икки қутбни ҳаёт-мамот учун муроғасиз курашувчилар қилиб кўрсатади. Бу нарса асар конфликтининг кескин бўлишига, ундаги драматизмнинг тараңглашишига, характерларининг ёрқин чиқишига олиб келди. Ижобий қаҳрамонлари кураш ва меҳнат билан ўз бахтини топади ва шу жараёнда маънавий ўсади «Синчалак»даги Саида Қаландаровлар яратган турғунлик муҳитини, шароитни ўзгартириш учун қанча тёртўкмади! «Синчалак»да ёзувчи «Тақдирини ўз қўлига олган одамларнинг келажаги, албатта, ёрқин бўлади ҳали бу неъматга эришмаганларнинг кураш йўлини ёритади», дейди. Саида худди шундай маёқлардан.

А. Қаҳҳор асарларининг куч-қудрати, жозибаси уларда ўткир ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалаларни журъат билан кўтариб чиқилишида эмас, балки шу жиддий фикр-ғояларнинг «китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образлар», заргарнинг сабри, ҳафсаласи-ю, наққошнинг ҳунари билан оро берилган образлар ёрқали ифодаланади. Унинг асарларидаги персонажлар тирик, жонли одамлардек кўриниб туради, бир-бирига асло ўхшамайди — ҳаммасининг ўзига хос овози, сўзлаш тарзи, қилиғи, туриш-турмуши, характери бор, ички дунёси ҳам маъна маъна деб кўриниб туради. Ёзувчининг ўзи воқеага аралашмасдан холис тасвирлайди: сўз, бўёқ, тасвири ниҳоятда ихчам, қисқа, содда, меъёрида. А. Қаҳҳорнинг ўзи «Қўп сўз ёлғоннинг юзини пардалаш учун керак. Ҳақиқат шундай жондонки, пардоз унинг ҳуснини бузади», дейди. Ёзувчининг 1967—1971 йилларда нашр этилган кичик шаклдаги олти жилдлик «Асарлари»га разм солайлик: энг катта ҳикояси «Асрор бобо» саккиз варақ, «Бемор», «Санъаткор» бир варақдан, «Ўғри» икки варақ, «Даҳшат» тўрт ярим варақ. Лекин булардаги мазмун чуқурлиги ва характерларнинг ёрқинлиги ўқувчини лол қолдиради. «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар» иккаласи биргаликда бир юз етмиш бет. Йирик прозаси ва пьесалари ҳам шундай ихчам. Бу мисоллар ёзувчининг минг ўлчаб бир кесганини, ҳар бир сўз, ҳар бир деталь зиммасига катта юк ортилганини тасдиқлайди. А. Қаҳҳор прозасининг драма жан-

қолида боёилган), «Жувонбоз» ҳикояси (1915), «Улоқда» (1916), «Жинлар базми» (1912) ҳикоялари эълон қилинди. Булар маърифатпарварлик йўналишидаги, гўғрироғи жадидчилик руҳидаги асарлардир. Абдулла Қодирий адабиётга жаҳолат, қолоқлик, турғунликни ва умуман инсоннинг баркамоллигига халақит берувчи иллатларни танқид қилувчи ва кўп ўтмай ўткир ҳажв билан фош этувчи ёзувчи сифатида кириб келди. «Бахтсиз куёв» фожиасида Солих деган йигит кўрпасига қараб оёқ узатмасдан катта қарз эвазига тантанали тўй қилади, қарзини узолмай эр-хотин ўзларини пичоқлаб ўлдирадилар. Асар 1915—1920 йилларда сахнадан тушмаган. «Жувонбоз»да ҳам илм-ҳунар урганмаган йигитнинг маиший бузуқликка берилиши ва охир-оқибатда Сибирга сургун қилинишини кўрсатади. «Улоқда» ёзувчи улоқ манзарасини чизар экан, унда ҳалок бўлган инсон тақдирига ачинади. «Жинлар базми»да ёзувчи ҳолис тасвир усулини қўллаб, ўзи ҳолис туришга — чин ёзувчилик йўлидан боришга уринади.

Абдулла Қодирий 20-йилларда ўткир, даҳшатли фелъетонлари ва заҳарханда мақолалари билан «Фелъетонлар қироли» деб шуҳрат қозонган. «Муштум» журнали 1924 йил 4-сонида Абдулла Қодирийнинг ўртоқлик ҳазили йўналишидаги кулгили суратини ва «фелъетонлар қироли Жулқунбой (Абдулла Қодирий) кулдириб йиғлатади, йиғлатиб кулдиради» деган изоҳни беради. Абдулла Қодирий фелъетонлари ва ҳажвий, танқидий мақолаларида элликдан ортиқ таҳаллус ишлатади (Жулқунбой, Жу-бой, Думбулбой, Жиян, Калвак Махзун, Тошпўлат Тажанг, Овсар, Шапалақ Мазхун, Шоший, Мошхўрдаци ва ҳ.к.).

«Калвак махзун хотира дафтаридан» (1923—1927), «Тошпўлат тажанг нима дейди?» (1924—1927), «Шарвон хола нима дейди?» (1926) каби ҳажвий ҳикоялари Абдулла Қодирий ижодидагина эмас, айни чоқда умуман ўзбек адабиётида янги ҳажвий ҳикоя, янги сўз, янқи адабий ҳодиса эди. Булар шу жиҳатдан эътиборга лойиқ: биринчидан, Абдулла Қодирий кулгини характерга кўчиради, бунини у «сажиявий кулги», дейди. Иккинчидан, ёзувчи ўзи ҳоли туриб, воқеани қаҳрамоннинг ўзига ҳикоя қилдиради ва бунга боғлиқ белги шуки, ёзувчи пичинг воситасида қаҳрамонни, воқеликдаги иллатларни фош этади. Мана ёзувчининг ўзи нима дейди: «Кулги майдонида кейинги янгилик сажия музыкасидир. Яъни кулгиликнинг учинчи пояси сажиявий кулгисида. Биз

бунинг мисолларини маним «Тошпўлат тажанг», «Қалвак махзум», «Овсар» ва «Ўтган кунлар» романидаги «Ўзбек сийм» ҳам бошқаларда кўрамиз... Маним кулгиликдаги қаҳрамонларимни олсак, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз. Фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз. Қалвак махзумда: кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлаган холис бир маҳалла имоми, Тошпўлат ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фоҳишият денгизда сузиб, тажанглаган холис бир чапани кўрилур».

Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ўзининг ёши, эътиқоди, касб-кори, илм-даражаси, дунёқараши, фақм-фаросати, қизиқишига қараб сўзлайди — фикрлайди, шу фикрлаши ишига, қилмиш-қидирмишига мос, мувофиқдир. Ёзувчи ҳикоя, романларида воқеани сўзлаб бериш йўлидан юрмайди, балки кўрсатиш, тасвирлаш, гавдалантириш йўлидан боради, персонажлар фақат ўзига, ўша вақтдаги, ўша вазиятдаги ҳолатига қараб сўзлайди ва айни чоқда воқеани силжитади.

Абдулла Қодирийнинг улкан таланти «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» асарларида айниқса ёрқин намоён бўлди. «Ўтган кунлар»нинг дастлабки боблари «Инқилоб» журналининг 1923 йил 9—10-сонларида босилган ва «Ёзувчидан» деган сўзбоши остига 1920 йил деган сана қўйилган. Демак, роман 1918—1919 йилларда ёзила бошлаган ва уч бўлимдан иборат бўлган бу асарнинг I бўлими 1924 йилда (I бўлим тузатилиб, 1927 йилда қайта босилади), II бўлим 1925 йилда, III бўлим 1926 йилда алоҳида-алоҳида китоб ҳолида чиқади. Кейин 1927 йилда яхлит шаклда нашр этилади. 1926 йил кузидан «Меҳробдан чаён»ни ёзишга киришади ва 1928 йил 15 февралда ёзиб битиради, 1929 йил март ойида китоб ҳолида босилиб чиқади.

1928 йилда Абдулла Қодирий татар олими Абдулла Шуносийнинг «Физика курси» дарслигини ўзбекчага таржима қилди. 1933—1934 йилларда «Русча-ўзбекча тўла сўзли луғат»нинг «П» ҳарфини тузди, луғат 1934 йилда нашр қилинади 1932—1934 йилларда «Обид кетмон» қиссасини ёзди, у 1935 йили босмадан чиқди. А. Қодирий тарихий мавзуда асар ёзишнинг моҳир устаси эди. Уни ҳозирги замон мавзусида асар ёзишга даъват этишгач, у қиссага қўл урди. Гарчанд қисса кўнгилдагидек чиқмаса-да, А. Қодирийнинг деҳқон меҳнатини

меҳр билан улуғлагани ёрқин сезилиб туради. А. Қодирий Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» драматик асарини (1935), Чеховнинг «Буқаламун» ҳикоясини (1936) таржима қилди.

«Ўтган кунлар романи А. Қодирий насрининг чуқ-қисидир. Мазкур роман сўзнинг чин, тўла маъносидаги ҳақиқий миллий романдир. И. С. Тургенев «Миллийликдан ташқарида санъат бўлиши мумкин эмас», деб ҳақ гапни айтган эди. «Миллийлик психологияси» китобининг муаллифи Д. Н. Овсянко-Куликовский ажойиб фикрни ёзган эди: «Ақл жиҳатидан ўртадан ҳам паст даражада турувчи шахслар миллий белгилардан маҳрумдурлар» («Психология национальности», 1922, с. 6.). Туғма талант эгаси бўлмиш А. Қодирийнинг ақл-заковоти, илмий тафаккури ва бадий диди ниҳоятда юксак эди. Унинг ўзида ўзбек халқининг характери, табиати, психологияси, руҳияти, образли фикрлаш тарзи, тил ва тафаккур олами мужассамлашгандир. Белинский «Қар қандай халқнинг ҳаёти унинг ўзигагина хос бўлган шаклда намоён бўлади, агар ҳаққоний кўрсатилса, демак у асар халқчилдир», деган эди.

Халқ ҳаётининг шу ўзига хос шакли эса мазкур халқ истиқомат қилаётган жамият ҳолатига, турмуш тарзига, табиати, шарт-шароитига, ижтимоий онг даражасига, халқ ижоди ва адабий анъаналарига боғлиқ. Шу каби энг муҳим омиллар халқнинг ўзига хос характерини миллий психик тузилишини ва бадий тафаккур тарзини шакллантиради. А. Қодирий ўз романларида ўзбек халқининг яқин ўтмиш тарихидаги шу ўзига хосликни ниҳоятда теран илғаб олди ва ўзбек халқининг адолатли тузум, адолатли ҳукмдор тўғрисидаги (Берунийлар Фаробийлар, Навоийлар тарғиб этган бу ғояларни), инсонийлик, одамийлик, поклик, севги эрки ва оила тўғрисидаги, тинч-тотув яшаш ва иттифоқлик тўғрисидаги, зулм ва пастликни, ёмонликни қораловчи қарашларини, нуқтан назарини акс эттирди. Аслида бу масалалар моҳиятига кўра умуминсоний қимматга эга, умуминсоний дард-ташвишлар, фикр-ғоялар, муаммоларни ҳар бир халқ ўзича кўради, идрок этади ва ўзига хос тарзда бадий тушунтиради. Дарвоқе адабиёт, санъатдаги миллийлик бадий шаклдагина эмас, балки энг аввало асар мавзуи, материали, сюжети, конфликтларида ва қаҳрамонлар тақдирида намоён бўлади. «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг мавзу-материали, ундаги воқеалар, қаҳрамонлар саргузаштлари, ўзаро

алоқалари ва курашлари, улар ҳаракат қилган жойлар, шарт-шароитлар, муҳит — ҳамма-ҳаммаси ўзбек халқи ҳаётига оиддир. Романлардаги фольклор ва адабий образлар, рамзлар, кийим-кечаклар, асбоб-ускуналар, довдарахтлар, паррандалар, ўсимликлар, куй-қўшиқлар, ранглар, инсон қилиқлари ва имо-ишоралари — буларнинг ҳаммаси ўзбек халқи характери, психик оламини, маънавиятини акс эттиришга хизмат қилган. Аввало шунга айтиш керакки, романдаги инсон эрки учун кураш ғояси адолатли тузум ва одил ҳукмдор, тинч-тотув, иттифоқда яшаш орзу-армони билан жипс боғланиб кетган. Отабекнинг муҳаббат саргузаштлари, Кумуш — Отабекларнинг висол онлари ва ҳижрон кунлари, фожиали ҳолатларини халқнинг ҳаёти, тақдири, тарихи, ўша даврдаги ижтимоий аҳволдан мутлақо ажратиб бўлмайди. Отабек Шамайдан келгач, гапхонада Россиянинг давлат тизими, у ердаги халқларнинг турмуш тарзи (гап сўйиш ҳам миллий турмуш тарзи бўлиб, у ерда ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳам муҳокама қилинади) ва ўрганиш учун зарур бўлган мақбул томонларини мақтайди. Отабек «Менимча, ўриснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқидан бўлса керак, аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низойимиз сабаб бўлмоқда», дейди. Отабекдаги бу фазилят, кайфият эл орасига ёйилган эди, ҳатто Марғилонда Отабек билан Қутидорни Ҳомидлар ҳибсга олишганда унинг шу сифати ва илғор фикрли стаси Юсуфбек ҳожи фаолияти далил қилиб келтирилган эди. Отабек ўша гапхонада золим ва ёмон бошлиқларни йўқотиб, иш бошига «яхши ва холис одамларни ўтқазини нажотимизнинг йўлидир», деган эди. Аслида бундай илғор фикр кўпроқ, унинг отаси Юсуфбек ҳожига мансубдир. Юсуфбек ҳожи Тошкент беги Азизбекни инсоф-адолатга чақиради. Отабекка ёзган мактубида унинг «қонли қиличини фуқаро устида юргизиб турган қонхўр», дейди. Юсуфбек халқни, адолатни ҳимоя қилади ва ҳатто Азизбекни ҳокимликдан олиб ташлаш учун бошланган ҳаракатга бошчилик қилади. Шу иши туфайли Худоёрхон Отабек ва Қутидорни дордан озод қилади ва зарбоф тўнлар кийдиради. А. Қодирий Юсуфбек ҳожи образига ҳукмдор қандай бўлиши керак ва юртга, инсонга, фуқарога қандай раҳбарлик қилиш керак деган муаммо хусусидаги фикр-ғояларини, орзу-армонларини сингдиради. Юсуфбек ҳожи юртни одил бошқариш, камбағаллар тўғрисида қайғуриш, золимларни йўқотиш, миллий адоват ва ўзаро тахт учун

курашга чек қўйиш тарафдоридир. Қушбеги, амалдорлар қипчоқларга қарши қирғин бошламоқчи бўлганда Юсуфбек ҳожи кескин қарши туради: «нанки, тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш керак бўлса, мени ўлди деб ҳисоблаб бундай «шум иш»ни қилишларингиз мумкин» деб мажлисни ташлаб чиқиб кетади. Хон ўн беш ёшдан етмиш ёшгача бўлган қипчоқларни қирғин қилишга фармон беради. Ҳасанали сўзи билан айтганда, «худди қиёмат бўлди!»

Дарвоқе Отабек отасининг ҳалиги қарши туришидан беҳабар, қирғинни кўриб уйига келгач, биринчи бор отасига салом бермайди: «Отабек терсайганча келиб ўтирди, отасига салом ҳам бермади», дейди ёзувчи. Ўзбек миллий характеридаги бу нуқтага эътиборни тортган ёзувчи шу деталь ёрдамида Юсуфбек—Отабекларнинг ҳалиги сиёсий воқеага бўлган муносабатларидаги яқдиллиكنи кўрсатмоқчи бўлади. Юсуфбек ҳожи ҳақиқатни ҳимоя қилиш йўлидаги курашни бефойда кетганини айтиб, «Ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор?», дейди. Отабек отасининг ҳақ эканлигини тушунади.

А. Қодирий Юсуфбек ҳожи характерига, образига ўзининг эзгу тилакларини сингдиради. Қаранг, униинг тили орқали нима дейди:

«Иттифоқни нима эканни билмаган, ёлғиз ўз манфаати йўлида бир-бирини еб, ичган манфаатпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди».

Ёзувчи Юсуфбек ҳожининг сиёсий дастурини ҳам беради:

«...Аввало манфаати шахсиятидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоаниннг ўз маслағи йўлида кузатган маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёқ остига олишган чўп-хасларни супура бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўрили ва маршрут берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадилар. Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам яновилар қирғинларидан фарқли бўлолмас! (қипчоқларни қирганларни назарда тутмоқда — С. М.). Шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус!»

А. Қодирий Юсуфбек ҳожини Кумуш тили орқали «нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймо», деб таърифлайди.

Романдаги муҳаббат олами, ундаги ширин висол онлари, қаттиқ ҳижрон-айрилиқ пайтлари, фожиали якунларига доир чизиқлар, тарихлар, саргузаштларнинг ҳаммаси миллийдир. Ҳатто ёзувчи роман бошида «халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухро»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳром-гўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз», деб уқтиради. Кумушнинг Отабекка юборган бир мактуби бундай бошланади: «Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан — сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом. Мендан ҳадду-ҳисобсиз гуноҳ, сиздан кечирिश». Отабек ва Кумуш севгиси худди шу Лайли ва Мажнунлар, Тоҳир ва Зухролар севгилари каби фожиалидир. Фожна илдизи, асоси эса ижтимоий тузумда, умри тугаган урф-одатлардадир.

Отабек Кумушни бир кўришдаёқ мафтун бўлади, севгилиснинг Қутидор қизи эканлигини англайди, Зиё шоҳичини совчиликка юбориб, қиз ота-онасининг розилигини олади. Отабек отасининг рухсатисиз бирор иш қилмас эди, аммо муҳаббат ўти уни эркинлик сари етаклайди ва ота-онасининг иштирокисиз Марғилонда уйланади. На Қутидор, на Офтоб ойим Кумушдан бўлажак куёвни ёқтирасанми-йўқми, деб сўрашмайди. Чунки Тўғбека сўзи билан айтганда, «одат шул, Кумуш ота-она ёқтирган кишига рози бўлиш учун мажбур»дир. Кумуш куёвнинг ўша бир бор кўриб, кўнгли тушиб қолган йиғит Отабек эканлигини мутлақо билмайди. Шунинг учун тўй тайёргарлиги бошлангандан то Отабекни чимилдиқда кўргунгача ғам-ҳасратда яшайди. Аммо исён у ёқда турсин, ҳатто йўқ тегмайман деб айтолмайди ҳам. Чимилдиқда Кумуш «мажбурият остида, ёвқараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшамми?

— Мен ўша! — деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар».

А. Қодирий Кумуш, Отабекдаги ибo, шарм-ҳаёни, ғурур-сурурни ўзбек халқининг характеридаги муҳим фазилатлардан деб беради. Кумуш кундоши Зайнабга

сира қаттиқ гапирмайди, аммо Отабекнинг битта ўзиники бўлиши унинг ягона орзуси эди. Зайнаб Кумушга заҳар берганда Отабек қаҳр-ғазабининг ниҳояси бўлмайди ва «Кет ифлос, кет! Талоқсан, талоқ!», дейди. Бу орзиқиб кутилган «Талоқ» сўзини эшитган Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди». Адабий танқидчилигимиз эътибор берган яна бир деталь: Юсуфбек ҳожи жон бераётган Кумуш ҳузурига кирганда Кумуш ҳам ҳурмат юзасидан, ҳам қайнота олдида ётганидан хижолат тортиб «бесарамжон унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи бўлди». Яна бир муҳим нуқта. Кумуш сўнгги куч, мадорини, имкониятини йиғиб, «Ойи... Дада... — сўнгга — бегим! деб ингради. Эрининг юзини юзига қўйдди, уялгансимон кўзини юмди...» Қаранг, жон бераётиб ҳам шарм-ҳаёни унутмайди, чунки бу фазилатлар унинг қон-қонига сингган эди. Ёки Отабекнинг одоби, ғурурининг қандай берилганлигига эътиборни қаратайлик. Ҳомиднинг иғвоси туфайли Қутидор Отабекни уйига қўймай ҳайдаб юборади. Отабек Ҳомидларнинг Кумушни ўғирламоқчилигини билиб, бу ишни Кумуш ва ўзи учун ор-номус деб билади ва тунда учта ёвузни чавақлаб ўлдиради. Аммо бу ишни ҳеч кимга билдирмай Тошкентга қайтади. Қайтиш олдида Қутидорга хат қолдириб, бор гапни айтиб яна «улуғ гуноҳим учун афв сўраб, ҳайдалган ўғлингиз», деб кечирим сўрайди. Отабекнинг Қутидор олдида кирмаслигининг яна бир сабаби бор эди. Отабекнинг Тошкентдан иккинчи хотинга уйланишига Қутидор ҳам фаол бош қўшади. Чунки қизи Тошкентга бормаганидан кейин Юсуфбек ҳожи ва Ўзбек ойим келин кўришлари керак, шунинг учун Отабек уйланса майли, Марғилонга ҳам келиб туради деб ўйлаган эди. Отабек эса қайнотаси шу йўл билан ундан Кумушни ажратиб қолмоқчи деб гумон қилади. Худди шу ерда яна бир ўзбек урф-одати Отабек — Кумуш муҳаббатининг фожиаи якунланишига олиб келади. Яъни ўтмишда (ҳатто ҳозир ҳам учрайди) бир шаҳар бошқа шаҳардан, бир қишлоқ иккинчи қишлоқдан қиз олиш — қиз бериш ҳодисаси кам учрайди. Ўзбек ойим ҳам марғилонлик Кумушга шу одат туфайли норози бўлган эди. Ўзбек ойим Кумуш Тошкентга келмас экан, шу ердан уйланасан, деб туриб олади. Отабек ҳам шу одат — асос учун зўрға рози бўлади, аммо Марғилонга боргач, яна ўйланиш фикридан қайтади. Қутидор кўнишга даъват этади, қизи Кумушни ҳам кўндиради. Кумушнинг Отабекка бўлган оташин севгиси Тошкентга бо-

ришга мажбур этади ва кундошлик оловида ҳалол бўлади.

Миллийлик, миллий психология рангларга бўлган муносабатда ҳам кўринади. А. Қодирий ёрқин рангларни—оқ, ҳаво ранг, пушти, қизил рангларни севади, унинг Кумуш ва Отабеклари ҳам бу рангларни хуш кўради. Кумуш тўйда оқ шойи рўмол, оқ шойи кўйлак, оқ кумуш заррин сирилган пўстин кияди. Аммо бу оқ ранглар унинг зимистон кўнглининг акс садоси эмас эди, аксинча бу қизиқ мажлиси унинг учун базм ўрнини эмас, аза жойини тутгандек эди!

Отабек ҳам, Кумуш ҳам қора рангни, сариқ рангни бахтсизлик, зулм, қабоҳат рамзи деб билдилар. А. Қодирий қора бўёқни ўша адолатсизлик тузумини ифодалаш учун ишлатади. Романдаги «Ёзувчидан» деган ўринда А. Қодирий «мавзунин мазийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кыр, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиларим», деб ёзади. Роман мазмунини ва руҳи, оҳангида шу қора ранг ҳокимлик қилишидан ташқари, бир қатор бобларни «Қора тунлар», «Қоронгу тунлар» деб сарлавҳалайди ҳам. Отабек—Кумуш севгисига, оилавий муносабатларига, бахтига раҳна солган Ҳомидни «қора тиканак» деб таърифлайди. Кумуш ўн бешта кўйлагининг орасидан қора атлас кўйлагини танлаб кияди. Отабекка бу кўйлак ёқар эди деб, соғиниб кийган эди. Бироқ бу кўйлак мудҳиш хабар элчисига айланади: Ҳомид Отабек номидан талоқ хати киритиб юборади ва ёзувчи ибораси билан айтганда энди Кумуш ҳаётида «қора тунлар» бошланади, «бу довлани чин маъносини билан қоронгулик босди». Ёзувчи шу машъум хатни олиб келган пучуқ хотинини—Жаннатин «алвасти» деб айтади. Уйини, турини-турмушинини қора бўёқ билан тасвирлаб, ифлос, маразлигини таъкидлайди. Кумушнинг ҳижронли кунлари билан «ер юзи ўзининг қишқик сариқ кийимини кийган эди», деган тасвир ўртасида боғлашни бор. Ёки Отабек бўзахонада ҳижрон оловида ёниб ўтирар экан (қайиотасин эшикни юзига ёниб, ҳайдагандан кейин), чолғувчидан ажраллиш куйини чалишини илтимос этади. У бундай куйни билмаслигини айтиб, «Наво»ни дуторда ижро этади, куй фожиали руҳда эди, дуторнинг ўзи «қуруққина йиғламас эди, балки бутун қошлотни «зир» эттириб ва хаста юракларни «дир» силкитиб йиғлар эди». Отабек ҳам «дунёсини унутиб йиғлар ва хасрат аламини кўз ёшисин билан тўкиб йиғлар эди».

Туш ва унинг таъбирини айтиш ўзбеклар орасида кенг тарқалган одат. «Ўтган кунлар»да тушдан бўлажак воқеалар хабарчиси сифатида фойдаланади. Отабекнинг тушида бир сигир гулларни пайҳон қилибди. Отабек қўлида ханжар билан сигир томон югурибди, бир қараса сигир «сариқ сочли алвасти» бўлиб қолибди, Отабек «дармонсизланган ва ханжари қўлидан тушган эмиш... Дунёни қоронғулик босган эмиш». Шу кунни Зайнаб Кумушни заҳарлаб ўлдиради. Кумушнинг ўзи ҳам бу фожиали тақдирини бир ой бурун ҳис этган эди. Она-сига ёзган мактубида «Келаси ойдан жуда юрагим уюшади... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Келаси ойдан қўрқаман... Кўриша олмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёру дўстлар ҳам», деган эди. Ёзувчи ўз қаҳрамонларидаги бу телепатик туйғуларни берганда ўзбек халқи табиати, психологик хусусиятларидан ва мифологик тасаввурларидан келиб чиқади. Отабек халқ достонларидаги ва Навоий «Хамса»сидаги қаҳрамонлар каби фавқулодда ақл, куч-қудрат ва ирода-қудратга эга. У Ҳомид, Мутал ва Содиққа қарши бир ўзи курашга отланганда «ё ҳаёт, мамот» деган хамлетона қоидадан келиб чиққан эди. Ўлса ҳам севгилисининг шон-шарафи, иффатини, ўз гурурини ҳимоя қилмоқчи бўлади. Ёзувчи унинг дилидаги фикрни «гўё дунё гўзали билан видолашар эди», деб изоҳлайди. Отабек голиб чиқади. Ҳақиқат учун олиб борган кураши Уста Олим сўзлари билан айтганда, уни «ақллар ишонмас қаҳрамонлик» кўрсатишга сабаб бўлади. Романда ўзбек халқи характери, урф-одаги, психик олами, фикрлаш тарзи билан боғлиқ нуқталар шу қадар кўпки, улар асар мазмун, сюжети, қаҳрамонлар тақдирига сингиб кетган барчасини кўрсатиш романни бир неча бор қайта ҳикоя қилиш демакдир. Битта Отабек — Кумуш тўйи муносабати билан А. Қодирий ўзбек тўйига доир муҳим тартиб-одатни намоён қилади: хотинлар мажлиси, қизлар мажлиси, Кумушдан ваколат олиш — никоҳ ўқитиш маросими, Кумушга маҳр бериш, унинг қўлига узук тақиш, келин-куёв кийимлари, музыка асбоблари ва ҳ.к. А. Қодирий ўзбекларнинг ичкари ва ташқарилик уй қуриш одатлари, уни кун юриш томонга қаратиб қуришларини ҳам алоҳида таъкидлайди. Ёзувчи асар воқеаси Қўқон хонлигига кўчганда хон ўрдасини тавсифидан воз кечади ва буни шундай изоҳлайди. «Романнинг ўн учинчи фаслида Марғилон ўрдасининг таъ-

рифи ёзилганликдан ва бу ўрданинг ҳам ташқариги айланаси ўша ўрда каби бир тусда, бир услуб ва бир кенгликда бўлганлигидан бу ўринда яна қоғоз қоралаш ортиқчадир» дейди.

Биз юқорироқда Кумушдан бир оғиз розилигини сўрамай ва унга бўлажак куёвни кўрсатмасдан тўй қилинганлигини, бахтли тасодиф туфайли Кумушнинг ўз орзусидаги ва ёқтирган йигити Отабекка тушганлигини айтган эдик. А. Қодирий ўзбек халқи урф-одатидаги мустаҳкам қоидага амал қилганидан шундай тасвирлаган эди. Танқидчи С. Ҳусайн «Ўтган кунлар» романи ҳақидаги мақоласида шу хусусда фикр юритиб, ёзувчини мантиқсизликда айблайди. Гап шундаки, Отабек билан Кумуш ўртадаги англашилмовчиликлардан кейин алоқалари узилиб кетган, Кумушга турли жойлардан совчилар келади, шунда ота-онаси ундан розилигини сўрайди. С. Ҳусайн шунга асосланиб туриб «Кумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, розилигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан сохта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришда ота-онаси Кумушнинг розилигини оламиз, деб овора бўлишади. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсига келмайди, чунки шу мантиқсизликни ишлатмаса, романи боғлайдиган ип чувалиб кетади», деб ёзади. А. Қодирий танқидчига жавобида «Ҳолбуки, бу «мантиқсизлик» турмуш ҳақиқатига қараб иқтиро қилингандир. Зеро эски турмуш айтади: «Қумри қиз экан ота-онасининг танлашлари билан эрга чиқсин, бу одоб, иффат, тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди, эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўқ, фақат улар маслаҳатчиларгина (бу одат йигитлар устида ҳам шундай. «Ўтган кунлар»нинг 1 бўлим, 1- фаслига мурожаат). Қизлари эндиликда ўз кўзлари билан кўради, уй- жойларини, касби корини текширади — унга рухсат. Бинобарин, «Ўтган кунлар»даги мантиқсизлик ҳам шу мақомдадир».

А. Қодирий халқ орасидаги маълум ва машҳур одатга қаттиқ амал қилгани учун романи боғлайдиган ип, С. Ҳусайн айтгандек «чувалиб кетмади», аксинча янада таранглашди: Кумуш кимга турмушга чиқаётганини билмай то Отабекни кўргунча ўт ичида ёнади, ўша одат таёғи билан мажбуран чимилдиққа киради. Отабек билан Кумуш сохта ажралгандан кейин олти ой муддат ўтади, шундан кейин Кумушга «совчилар турна қатор» бўлиб кела бошлайди. Ҳатто ифвогар ва ифлос Ҳомид-

дин ҳам келади: Қутидор билан Офтоб ойим уни ёқтирмагани учун, Кумуш кўнглидан келиб чиқиб «Қизимиз бундан сўнг эр қилмасликка қаттиқ исрор этадир», деб жавоб беришади. Кумуш аслида умуман эр қилмасликка қарор берган эди ва «Мен энди эр қилиб бўлдим», деган эди. Бироқ Қутидор тузукроқ ердан совчи келса, зўрлаб бўлса ҳам бермоқни ният қилиб қўяди. Шунда шаҳарнинг олдинги аъёнларидан Салим шарбатдор ўз ўғлига сўратиб совчи юборади. Қутидор Кумушни кўндиришга уринади. Кумуш сўзида қаттиқ туради ва «Бундан сўнг бу ишни хоҳламайман», дейди («эр» сўзини тилга олишга иффати йўл қўймайди). Шунда Қутидор яна бир катта далилни ишга солади: Ҳомид Отабек номидан Кумушга талоқ хати ёзган эди. Кумуш мактубга жавоб ёзган эди. Ҳомидлар яна Отабек номидан иккинчи талоқ хати уюштириб юборган эди. Қутидор бу талоқ хатини Кумушга кўрсатмай юрган эди. Кумуш Салим шарбатдор ўғлига ҳам рад жавобини бергач, Қутидор қизининг тамоман бўйинини эгиш ва ўз йўлига юргизиш мақсадида шу хатни беради. Кумуш «юрак жароҳатини қайтадан тирнаб ташлаган» иккинчи талоқ хатини ўқигандан кейин яна кескин равишда севган эрдан «бу янглиғ вафосизлик кўрдим», «бундан кўра дунёда тоқ ўтган яхшироқ», деб жавоб беради. Қутидор бари бир ўз ниятидан қайтмайди, Салим шарбатдорга ваъда бериб юборади. Ваъдасининг устидан чиқиш учун Офтоб ойимга охирги буйруқни беради: «Кўндирсанг кўндир, бўлмаса мендан умидингни уз» дейди. Кумуш энди севимли онасининг тақдирини ўйлайди, ўзини «бахтсиз», ташландиқ қиз, «ўйинчоқ қиз» деган қарорга келади ва тўйини бир йилдан кейин қилиш шартини қўйиб розилик беради (ички туйғуси Отабекдан умидини уздирмайди. Бу шарт қўйиш ўзбек халқ достонларида кўп учрайди).

Кўриниб турибдики, А. Қодирий типик образлар яратиш устидагина қайғурмай, айни чоқда ўз қаҳрамонлари, персонажлари яшаётган, ҳаракат қилаётган, курашаётган муҳит, шарт-шароитнинг типик бўлиши тўғрисида ҳам катта меҳнат қилади. Унинг қаҳрамонларининг психологиясини, характерини шу шароит, муҳит, халқнинг кўп асрлик руҳий, маънавий тажрибаси, урф-одати яратади ва улар онгидаги янгиликлар, ўзгаришлар билан тўқнашувга киради. Зотан А. Қодирий бадий асарнинг ҳаққонийлиги, ҳаётийлигининг бош асосини унда кўтарилган масалаларнинг халқнинг тақ-

дири, ҳаёти ва характери, психологияси, руҳияти билан нечоғлик жипс боғлиқ эканлигида кўради. Шунинг учун ҳам С. Ҳусайнга берган жавобида «ёзувчиларимиз ва танқидчиларимиз учун халқ орасига кириш, унинг урф-одатига гарчи машаққат бўлса ҳам вуқуф ҳосил қилиш лозимдир», дейди. Халқ ҳаётидан, урф-одатидан, маданиятидан, характерида вуқуф бўлмаслик — хабарсизлик сохталикка, ёлғончиликка, уйдирмалликка олиб келади. А. Қодирий «Равот қашқирлари» мақоласида шу кино муносабати билан ҳаққонийлик ва миллийлик хусусида ғоят муҳим, жиддий фикрни ўртага ташлайди. А. Қодирий ёзадики, «Шу кунгача ўзбек ҳаётидан ёки умуман Ўрта Осиё халқлари турмушидан олиб ўйналган фильмларнинг ҳаётимизга ёндашиб келган лавҳалари кўринишлари бус-бутун деб бўлмаса-да ва лекин қисман ҳаёлий, сохтанома бўлади. Бу ҳол ёлғиз кинолардагина эмас, европаликларнинг, ҳатто Ўрта Осиёда чиқадиган кундалик газета, журналларида ва адабиётларида бизга бағишлаб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу ҳаёлот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учраймиз». Халқ «ўзига иснод қилинган» бу тўқима-уйдирмалардан «ёқа ушлайди». А. Қодирий шу сохталикдан қутулиш «афсона кўчасига кирмаслик» нинг ягона йўли — халқ турмушини чуқур билишдир, деб ҳисоблайди. Ёзувчи «мумкин қадар сценарий ёзувчиларни ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса ҳам европалик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир», дейди. А. Қодирий бу ерда бошқа миллат ёзувчисини заррача камситаетгани йўқ. «Ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билади», деганда ёзувчи фақат ҳаққонийлик, ростгўйликни, асарнинг ишонтириш қудратини мезон қилиб олмоқда. А. Қодирийнинг бу сўзларида мутлақо миллий маҳдудлик йўқ. Қон-қонигача одамийлик, инсонпарварлик, байналмилаллик туйғуси синган А. Қодирий Ўзбекистон Республикасининг тузилганлигига бир йил тўлиши муносабати билан ёзган мақоласида бирликни — иттиҳодни нотўғри тушунган ва ўзбек, тожик, қozoқ халқлари ўртасига нифоқ солишга уринганларни танқид қилиб шундай дейди: Биз ҳақиқатни ҳаётдан олдик, Ҳаммадан илгари шахс ўзини танисин, сўнгра бошқани! Зеро, «ўзини билмаган ўзгани билмас» сўзи турмуш онасининг дард чекиб туққан тўнғич ўғлидир. Биз миллатларни озод ўстиргоч, доираси ғоят тор бўлгон иттиҳоди ислом ва ё туркгина

эмас, балки бутун дунё меҳнаткаш ва деҳқонлари иттиҳоди энг авжида бутун дунё инсонлари иттиҳодиши вужудга келтирамиз!» дейди.

А. Қодирий ўз асарларида ана шу эзгу ниятни тартиб қилди. Гарчанд унинг асарларининг воқеаси ва қаҳрамонлари Туркистондан олинган бўлса-да, умуминсоний, гуманистик ғояларни олға сурди. Фозил давлат тузуми ва шахс эрки масаласи Шарқ алломаларининг қалбини қанчалик банд қилган бўлса, жаҳоннинг барча сўз санъаткорларининг ҳам диққат марказида турди. «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарларининг узоқ-узоқларга парвоз қилишининг боиси шу ерда. Солиҳ маҳдум ўзбек тупроғида туғилган хасис, аммо унинг хасислигининг намоён бўлиши — халқ орасида «зарбул-масал бўлиши» миллий турмуш тарзи билан жипс боғлиқ бўлса-да, аммо моҳияти жиҳатидан умуминсонийдир, муштаракдир (ҳамма кийимига ямоқ тушган бир чопонни саккиз йилда ҳам ташламайди, бир ойда бир кир ювиради, уйда асосан суюқ овқат қилдиради, шолғом, лавлагни ишлатади, ҳатто куёв қиламан деб юрган Анвар бош мирзаликка тайинланганда уни қутлагани келувчилар учун юшоқ нон олишга ҳам оғринади, хон Раънони хотинликка сўраганда Анвардан воз кечиб, унга розилик беради). Тошпўлат тажанг образида ҳам шундай муштараклик бор. Ҳатто «Фарғона» газетасида босилган бир мақолада «Муштум» журналида шу «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳикояси битта Тошпўлат тажангининг расми ҳам берилади. Газета бу расм «Мулла Насриддин» журналидаги расмнинг ўзи, демак «Муштум» ўғирлик қилган деб ёзади. Шу муносабат билан А. Қодирий жавоб бериб, бундай дейди: «Кавказ билан Туркистон типларда ва урф-одатда бири-бирига жуда яқиндир. Буни яхши билиш керак. Шунинг учун Туркистонда туғилган ўзингизнинг тоғангиз «Тошпўлат тажанг»дан тониб уни кавказлик дейишингиз қаландарона бир сўздир. Ишонмасангиз «тажанг» тоғангизнинг сўзларига, қилиқларига, маданият дунёсига бўлган «инсанди»га бир қаранг! (23—25-сонлар. Жулқунбой мақоласи). Бу тип ёлғиз Туркистоннинг ўзидагина эмас, Туркистоннинг ҳар бурчагида ҳам бор ва шунинг учун ўзининг бир «чапанингиз» ҳақидаги соф бир карикатурани ўз молимиз деймиз, сизнинг «ўғри ушлаш» нуқтангизга қўшилишимиз ҳам «бу тип Кавказ туркларида ҳам бор экан» дейишдадир».

А. Қодирий «Меҳробдан чаён»да ҳам худди «Ўтган

кунлар»даги каби ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади ва ҳар бир нарсага халқ кўзи билан қарайди, унинг қалби билан тинглайди ва шу халқнинг миллий характери тўғрисидаги мавжуд тасаввурига суянади. Романнинг кириш қисмида ёзувчининг ўзи номарғуб ва марғуб қаҳрамонларни тасвирлашдан мақсадини айтади ва камбағалларнинг «хонлик тузилишига, қора куч-уламо алай-хига чиқиши, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмуши ва бир-бирига алоқаси, самимияти»ни беражагини таъкидлайди. Ёзувчи ўша ҳаётни «тарихнинг ҳазми кўтарганча» бериб, сохталикидан қочганини айтиб, эътиборни қуйидаги миллий ҳаёт нуқталарига қаратади: «Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарамни, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнографик лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоирлар, аскиячилик ва бошқа яна кўп нуқталар қамраб олинди». Ёзувчи романда бутун миллий ҳаёт тасвирини одил ҳукмдор фалсафасини, инсонпарварлик, эрқпарварлик фалсафасини ифодалаш учун хизмат эттиради, ёвузлик, рижкорлик, адолатсизликни, пасткашликни фожиа этишга йўналтиради. Анвар қайнотасининг илтимосига кўра мулла Абдурахмонни ўрдага ишга олдирган эди, фисқу фужурни авж олдиргани учун кейинча уни саройдан узоқлаштиради. Мулла Абдурахмон Анвардан ўч олиш учун саройда ҳукм суриб келган разил одатдан фойдаланади, яъни Раънони хонга мақтаб, хотинликка тавсия этади. Икки ёш тақдиридаги алғов-далғовлик шундан бошланади.

Романда ўзбек дostonчилиги анъанаси руҳида Анвар — Раъно ҳаёти уларнинг болалигидан бошлаб тасвирланади, бу Тоҳир-Зуҳролар саргузашти ва тақдири хонлик тузумининг чиркин манзарасини тўлалигича очиб ташлайди. Шарқ адабиётида, шу «Тоҳир-Зуҳро» каби халқ дostonларида, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» дostonларида (шунингдек Низомий ва Жомийларнинг шу типдаги дostonларида ошиқ-маъшуқлар висолига ғов бўлган ҳажр-ҳижрон инсон севгисини синовдан ўтказувчи, тобловчи ва шахсни камолотга етакловчи куч сифатида тасвирланган. А. Қодирий «Ўтган кунлар»да ҳам, «Меҳробдан чаён»да ҳам масалага шу тахлитда ёндашади. Ёзувчи «Меҳробдан чаён»да ўз қаҳрамони тилидан «Ишқ давоси овом ўйла-гунча васл эмас—ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтин сўндирувчи, ҳажр эса камолотга эриштирувчидир», дейди.

Анвар ҳам, Раъно ҳам ўткир зеҳнли, илмли, шоиртабиат, одил, юксак дидли ёшлардир. Ёш, етим йигитчанинг бош мирзоликка кўтарилиши ҳам бежиз эмас. Раъно «шеърый бир ҳусн» эгаси, «фазал ва заковатда ҳам ўтган хон замонлари асрининг нодир учрайтурғон ягона фозила қизларидир». Хон уни Анвардан тортиб олаётганда эртаклардаги қизлардек жасорат кўрсатади. Ёзувчининг ўзи «Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқ таҳсин ва Раъно ёш қизларимизга ибратдир», дейди. Анвар ҳам ҳақиқат учун фидойиларча курашувчининсон даражасига кўтарилади. Анвар дўсти Султонанини ўлимдан қутқариш учун ўз бошини жаллод кундасига қўяр экан, бу жасоратни ёзувчи ўрда аҳли «мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келувчи бир арслонни ўз тарихида биринчи маротаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутга солди», деб таърифлайди.

Ёзувчи ўз қаҳрамонларини мана шундай кўтаринки, шоирона услубда, қуюқ, ёрқин бўёқларда — романтик пардада тасвирлайди. Исми жисмига мос Раънога рамзийлик маъносини ҳам юклайди. Раъно сўзи ва қиз тақдири ўша тузумни гўзаллик душмани тарзида талқин қилишга кўмак беради. Хон томонидан Анвар севгилсининг тортиб олинаётганлиги воқеасини ёзувчи «Шу дамда фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини сўлтаёзди», деб талқин қилади. Бу ерда асл маъносидан кўра рамзий маъносига кўпроқ урғу берилмоқда.

А. Қодирий романларидаги миллий руҳ ташқи томондан жуда оддийгина бўлиб кўринган нуқталарда, масалан, ҳатто қаҳрамонларнинг бир-бирига мурожаатларида ҳам яққол кўриниб туради. Инглиз, француз, немис халқларида одамлар бир-бирига мурожаат этганда қўлланадиган махсус сўзлар бор (мисс, мистер каби). Рус тилида бундай анъана йўқ (гражданка — гражданин, мужшина — женшина, деб қақрилади). Ўзбеклар орасида жинси, ёши, мавқеига қараб мурожаат этадиган сўзлар жуда кўп. А. Қодирий ўз романларида бундай сўзлардан кўп ва ўринли фойдаланади. «Ўтган кунлар» да бегим, бек ака, жиян, опа, сингил, амаки, ака, бекачим, мулла ака, уста ака, фуқаро каби сўзлар учрайди. «Меҳробдан чаён»даги «Шу тўғрида жанобингиз Мирзо Анвардан тўйга уринишимиз учун бир калима

жавоб олиб берсангиз, «Тақсиримда ожиза борлиги пушти паноҳ эшитган эканлар», «Бундан сўнг қўқонлик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратга эрга чиқди», «Йўқ, тақсир — деди деҳқон, — тақсирим шу қоғозни питиб бердилар» каби жумлалардаги сўзларда қанча иззат-ҳурмат бор.

Мазкур кузатишлардан маълум бўлиб турибдики, А. Қодирий асарларидан ўзбекнинг ҳиди келиб туради, ўзбек руҳи жўш уради, ўзбек куйи жаранглайди, Туркистон табиатининг барча ранглари жилоланади. Ўзбек тилининг бутун жозибаси ловуллаб туради. Ўзбек бадий тафаккур тарзи ярақлаб кўринади, унинг адолатпарварлик, эркинлик, инсонпарварлик, дўстлик туйғулари мавжланади, одоби, шарму ҳаёси, меҳр-оқибати, ғурур ва сурури, мардлиги, ватанпарварлиги акс этади. Бу фазилатлар А. Қодирийнинг халқ ҳаёти ва руҳига жуда яқинлиги, унинг тарихи ва тақдирига астойдил куюнганлиги, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий камолотига, ўз-ўзини англашига дил-дилидан қайғурганини ҳамда ўзбек халқи турмушининг қайта қурилиши, фориғланиши, саодатлашига халақит берувчи ёмонликларга чексиз нафратидан туғилгандир.

(1897—1938)

Чўлпон XX аср ўзбек шеърятининг энг йирик ва-
или. У ўткир шеърят, юксак таржималари, кучли
драмалари, мумтоз романи ва куюнчаклик билан ёзил-
ган публицистик мақолалари ҳамда жанговар ижтимо-
ий фаолияти билан ўзбек адабиёти, ўзбек маданияти
ва ўзбек миллий тафаккури ривожига ўзининг жуда
улкан ҳиссасини қўшди. Адабиётга маърифатпарвар
сифатида кириб келган Чўлпон озодлик, тенглик, адо-
лат, мустақилликнинг қўрқмас куйчиси ва зулм, ёвуз-
лик, босқинчилик, талончиликнинг ашаддий душмани
сифатида шуҳрат қозонди, ҳатто, «чўлпончилик» деган
йўналишнинг сардорига айланди (совет мафкурачилар-
и «чўлпончилик» иборасини аслида салбий, яъни «мил-
латчилик» маъносида қўллаган, ҳақиқатда эса у мил-
латпарварлик, адолатпарварлик тушунчасини ифода-
лаган).

Чўлпон шоирнинг тахаллуси бўлиб, исми фамилия-
си Абдулҳамид Сулаймоновдир. У 1897 йилда Андижон
шаҳрининг Қатортерак маҳалласида дунёга келди.
Шоирнинг синглиси Фоиқа ая, Абдулҳамиднинг йили
сак эди, демак 1898 йилда туғилган, дейди. «Садон
Туркистон»нинг 1914 йил 18 апрель сониди Абдулҳа-
мид имзоси билан «Туркистонлик қардошларимизга» ва
24 сентябрь сониди «Маорифпарвар бобомиз муҳтарам
Исмоил Гаспирински ҳазратлари ҳақида таъзиянома-
миз» деган шеърлари босилади. Биринчи шеър остига
Абдулҳамидни 15 ёшда, иккинчи шеър остига 16 ёшда,
деб қўйилган. Агар сак йилининг 22 мартдан 1898 йил
21 мартгача бўлган муддатни ўз ичига олишини эъти-
борга олсак, Абдулҳамиднинг «Туркистонлик қардош-
ларимизга» шеъри эълон қилинганда (18 апрель) у ўн
беш ёшда В. Ян томонидан «Катта совет қомуси» учун
ёзилган мақолада (улар дўст бўлишган, мақоладаги
далилларни бевосита Чўлпондан сўраб ишлатган) ва
НКВД ҳужжатларида 1897 йилда туғилган дейилган.

Чўлпоннинг отаси Сулаймон Мулла Муҳаммад Юнус
ўғли ўз даврининг илғор, ўқимишли зиёлиси бўлган. У
аввал деҳқончилик билан шуғулланган бўлса-да, кейинча
савдо-тижорат ишлари билан машғул бўлган, Сулай-
мон баззоз деб ном чиқарган. Гарчанд у руҳоний бўл-
са-да, жаҳолатга қарши турган, вақтли матбуотни мун-

тазам ўқиб борган, шеърлар битган, газалларини «Расво» тахаллусини қўйган. Абдулҳамидни ҳам мулла қилмоқчи бўлади, эски мактабда, сўнгра мадрасада ўқитади, рус-тузем мактабида таълим олиб, рус тилини ўрганади. Абдулҳамиднинг онаси Ойша аянин саводи бўлмаса-да, ўткир зеҳнли, халқ ижодини яхши билган шуурли аёл бўлган. Чўлпон ўша вақтда Тошкентда, Самарқандда, Қозонда, Бокуда ва Туркияда чиқиб турган газета, журналларни ўқиб борган. Исмоил Гаспирински, Муҳаммадхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза, айниқса Фитрат асарларини, уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўрганади, улардан руҳланади. «Улуғ ҳинди» мақоласида ёзишича, Чўлпон Навоий, Лутфий, Ҳусайн Бойқаро, Машраб, Умархон Фазлий, Фурқат, Муқимийдан тортиб Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, А. Қодирий, Авлоний, Тавалло, Сиддикий, Ҳамзагача ҳар хил даражадаги ва йўналишдаги ижодкорларни, шунингдек Тўқай, Ҳ. Жовид, Али Сайфи, Ризо Тавфиқ, Яҳё Камол, Тағор каби ҳинд озарбайжон, турк, татар ёзувчиларини ўқийди-ўрганади. Булардан Ризо Тавфиқ, Яҳё Камол, айниқса Тағор дилига яқин туюлади.

Чўлпоннинг сиёсий онги, ижтимоий қарашлари ва миллий бадий тафаккурининг ўсишида унинг ижтимоий ҳаётда фаол иштироки муҳим аҳамиятга моли бўлди. Барча вақтли матбуотларда ўз мақолалари фельетонлари, шеърлари билан иштирок эта бошлайди. Аҳмет Зеки Велидий Чўлпоннинг 1917—1918 йилларда Бошқирдистонда ҳукумат раисининг котиби бўлиб ишлаганини айтади. 1919 йилда Фарғонада чиқадиган «Янги Шарқ» газетасида ишлайди. 1921—1922 йилларда «Аҳбори Бухоро» газетасида муҳаррирлик қилади. 1923 йилда Андижонда «Дархон» газетасида масъул муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлади. 1924 йилда Москвада ўзбек маориф уйида ўзбек театр студияси ташкил этилади. Унда А. Ҳидоятлов, Л. Назруллаев, Уйғур, Е. Бобожонов, М. Муҳамедов, С. Эшонтўраев каби ёшлар таълим олишган. Чўлпон шу студияда раҳбар, адабий эмакдош сифатида ишлаган, «Ревизор», «Маликаи Турандот» асарларини таржима қилиб берди ва ўзбек артистлари уларни сахналиштирди. Студия талабалари 1927 йилда ўқишни тамомлаб Тошкентга қайтишди. Москвада катта ижодий муҳитда сиёсий онги ва эстетик диди ўсиб, камол топиб келган Чўлпон болашевиклар учун янада хавфлироқ туюла бошлади.

20-йиллар бошларида Чўлпонга қарши бошланган кураш энди авжига чиқди, матбуотда кетма-кет уни миллатчидан олиб миллатчига солишди. Олим Шарафидинов «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас. У — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир», деди. 1927 йил 4—5 октябрда Ўзбекистон маданияти ходимлари II қурултойи бўлади, унда Чўлпонни ҳатто Акмал Икромов ҳам танқид қилади, қурултойдан у ҳайдаб чиқарилади. Чўлпон шу қурултой раёсати-га мактуб ёзиб, «ўз хатоларимга ўзим тушундим. У ёзган нарсаларим ва сўзлаган сўзларим камбағал ва йўқсуллар душманларининг фойдасига хизмат қилганини билдим», деб йўқ айбини бўйнига олади ва театр соҳасида ишлар қилиб айбини ювишга ваъда беради. 1928 йилда «Замона хотини», яъни «Муштумзўр» пьесасини шу ваъдасини устидан чиқиш учун ёзган эди.

Чўлпонга бўлган хуруж, тазйиқ кучайса, кучаядики, лекин сусаймайди. У Файзулло Хўжаев маслаҳати бўйича 1932 йилда Москвага кетади ва у ерда СССР Халқ Комиссарлари Кенгашида таржимон бўлиб ишлайди. Чўлпон 1923 йилда Солиҳа деган қизга уйланган эди, шоир ўзидан фарзанд бўлмаслигини аниқлаганидан сўнг унга жавоб беради ва 1932 йилда Москвада Екатирина Ивановна деган аёлга уйланади. Солиҳа бошқага турмушга чиқиб, тўққиз фарзанд кўради.

Чўлпон шеър ёзадими, пьеса ёзадими ёки романми — нима ёзса, матбуот уни дўппослайверади. Ҳатто унинг маҳорат билан таржима қилган «Ҳамлет» ёки «Она» романларини ҳам қадрламайдилар. 1937 йил 7—8 апрелда Ўзбекистон ёзувчилар Уюшмасининг мажлиси бўлади. Чўлпон сўзга чиқиб имкони борича меҳнат қилиб, янги асарлар ёзгани, кўплаб таржималар қилгани, бироқ улар адолатсизларча танқид қилинганини айтиб, «мен миллатчи эмасман», дейди. Бу вақтда Чўлпон Ҳамза театрида адабий эмакдош эди. «Муштум»да ҳам адабий ходим эди. Чўлпон совет тузумини, компартияни, Ленинни мақтаб «Соз» тўпламини чиқарди, «Жўр» тўпламини нашрга топширди, «Кеча ва кундуз» романида ўтмишни фош этди, «Борис Годунов», «Она» каби асарларни таржима қилди, «Замона хотини» пьесасида аёллар озодлиги масаласини ҳимоя этди. Лекин уринишлари уни фожиадан сақлаб қололмади. 1937 йилда уни ҳибсга олишди, 1938 йил 4 октябрда отиб ташлашди.

Чўлпонда ижод туйғуси эрта уйғонди. Ҳали талаба-

лик йилларидаёқ унинг шеър, мақола, фельетон ва ҳикоялари матбуотда кўрина бошлайди. «Туркистонли қардошларимизга» шеъри «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 18 апрель сонидида босилганда Чўлпон 15 ёшда эди. Шу йили унинг «Бизнинг халқ» шеъри «Қурбони жаҳолат» ҳикояси, «Дўхтур Муҳаммадиёр» ҳикояси, («Садойи Туркистон») ва «Мадрасаларимиз аҳволи» («Садойи Фаргона»), «Мактаб» («Садойи Туркистон») каби мақола, хабарлари босилди. Буларда маърифатпарвар ёзувчи сифатида кўринади. Чўлпон бадий адабиётнинг вазифаси халқни жаҳолат уйқусидан уйғотиш, жамиятнинг ривожига ва инсон баркамоллигига халақит берувчи иллатлардан халос бўлиш — руҳий, маънавий фориғланишдан иборат деб билди. У «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 15-сонидида босилган «Адабиёт надур?» мақоласидида: «Бас, масала бу тариқ экондур, ҳаётимизнинг бетўхто ҳаракат қилиб турмоғи учун сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, кундалик маишатимиз йўлида руҳимиз ва вужудимизни заҳматкаш фалакнинг қора кирлари, аччи қурумларидан ювиб турмоқ учун адабиёт шу қада зарурдир», дейди. «Қор қўйнида» ҳикоясида қари чолга учинчи хотин қилиб берилган ўн етти яшар Шарофотнинг қора кунин — қора тақдирини кўрсатади. Тўй бўлиб ўтган кўчани «қоп-қоронғи жимжит бир гўристон», «бу кеча худди эшон бобонинг кўнглидек бўлиб қолган», деб таърифлайди. Мамат қоровул бу фожиали ҳолни «Дунё ўзи шу қадар тескари дунё экан... лоланинг устига қор ёғди», дейди. Чўлпон ижодига фожиали мавзу шу ҳикоясидан кириб келди ва охир — оқибатда ижодининг ўқ томирига айланди. Фожиали вазият, фожиали муҳит ва шароит, фожиали қаҳрамонни тасвирлаш унинг шеърини, ҳикоя, пьеса ва романининг марказий масаласига айланди. «Қурбони жаҳолат»ни ёзганда Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси юртда жуда машҳур эди. «Падаркуш»да фарзанднинг ўғирлик йўлига кириши ва оқибатда ўз отасининг қотилига айланишининг сабаби жаҳолат ва илмсизликка боғланган эди, бир ўринда қурбони жаҳолат бўлди, дейилади. Чўлпон ҳикоясида ҳам ўғирлик қилган йигит, унинг касофатига айбсиз йигитнинг ўзини ўлдириши ҳақида ҳикоя қилинади. Шу жаҳолат қурбони Эшмурод «Биз одам бўлмаймиз... Битамиз... Инқироз бўламиз... Оҳ жаҳолат. Жаҳолат, битдук, битдук. Ўлдук... тирилмайман!...», деб фикрлайди. Чўлпон кейин ҳам

«Ойдин кечалар» (1922), «Новвой қиз» (1927) каби ҳикояларни ёзди. Булар бадий жиҳатдан пишиқ. Аммо илк катта ҳикояси «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикоясида қолоқлик, жаҳолат танқид қилиниб, илм орқали бахт-саодатга эришиш мумкинлигини кўрсатувчи бу ҳикоя эса бадий жиҳатдан суст. Унда публицистик тафаккур устун, ёзувчи ғояси қаҳрамон тақдирига, образ мағзига сингдирилмаган. Албатта, бу ҳикоя Чўлпон ижодининг илк даври, илк босқичига оиддир.

Дарвоқе Чўлпон ижодий йўлини бир неча босқичга бўлиш мумкин. Ҳаётдаги воқеалар таъсирида унинг дунёқараши, нуқтаи назарида ўзгаришлар юз бериб турди. Биринчи босқичи ўша маърифатпарварлик, жадидчилик руҳидаги асарларини ўз ичига олса, иккинчи босқичи Октябрь тўнтариши кунларида ёзган шеърларидир. Чўлпон Октябрь инқилоби халққа орзу қилинган озодликни, тенгликни, мустақилликни беради, деб умид қилди ва ишонди. Унинг «Қизил байроқ» (1917), «Шарқ нури», (1918), «Қизил байналмилал» (1920) каби шеърлари шу руҳга йўғрилган. Кўп ўтмай ўйлаган орзулари сароб бўлиб чиққанлигини англади. Юртда мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракати авж олди. Чўлпон бу курашдан ғоят руҳланди, зулм, босқинчилик, тенгсизликни фош этиб, чин озодликка чақирди. «Пўртана», «Ёруғ юлдузга», «Тортишув тонги», «Халқ», «Мен қочмадим», «Бузилган ўлкага» (булар 1920—21 йилларда ёзилган шеърлари шу йўналишдадир). Тўртинчи босқичдаги шеърлари 1921—1923 йил ўрталарига тўғри келади. Бу даврда босмачилик ҳаракати мағлубиятга учрай боради. Шундан сўнг Чўлпон «Амолимнинг ўлими», «Ёнғин», «Кураш», «Виждон эрки», «Қўзғалиш», «Кўнгил», «Бас энди» каби шеърларини яратади. 1923 йилга келиб Туркистонда «босмачилик» ҳаракати тор-мор этилади, шу туфайли Чўлпон руҳий таслим йўналишидаги шеърларини ёзади. «Сомон парча», «Хазон» (1923) шеърлари мана шу бешинчи этап-босқичига доир. Шоир ижодининг олтинчи босқичи эса унинг совет позициясига ўтиши, қизиллашиши давридир. «Созим», «Мен шоирман», «Ўн олти», «Октябрь», «Яна олдим созимни», «Янги мен» каби шеърлар ана шу руҳдаги асарлардир.

Ҳақиқий ижодкор яратган образларда қалбининг таржимаи ҳолини ҳамда у мансуб бўлган халқнинг ҳаёт йўлини ўқиш мумкин. Агар Чўлпон образларига назар ташланса, Октябрь инқилобига болаларча сами-

мий ишонишидан туғилган романтик шеърларидан то тиб то умидларининг сароб бўлиб чиққан пайтларидаги мунгли, фожиавий руҳдаги шеърларигача, халқни ёвдан ўч олишга, эзгу ният учун жонини қурбон қилишга чорловчи ва ниҳоят руҳий тушкунликка тушган муҳит, замон — тузум ҳукмига таслим бўлган онларидаги кайфияти — ҳолатигача билиш, сезиш мумкин. Чунки Чўлпон ўзини халқнинг бир зарраси, унинг дилини ифодачиси ва унинг халоскори деб ҳис этар эди. У ниҳоятда таъсирчан, эҳтиросли, қайноқ, ёниқ шоир эди. Унинг ўз ибораси билан айтганда, у «туйғуси шоир» эди, инсоннинг «руҳига кириш»га муваффақ бўларди. Чўлпоннинг ҳамлетона руҳдаги: «Улуғ, қаттиқ ағдарувчи бир кураш. Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш, ё йўқ яраш!», деган мисралари эътиборга лойиқ. Чўлпон ўз виждонини «илоҳий виждон», севгисини шунчаки муҳаббат эмас, балки «илоҳий муҳаббат», дейди, юртини, халқини шунчаки яхши кўрмайди, балки «фақат Мажнун бўлиб севади» ва «бошимни у учун дорга қўяман», дейди, душманининг қудратини ҳам яхши билади ва шунинг учун «улуғ ёв» дейди. Чўлпон воқеликдан ҳаётдан қандай қаттиқ таъсирланган, қандай ҳолатга ва кайфиятга тушган бўлса, айтайлик ё қаттиқ қаҳрланса, ё чексиз изтиробга тушса, ё руҳи инқилоб қилса шу ҳолатини, шу кайфиятини борлиғича шеърга кўчиришга эришади. «Мен шоирми?» шеърда «Шундай гўзалликни, аттанг агар мен рассом бўлсам эди, чизиб берардим», «ҳар бир тушунчамни ёза олмагач, рассомдек хаёлга чиза олмагач», «шоирлик менда бир соями дейман», дейди. Аслида Чўлпон инсоннинг руҳий ҳолатини равшан чизиб берувчи, ҳар бир тушунчанинг ҳам суратини ола билувчи буюк рассомдир. Шеърларининг ўқувчини сеҳрлаб, мафтун қилиб қўйишининг боиси шу ерда. Унинг аксарий шеърлари ё ўзининг — «Мен»нинг бевосита дардини изҳор этади ёки кўпроқ инқилибчи шахсга қаратилиб, ҳам унинг, ҳам сўзловчининг руҳияти, кайфиятини ифодалайди. Шунинг учун очиқ, самимий, рост ва гоҳ сўроқ; гоҳ мурожаат, гоҳ ундов, гоҳ суҳбат оҳангини олиб туради. Такрор ва синонимлар, ҳар хил таъкидларнинг кўплиги ҳам шу туйғунин, ниятини мукаммал бермогидан «Қиз қўшиғи» шеърда банднинг бешинчи мисрасида «Қора кунлар тушди менинг бошимга» деган жумланинг фақат биринчи сўзи алмаштирилиб, ҳар сафар такрорланиб келади (ёмон, оғир, қийин, қонли, ўтли, ёрсиз кунлар

тушди менинг бошимга) ва қиз ҳолатини бор бўйича индалантиради. «Қизил байроқ»да, «Энди қора яқин келмас нурлар сачратган оққа», деган мисра бор. Чўлпон зулмни, адолатсизлиқни, тенгсизлиқни, бахтсизлиқни қора рангда ва эзгулик, поклик, бахтиёрлик, адолатни оқ рангда идрок этади. Бу шеърни ёзган пайтида Октябрь инқилоби халқни қора кундан — ўтмишдан, бахтсизликдан халос этди, деб тушунган эди. Кўп ўтмай бу шодлиги шунчаки бир сароб, хаёл бўлиб чиққанини сезади ва энди ўзбек халқининг қайтадан бахтсиз бўлиб қолганини ифодаловчи «кўланка», «булут», «парда», қисқаси «қора» образи янгича маънода фаоллашади, бу образлар то «Кеча ва кундуз» романи ёзилгунча шу маънода қўлланади. Бу роман ёзилган пайтда Чўлпон руҳий енгилган, совет тузумига таслим бўлиб, яна ўтмишни қоронғу, яъни кеча тусида идрок этишга мажбур бўлган эди. Чўлпон романни «Кеча ва кундуз» деб, «Кеча» қисмида ўтмишнинг қоронғу манзарасини чизган бўлса (ёзувчилик таланти билан чоримизнинг мустамлакачилик башарасини ҳаққоний очган ва ўзбек халқи орасида миллий уйғониш юз берастганини кўрсатган бўлса), ёзилмаган ёки ёзилган бўлса-да топилмаган «Кундуз» қисмида, эҳтимол, халқнинг Октябрь инқилобидан кейинги ҳаётини бахтиёр кўринишда бермоқчи ва шу йўл билан ўзини таъқиб, сиртмоқдан сақлаб қолмоқчи бўлгандир. Чўлпон «Кеча» романида ўша тузумни «сиқик муҳит», «кишанли жамият», «қоронғи муҳит» дейди, бир қаҳрамони «кеча-кундуз ишлаб қорнинг тўймаси, бу қандай замон бўлди?» дейди. Чўлпон «Қизил байроқ» шеъридаги Октябрь инқилоби халқнинг қора кунини ёруғ қилди, деган фикрдан тезда қайтади: юртда авж олган талончилик, қирғин, бузғунчилик, адолатсизлик, тенгсизликни кўргандан кейин икки ўт ичида қолади, ўртанади, ёнади, йиғлайди. Энди «ўшал эски, жароҳатли қалбини сатрларнинг наштар-ла тилади», «йиғловчи чолғулар-ла» ўша фожиали муҳитни таҳлил қилади:

Бир кўз йўқми қонли ёши томмаган,
Бутун кўнгил умидсизми, синиқми?

(«Енгин»)

Ёки:

Кўз ёшимда ювсам
Юртнинг бағрини,
Тилим билан сўрсам
Оққан қонини...
Қонли кунлар тушди менинг бошимга.

(«Қиз қўшиғи»)

Чўлпонни ўша 20-йиллари йиғлоқи шоир, деб тилини қисилган, ижодини бўғилган. Ёнаётган юрти кўриб туриб, халқ бошига тушган катта фожияни гувоҳи бўла туриб, фожиявий шеърлар ёзмасдан илож йўқ эди.

Чўлпон Тагор тўғрисидаги мақоласида унинг бошига тушган кулфатни — аввал биродарининг хотини кейин ўзининг хотини, икки қизи, икки ўғли ва отаси ўлганини айтиб туриб, бундай дейди: «Тагорга ўлимнинг зарбаси ҳам жуда қаттиқ бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида ўлим тўғрисида кўп учратиларди. Мана, Чўлпон ўз кўз ёшларининг сабабини — ижоднинг фожиявий пардада бўлганлигининг сабабини қандай равшан очиб беради. Чўлпон халқни бир жигаридек ҳис этган ва унинг фожияларини ўз бошига тушган фожия деб билган. Чўлпон «Менинг ўйимми қора? Ёк юрт кўкида булут?», «Йўқса унга мангуликми қор тун?» дейар экан, ўз танқидчиларига жавоб берганда бўлади, яъни уни йиғлатган юртдаги аҳвол эканлигини таъкидлайди. Шоир зулмга бутун халқ қаршинда яъни «халқ истаги: озод бўлсин, бу ўлка, кетсин уни бошидаги кўланка» дейди. Чўлпон халқни озодликка муваққилликка чақирувчи жарчига айланади: янги тузумни бир киши ва халқимизни қул тарзида идро этади.

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан,
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки сен ҳам ҳур тугилгансан!

(«Кўнгли»)

Чўлпоннинг «Гўзал Фарғона, «Бўзилган ўлкага: шеърлари шу қадар халқ орасига кенг ёйилдики, унча қадар катта руҳий мадад бердики, совет тузумининг ҳинч моячилари бу асарга қарши қанчадан-қанча шеърлар мақолалар ёздиринди (Ғайратийнинг «Тўзалган ўлка: каби). Бироқ шеър озодлик мадҳиясига айланиб кетди. Боймирза Ҳайит бундай ёзади:

«Миллий қўмита (Олмонияда тўзилган Миллий Туркистон Миллий қўмитаси — С. М.) Чўлпоннинг «Гўзал Фарғона» шеъри ва унинг кўйи асосида бироз ўзгартиш билан миллий Туркистон миллий маршини пайдо бўлишига ташаббусчи бўлди. Бу «Гўзал Туркистон» бугунги кунда чет мамлакатларда яшаган муҳожир

аримиздан бугунга қадар ажралмаган севикли бир иллий куй бўлиб хизмат этмакдадир».

Чўлпоннинг образлари орасида «бўри», «қарға», бойқуш», «шайтон» каби рамзлар тез-тез учраб туради. Қаранг: «Бўрилардан омон кутмак тентакларнинг шидир», «Кўнглим каби йиқик уйлар, қишлоқлар ойқушларга бузуқ кўксин очганми?». Бу образлар сатида шоир рус халқини эмас, балки рус босқинчиларини, большевикларни, чоризм сиёсатини давом эттиувчиларни фош этмоқчи. Чўлпон рус халқи, рус адабиёти ва маданиятини ғоят севар, қадрлар эди: русилини зўр билган, рус ёзувчиларининг шоҳ-асарларини ўзбекчага ағдарган, рус аёлига уйланган, «Кеча а кундуз» романида рус аёлининг ижобий образини ратган ва ҳ. к.

«Миллат,— деб ёзади Боймирза Ҳайит,— Чор Русиясининг қўпол ва талон-торожлик сиёсатидан кейин ольшевизмнинг алдамчи ва турли вақтларда турли-уман тактикалар билан кўринган зулмларини кўрди. Ҳақиқатда большевизм Чор Русиясининг Туркистон сиёсатини мураккаб равишдаги давомидир. Биз бу ерда нима учун бундай фикрда бўлмоқдамиз дейилган саволга жавоб бериш ўрнига мужоҳид ва шаҳид шоириниз Чўлпоннинг шеърларидан бир байтини хотирласак, тасала аниқ бўлса керак, деб ўйлаймиз: Чўлпон шундай ёзган эди:

На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт,
Кўзимда оғир бир таслим нури бор.
Эй ўтли кечмишим, юзингни беркит,
Сенда шайтонларнинг ҳақсиз зўри бор!

Миллатимиз Чўлпон орқали билдирилган туйғуни кўп вақтдан бери англаган эди. Миллатимиз шайтонларнинг зўрлигидан қутулмоқ йўлига кирди. Туркистон Русияни истило этмади, аксинча Русия Туркистонни ишғол этди. Бунинг билан икки халқ орасида тарихий рақобатлар бошланди. Рус миллати империалист эмасдир. Аммо унинг империалистик табиатини таниган закиллари бутун дунёдаги империализмнинг устозларидир. Русиянинг шундай бир тўдаси Русиянинг ҳам ҳокимидир. Туркистон Русиянинг Салтиков-Шчедрин йитганидек «абадий сўдиган, лекин тўймаган» («вечно-жирющих, но не сытых») табиатидан қутулмоқни истайдиган. Туркистон ҳеч бир вақт рус халқининг душмани бўлмагандир».

Чўлпон худди шу позицияда турди. Чўлпон ҳам рус халқининг душмани бўлмаган, аксинча унинг маданиятини, эркинлик руҳини ўзбеклар орасида тарғиб этган. Аммо босмачилик даврида золим большевик руслар элни шафқатсиз қирди, талади. Туркистон Халқ Комиссарлар Кенгашининг раиси Қ. Отабоев 1922 йил 18 июлда Туркистон коммунистларининг тўртинчи пленумида қилган докладыда Қўқонга дашноқлардан тузилган отряд юборилганини айтади. Улар савдогарлардан тортиб шаҳарнинг оддий қосибларигача ҳаммасининг бор-будини тортиб олади, ўзларини отиб ўлдиради, мачит-мадрасаларни, Қуръони Каримни ёндириб юборадилар, ҳатто номоз ўқиётганларни ўққа тутадилар, хотин-халажларни зўрлайди, қози-уламоларни ҳибсга оладилар, деҳқонларнинг овқатидан тортиб уруғлигигача тортиб оладилар. Шу туфайли, дейди Отабоев «бутун омма совет тартибига қарши қўзғолон кўтарди». Демак, Чўлпоннинг большевизмга, рус босқинчиликлари-га қарши исёни қонуний ва адолатли эди:

Қўлимда сўнгги тош қолди,
Ёвимга отмоқ истайман.
Кўзимда сўнгги ёш қолди,
Амалга етмоқ истайман.

Бу қаҳрамон, жасур шоирнинг рост сўзлари эди. Ҳаёт, воқелик шу қадар қайноқ, алғов-далғовли эдики, бу ҳолат Чўлпон шеърларида «денгиз», «тўлқин», «пўртана», «қиёмат» каби образларни туғдирди. «Қанот» образида эса эркисизлик ва озодлик учун интилиш туйғусини беради: «Менда-да қанот бор, лекин боғланган», «Чарчаган қанотим куч сезди» дейди. Шоирнинг «чечак», «кўклам», «баҳор», «гул» образларида ҳам унинг олий орзу-армони — озодлик, мустақиллик туйғуси ётади. Маҳмудхўжа Беҳбудий хотирасига ёзган шеърида «Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг мотам гули эканини билмайсан, шодлик гули кўпдан бери сўлганин», дейди «Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди», деб орзу қилади. Шоирнинг «тилак юлдузи», «нажот юлдузи», «чиқадиган қуёш» иборалари остида ҳам унинг умиди ётади.

Чўлпоннинг қалби, орзу-армони шеъриятигагина эмас, балки бутун ижодига сингиб кетган эди. Ҳатто «Ҳамлет» ёки «Она» романи таржимасида ҳам Чўлпоннинг эрк, адолат, одамийлик ва ҳақиқатга бўлган чексиз ташналиги мавж уради. Зероки бундай асарлар худди шундай руҳ билан Чўлпонни мафтун этган эди.

Чўлпон ўнлаб драмалар ёзди, кўплари ўз вақтида саҳналаштирилди. Афсуски уларнинг талайгинаси бо-
зилмаган эди, қўлёзмалари ҳам йўқ бўлиб кетган.
«Бой», «Ҳалил фаранг», «Чўпон севгиси», «Чўрининг
исёни», «Ўзун қулоқ бобо» каби саҳна асарларини
ёзган. «Ўртоқ Қаршибоев» пьесаси қўйилганда матбу-
отда қизғин мунозаралар бўлган. «Ёрқиной» пьесаси
нашр этилган ва у бор, 1992 йилда Чўлпоннинг «Замо-
на хотини» (ўз вақтида «Муштумзўр» сарлавҳасида
саҳналаштирилган) асари топилиб нашр этилди. Чўл-
пон В. Яннинг «Хужум» пьесасини ўзбек тилига тар-
жима қилиш ва қайта ишлаш, тўлдириш орқали ҳам
ўзбек театри шуҳратини Москвада ёйилишига ўз улу-
шини қўшди (1930 йилда Москвада ўзбекистонлик ар-
гистлар уни намоёниш қилди ва ижобий баҳоланди).
В. Ян ўз «Кундалиги» да ««Хужум»ни биз Чўлпон би-
лан бирга ёзганмиз», деб таъкидлаган. Асар тили ғоят
жозибали, халқ қўшиқларига бой, ҳазил, мutoйиба,
аскиялар сингдирилган унга. 1921 йилда саҳна юзини
кўрган «Ёрқиной» ни танқидчилик найза билан кутиб
олган ва ҳатто «бугундан бошлаб пролетариат саҳнаси-
дан кўтариб ташлансин!», деб ҳукм қилинган эди мат-
буотда. Аслида эртак асосида ёзилган бу асарда зулм,
адолатсизлик, эрксизлик, қонхўрлик қаттиқ танқид
қилиниб, унга қарши фаол курашган одамлар улуғлан-
ган, адолатли, фозил тузум, адолатпарвар шўх, чин
севги-садоқат идеали олға сурилган эди. Ёрқиной ва
Пўлатлар адолат учун курашчилар тимсоли сифатида
берилади. «Замона хотини» (1928) пьесасида аёллар эр-
ки ва уларнинг жамиятни бошқаришдаги иштироки
масаласи кўтарилган бўлса-да, асар моҳиятида адо-
латли тузум, ҳақиқатпарвар ва инсонпарвар жамият
орзуси ётади. Бош қаҳрамони Раҳима хола тили ор-
қали Чўлпон «Билингки, ҳукумат чироғ: сизнинг қўлин-
гизда ўғирликка ишласа, менинг қўлимда тўғрилиқка
ишлайди». Қаҳрамонлардан бири «Қандай қилайлик
шуларнинг қўлида қул эканмиз», бошқаси «илоҳим, ер
ютсин большевойни. Ҳаммани қон қақшатиб кетди!»,
«Бу ҳукумат ўзининг амалдорини ҳам ҳеч аямайди.
Қанча катталарни ўзи отиб юборди» дейди. Кўриниб
турибдики, Чўлпон ўша тузум, ўша тартибга жуда
танқидий ёндашади, ўзи қаттиқ тазйиқда бўлса ҳам
ҳақиқатни айтишдан қайтмайди.

Чўлпоннинг жамият, тузум қандай бўлиши керак,
халқ қандай яшаши керак ва зулм, зўравонлик, тенг-

сизлик, мустақиллик хусусидаги қарашлари унинг «Кеча ва кундуз» романида янада кенг, атрофлича ўртага ташланди. Биринчи жаҳон уруши пайтидаги Туркистон халқининг аҳволини, турмуш тарзини, чоризм мустамлакачилигининг мудҳиш оқибатларини, чор амалдорларининг маънавий бузуқлигини ва халқнинг зулмга, зўравонликка қарши исёни, маърифат, нурга интилишини акс эттирган бу роман Чўлпон талантининг яна бир ёрқин қиррасини намоён қилади. Романда жаҳид Шарафиддин Хўжаев Мирёқубга чор амалдорларини назарда тутиб: «Биз буларни ёмон кўрамиз. Булар — бизнинг душманлар!», «Бизнинг мамлакатимизга рус ҳукумати бир «мустамлака» деб қарайди, яъни мамлакатларнинг ўтаги сингарин... Шу учун бу ерда яхши амалдорларни юбормайди», дейди. Чоризм вакили Нойиб тўра ҳам чоризмнинг инқироз сари юз тутганини ҳис қилади. У «буюк империя даҳшатли тўлқинлар ичида зулматга, белгисизликка, йўқликка қараб кетаётир», дейди Мирёқуб империянинг нима эканлигини сўраганда, Тўра подшоҳнинг девордаги суратини, сўнгра ўзини ва елкасидаги погонини кўрсатади. Чўлпон романда шу империянинг ҳалокат сари йўл тутганига китобхонни ишонтиради: биринчи жаҳон урушида Россиянинг толиқшин, мустамлака ўлкаларда маҳаллий халқнинг чор зулмига қарши исёнлар кўтаришини кўрсатади; Тўра юзлаб одамларни қириб ташлайди, қамоққа олади, сургун қилади, қишлоқларни ер билан яксон этади, оддий халқни одам ўрнида кўрмай, бой-амалдорларга ён босиши, миллат манфаатини ўйламайдиган лаёқатсиз, қўғирчоқ одамларни (Акбарали каби) раҳбар қилиб тайинлаши, ахлоқий тубанлиги (Тўра ҳам бузуқ, хотини эса хизматкори Зулун, кейин Мирёқуб билан ишрат қилади) ва ҳ.к. Ҳатто кундошлар можараси билан тасодифан заҳарланиб ҳаётдан кўз юмган Акбарали мингбоши ўлимини (унинг учинчи хотини Султонхон Зебини заҳарлаш учун тайёрлаган сувни тунда Зеби билмасдан эри Акбарали мингбошига ичириб қўяди) ҳам Зебини суд қилаётганда прокурор «Русия давлатига ва подшога садоқат билан танилган одамин» қасддан ўлдирган деб сиёсий тус беради ва Зебини ўлимга ҳукм қилинишини талаб қилади.

Романда Чўлпон ўлканинг мустақилликка эришиши ғоясини («Кичкина миллатлар мустақил бир ҳукумат қуриб» яшаётганини айтади), туркий халқларнинг

бирлашишини) «Тилда, фикрда, ишда бирлик!» керак дейди ва иқтисодий бардамликка эришиш учун шахсий ташаббусга, ишбилармонликка кенг йўл очиб бериш, эркин савдони ривожлантириш лозимлиги тўғрисида фикр юритади. Бу фикр-армонларни жадид Шарафуддин Хўжаев образи орқали, Мирёқуб тақдир орқали олға суради. Илгари Акбарали мингбошининг суянчиги, айтиш мумкин, ақли, тили-забони бўлган, ниҳоятда эпчил, ишбилармон ва ахлоқий бузуқ Мирёқуб жадид Шарафуддин Хўжаев билан суҳбатлашгач, жадидлиكنи англайди, «кўзим очилди», дейди ва бундан кейинги ҳаётини жадидлар каби миллат манфаатига бағишлашини айтади. Ёзувчи Мирёқубнинг унинг виждони орқали тергов қилади. Мирёқуб барча қилмиш-қидирмишларининг сабабларини айтади. Шу тергов ва кундалик дафтари орқали Мирёқубнинг, Маръямнинг руҳиятида содир бўлаётган ўзгаришларни кўрсатиб беради. Бундай ўринлар драмага ўхшаб кетади. Дарвоқе, романда кўрсатиш, ҳаракат, саҳнавийлик кучли. Ҳамма воқеа ва қаҳрамонларнинг ҳолати, хатти-ҳаракати, кураши бевосита кўз олдингизда намоён бўлади. Роман мустақил, аммо бир-бирини тақозо этиб турган саҳналардан ташкил топгандай. Бу саҳналар ўткир драматизм билан суғорилган. Роман заминда фожиавийлик ётади. Асар бошиданоқ, табиат ҳам, Зебилар ҳам эркинликка талпинишади. Ёзувчи Зебининг тутқун-қафасдаги қушга ўхшатади. У бир оз озодликка чиққан қушдай қишлоқда озод нафас олади ва худди шу ерда тузоққа илланади — Акбарали мингбошига тўртинчи хотин бўлиб, кундошлар жанжалининг ўпқонига тушади. Бойнинг учала хотинининг тақдирини ҳам фожиали, ўша тузум уларни ахлоқий майиб қилган. Зебининг суд қилиниши жараёни романининг энг юксак нуқтасидир. Мустамлакачилар Зебининг сиёсий жиноятчига чиқариб, Сибирга сургун қилади. Зебининг айбсиз эканлигига қаттиқ ишонади, бу содда қиз суд қўйиб юборганда уйга қандай кетишини ўйлаб ўтиради. Ҳукмни эшитгач, лол, карахт бўлиб қолади ва уларга бўлган бутун ишончини йўқотади. Отаси Раззоқ сўфи аёлларга паст назар билан қарар ва бойлар, амалдорлар, айниқса пири эшонларнинг соясига салом берар эди. Зеби тақдирини эшитиб, эшонга ёрдам сўраб боради, у ашула айтиб, хурсанд ҳолда кутиб олади, далда бериш ўрнига уни ҳам сургун қилмаганликлари учун афсусланади. Шунда Раззоқ сўфининг

кўзи очилади, унга қарши қўл кўтаради. Эшон ундарра билан савалатиб, музлаган ҳовузга ташлатади. Кейинча сўфи барибир эшонни ўлдириб кетади. Зеби ҳажрида онаси ҳам жинни бўлиб қолади. Зебининг или муҳаббати ҳам ғунчалигидаёқ ер билан яксон бўлади. Ёзувчи фожиалар ўтмиш—«кеча» туфайлидир, демоқчи бўлади.

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларидан кейин ўзбек адабиётида яратилган етук романлардан бўлиб келди. Чўлпон шеърини, прозаси, драматургияси ва бебаҳо таржималари доим маҳорат мактаби бўлиб қолади.

(1907—1968)

Абдулла Қаҳҳор ҳозирги замон ўзбек насрининг пешқадам ёзувчиларидан бири. У ўзбек реалистик ҳикоячилигини дунё миқёсига олиб чиққан нодир талант эгасидир. Ёзувчи Леонид Ленч А. Қаҳҳорнинг «Тўйда аза» ҳикояси хусусида тўхталиб, «одамнинг ўлими ҳақида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин иш. Бу фақат Чеховнинг қўлидан келарди. Фақат французлар бунинг уддасидан чиқарди. Ҳозир буни бизда эплайдиган ёзувчи камдан-кам. Буни қарангки, Абдулла Қаҳҳор шундай қийин ишни бемалол бажарибди», дейди. А. Қаҳҳор ҳаққоний, ҳаётий, кенг қамровли, содда, психологик таҳлили чуқур ва миллий характери аниқ, жазобали қилиб тасвирлаб берувчи, ниҳоятда ихчам ва гўзал ҳикоялари билан ўзбек ҳикоячилигида етакчи ўринни эгаллади ва устоз даражасига кўтарилди.

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилда Қўқонда Қўмирбозор маҳалласида туғилди. Отаси темирчи бўлган, шунинг учун бир жойда муқим яшашмаган — тирикчилик деб қишлоқма-қишлоқ кўчиб юришган. Абдулла эндигина бирор қишлоқдаги муҳитга ўрганиб, ўтроқ топай деганда тирикчилик ўтмай ёки бой, амалдорлар сиғдирмасдан бошқа қишлоққа кўчишга мажбур бўлишган. Чунки отаси ғурурли, тўғри сўз, бир сўзли одам эди. Бунинг устига Абдулла беш ёшга кирганда онаси вафот этади. Онасининг ўлиmidан сўнг у индамас, одамови бўлиб қолган эди. Дастлаб маҳалласидаги отинойида ўқийди, аммо кўпроқ китобга ишқибоз, ўткир зеҳнли отасидан илм ўрганади («Баҳори дониш», «Бобо Равшан» каби китобларни ўқиб беради). Октябрь тўнтарышидан кейин жадид мактабида ўқийди. Абдулла Авлоний, Тавалло асарлари билан танишади. «Истиқбол», «Коммуна мактаби», «Намуна» билим юртида таълим олади. «Адиб» деган адабий деворий газета чиқариб, унда ўз машқлари билан қатнашади, мукофотлар олади. Шу билим юртида Чўлпон, Рафиқ Мўмин, Ҳамзаларни кўради, тинглайди. У ерни битирмай шаҳар комсомол қўмитасига ишга киради (1924). Шу йили ой тутилади, унга бағишлаб шеър ёзади ва «Норин шилпиқ» имзоси билан «Муштум»да босилади. У 1925 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасига ишга чақирилади. Бу йиллари ёзган фельетон, ҳикоя, мақола-

лари ўзи ёзганидек «деярли ҳаммаси диний урф-одатларга, дин аҳилларига, динга қарши қаратилган асарлар эди». Уларга «Норин шилпиқ», «Мавлон куфур», «Гулуёр», «Эркабой» имзоларини қўяр эди. Шунинг эслатиб ўтиш керакки, Октябрь тўнтаришидан кейин мамлакатда диний жаҳолатга қарши кураш ҳаракати бориб-бориб умуман динга ва динга эътиқод қўйган одамларга қарши курашга айланиб кетди, шу туфайли 1917 йилгача диний шеърлар ёзган Ҳамзадан тортиб деярли барча ёзувчилар дин ва дин ҳомийларини қораловчи асарлар ёзишди. Фақат қайта қуриш даврига, айниқса Республикамиз мустақилликка чиққан пайтдан бошлаб диний эътиқодга, умуман динларга кенг йўл очилди.

Абдулла Қаҳҳор Ўрта Осиё Давлат дорилфунунининг ишчилар факультетида ўқиди, у ерда «бўйи баравар китоб ёзган Толстой», «русларнинг буюк шоири Пушкин» номини эшитди. Кейинча Чехов, Гоголь, Тургенев, Достоевскийларни таниди, айниқса Чеховдан ҳикоячилик, проза «сири»ни ўрганди: қаҳрамонларни жонли одамдек гафдалантириш, фикр-ғоя, мақсад-идеални персонажлар тақдири, воқеага сингдириш маҳоратини, содда ва ихчам ёзишни таълим олди. Ўқиниши битиргач, Қўқонга келиб қишлоқ ўқитувчиларини қайта тайёрлаш курсида дарс берди, кейин «Янги Фарғона» газетасида котиблик қилди ва ҳажвий бўлим «Чиғирик»ни бошқарди. «Ниш» тахаллуси билан танқидий мақолалар эълон қилиб борди. Сўнгра Ўрта Осиё Давлат дорилфунунининг педагогика факультетини битирди, Тил ва адабиёт илмий текшириш институтида аспирантурада ўқиди. Бу йиллари республикада миллий мустақиллик учун курашга отланган зиёлиларни (жумладан А. Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларни) миллатчиликда айблаш ҳаракати авж олган эди. А. Қаҳҳор каби ёшлар ҳам «миллатчи», «синфий душман», «халқ душмани» деган тухматларга ишонишиб, уларга қарши олиб борилаётган курашни ёқлашар, ҳатто кўмак беришар эди. А. Қаҳҳорнинг ўзи ёзган эди: «Тақдир мени шу душман синф вакиллари бўлган эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат ҳомийси, миллатчи, деб атаган бир гуруҳ ватан ҳоинлари билан учраштирди. Булар билан учрашиш мен учун, бир жиҳатдан, оғир кўргулик бўлса, иккинчи жиҳатдан катта мактаб бўлди... Мен адабиётнинг кураш қуроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис қилмаган эдим. Чўлпоннинг кўп шеърла-

рига яқинлиги ҳам бежиз эмас: воқеа-ҳаракат кучли, конфликт ўткир, характерлар ёрқин, эҳтиросли, яхлит композицион бўлак-сахनावийлик бор, диалоглар айни чоқда ҳаракатни тезлаштирувчи, конфликтни кескинлаштирувчи куч ҳам. Ёзувчи ва персонажлар нутқида халқ, фольклорнинг буюк қудрати намоён бўлган. Унинг асарларида катта бадий юк ташийдиган рамзий образларни эслайлик: «Синчалак»нинг охирида асар сарлавҳасига изоҳ беради. Қаландаров Саидани синчалакка ўхшатган эди. Бу ўхшатишнинг нотўғри эканлигини икковининг ўзаро кураши, фаолияти ва бунинг натижасини тасвирлаш орқали исботлайди. Қаландаров охири «Қичкина, нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргули қувватинг, ғайратинг бор экан» деган хулосага келади, тан бериб айтади. «Даҳшат» ҳикоясидаги барча образ ва деталлар «тирик гўристон бўлган бу даргоҳнинг (яъни Олимбек додҳоҳнинг уйи) даҳшати олдида ўликлар гўристонининг даҳшати унга даҳшат бўлиб кўринмас», деган фикр-ҳақиқатни ўтказиш учун хизмат этади. «Оғриқ тишлар», «Тобутдан товуш» деган сарлавҳалар ҳам икки асарнинг бутун руҳини, йўналишини акс эттиради. «Ўтмишдан эртаклар» сарлавҳаси муносабати билан ёзувчининг ўз изоҳини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Асар қўлёзмаси муҳокамасида баъзи танқидчилар асарда ёруғлик, нур кам, яъни ҳаётнинг яхши томонлари жуда кам кўрсатилган, унда зулмат, даҳшат кўп ўринни эгаллайди, деган мулоҳазани айтганда, А. Қаҳҳор бор ҳақиқатни тасвирлаши ва шунинг учун унга бошқача ном эмас, балки эртак, яъни «Ўтмишдан эртаклар» деб ном қўйганини таъкидлади. Сўнгра асар на Л. Толстой, М. Горькийларнинг «Болалик» асарларига ҳам ўхшамаслигини, улар типдаги асарни кейин ёзажагини ҳам уқтиради. Чиндан ҳам асарда ёш Абдулланинг ҳаёт йўлини кўрсатиш бош ўринда турмайди, аксинча ўткир, даҳшатли ҳикоялардан ташкил топган бу қисса ўша замоннинг руҳини ифодаловчи кўплаб тақдирлар тўғрисида ҳикоя қилади. А. Қаҳҳор «Ҳаёт ҳодисаларидан бадий тўқимага» (1965) мақоласида «Анор» ҳикоясидаги Туробжон образи учун Бабар деган йигитнинг фожиали ҳаёти туртки бўлганини айтиб, ёзган эдики, «Бабар қиссасининг давоми фожиали, бу ҳақда яна бирон нарса ёзиш ниятим бор». Сўнгра Бабарнинг хотинини қутирган ит қопиб олганини, даволаш учун Тешиктошга олиб боргани, бозорда уни ўғри деб калтаклаб қамаб қўйишгани ва эсларидан чиқиб совуқда

эрталабгача қолиб кетгани, отқоровул бошидан ошириб ўқ отганда ҳам миқ этмай тургани ва уйига қайтаётиб совуқда музлаб ўлиб қолганини ҳикоя қилади. Худди шу воқеани «Ўтмишдан эртақлар»нинг «Теши тош» бобида янада даҳшатлироқ қилиб тасвирлайди. Ундаги «Хур қиз» бобида ҳам шундай фожиа тақди (Саври) ҳақида ҳикоя қилади. Ёзувчи ҳамма асарларидаги каби бунда ҳам қаҳрамонлар психологиясини шундай далиллайдики, шундай ёрқин, чуқур таҳли қиладики, улар тирик одамлардек гавдаланади, кишини ишонтиради.

Ёзувчининг сўзини заргарона ишлатишини тасдиқловчи ва характернинг руҳиятини тиниқ очувчи айрим нукталарга разм солайлик. «Синчалак»да Эшонни манбундай тасвирлайди: «Унинг бўйни тошбақанинг бўйини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайин узумга ўхшар. Лекин бир томонга силлиқ қилиб таралган сочи оёғидаги амиркон туфлисида ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирар эди». Шу тасвир орқали китобхон муносабатини Эшонга инсбатан белгилаб қўяди.

Санданинг аччиқ кесатигини кўрайлик. Қаландаров уни колхоздан кет дейди, у кетмаслигини айтади. **Шунда Қаландаров:**

«Колхоз ёқиб қолган бўлса, эр-пер топиб бера қолай,— деди. Санда унинг афтига қарали.

— Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим бошқа касбингиз ҳам бор экан!

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди».

«Даҳшат» ҳикоясининг биринчи жумласиданоқ табиат ҳолатини шундай тасвирлайдики, бу тасвир кейинроқ юз берадиган даҳшатнинг элчиси — даракчиси дейтўюлади: «Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида чийиллайди, шувуллайди, томларда вишиллайди, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади». Ёзувчи ҳикоянинг фоживий пардасини шу жумладаёқ белгилаб олади.

А. Қаҳҳор образли тафаккурининг подир намунасини яратибгина қолмади, аynи чоқда бадний асар тили устида қандай ишлаш борасида ҳам муҳим фикр-мулоҳазаларни ўртага ташлади.

«Гап шундаки,— дейди ёзувчи,— ҳозирги вақтда, тилимизнинг бойлигини, унинг қочирлиқларини ўрганишга эринган, сўз санъатига ҳунар деб эмас, касб деб қарайдиган, бисотидаги бир ҳовуч сўзини йиллар давомиди айлантириб кун кўриб юрган бир туркум қалам аҳли

нинг «фаолияти», чала мулла баъзи олимларнинг «илимий хулоса»лари натижасида ажиб бир тил бунёдга келган. Бу тилда ҳеч ким гапирмайди, зотан гапириш мумкин ҳам эмас, фақат ёзиб ўқиб бериш мумкин. Бу тилда ёзилган нарсани бир қиёмда ўқимасдан ҳам илож йўқ. Бу тилнинг ҳеч қаерга ёзилмаган, лекин амалда корий бўлган темир қонунига кўра «яхши овқат едим», деб бўлмайди, албатта «сифатли овқатландим» деб ёзиш нарт. «Папирос чекадиган одам гугуртни олиб юриши керак», деб ёзиш тўғри эмас, «Папирос чекиш одатига та бўлган киши ўзини тегишли гугурт билан таъминлаб юриши керак», деб ёзилса тўғри бўлади. Бу тилда татифа айтиб бўлмайди, ёзиб бўлмайди. Бу тилда ҳашилга, мақолага, масалга, ажойиб халқ ибораларига ўрни йўқ. Бу тил ҳар қанақа жонли фикрга кафан кийтизади, ҳар қанақа ўйноқи мазмунни тахтага тортади, ҳар қанақа лекторни гурбатнинг уясига, ҳар қанақа аудиторияни ўлик чиққан ҳовлига айлантиради!»

Бу сўзлар ҳозир ҳам ўзининг тўла аҳамиятини сақлаб қолган.

А. Қаҳор майда гапни кўтариб, қашшоқ шаклда тилда асар ёзиб кеккайиб юрган ёзувчиларни «маҳалла классиклари», «Тўйтепадан нарига ўтолмайди-ан» асар муаллифлари деб атарди. У. А. Қодирий тўғрисида сўзлаб, «Абдулла Қодирий одамлар айтмоқчи «бир-икки рисола ёзган» анчайин бир ёзувчи эмас, балки янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романичилигини бошлаб берган улкан адибдир», дейди. Бу сўзларни Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига ҳам тўла нисбат бериш мумкин. Унинг бадиий олами сўз санъатининг ҳар қандай юксак мезони, гази ва тоши билан ўлчаганда ҳам бардош беради, кўтаради, арзийди.

Эркин Воҳидов 1936 йилда Фарғона вилояти Олти-
ариқ туманидаги қишлоқда ўқитувчи оиласида дунёга
келган. Отаси тарих ўқитувчиси, билимдон, диққат
каш, қувноқ, сўзга чечан одам бўлган, онаси ҳам са-
водли, ўткир зеҳнли аёл бўлган. Отаси фронтда бо-
миясидан жароҳатланади ва ўпка шамоллаш касалиги
дучор бўлади. Бу дард 1945 йилда уни олиб кетади.
Қўп ўтмай онаси ҳам оламдан ўтади. Тўққиз ёшидаё
ота-онасиз қолган Эркин Воҳидов ақлли ходими бўлмиш
тоғасининг қарамоғига ўтади. Эркинжон бу оилани
ягона фарзанди — ёдгори эди, унгача туғилган қиз
даклигида ва укаси икки яшарлигида вафот этишга
эди. Тоғаси адабиётни дилдан севувчи, қўлидан Навоий
Бедий, Ғолибий асарларини қўймайдиган одам эди.
Уларниқанда шоир Чустий, шоир, таржимон, олим Али-
хон Соғуний, хонандалар ака-ука Шожалиловлар те-
тез йиғилишиб, Шарқнинг буюк шоирлари ижоди хусу-
сида баҳслар қилишар эди. Эркин Воҳидовда Навоий
Ғолибий ижодига, ғазалчиликка буюк муҳаббат шу о-
лада туғилган эди. Кейинчалик у ажойиб камтар ва диқ-
қат инсонлар — Ғайратий тўғараги, Миртемир семинари-
дан ҳам катта баҳраманд бўлди, бир умр бу устозларни
ҳурмат билан ёдга олади. Эркин Воҳидовда шеърини
ҳавас-иштиёқ жуда эрта туғилди: еттинчи синфда ўқ-
ётган вақтдаёқ «Муштум»да биринчи шеъри босилди.
1961 йилда, йиғирма беш ёшида «Тонг нафаси» де-
гана илк тўплами нашр этилди. Шу вақтдан бошлаб Ойбе-
Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода-
лар эътиборига тушди ва номи эл орасида тобе-
кенг ёйила бошлади. Кейин ўзбек ва рус тилларида ў-
лаб китоблар бостирди. «Ёшлик девони» (1969), «Муҳа-
бат», «Тирик сайёралар» (1980), «Рухлар исёни» (1979),
икки жилдли «Сайланма» (1986), «Яхшидир аччиқ
қикат» (1992) каби шеърини китоблари, достонлари
«Олтин девор» (1969), «Истамбул фожиаси» (1985) ки-

Эн драматик асарлари ва «Иштироб» (1992) каби публицистик китоблари китобхонларнинг муҳаббатига сазовор бўлди. У «Ёш гвардия» нашриётида бош муҳаррир, «Ёшлик» жаридасида бош муҳаррир ва Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида директор лавозимларида хизмат қилиб, маданиятимиз ривожига ўз улушини қўшди. У халқ ноиб сифатида ҳам жумҳуриятимизда адолат ва ҳақиқатни ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатди. Унинг китоблари Ёшлар мукофотини, Ҳ. Олимжон номи мукофотини, Ҳамза номи Ўзбекистон давлат мукофотини олди, шоирга «Халқ шоири» деган унвон берилди, қатор орден ва медаллар билан тақдирланди.

Эркин Воҳидов шеърияти бугунги ўзбек адабиётида ноёб ҳодисадир. Унинг шеърияти халқ қалбига чуқур кириб борди. Бунга сабаб шоирнинг ижодга, шеъриятга қатта муҳаббат ва чуқур эътиқод билан ёндашиб, унинг инсоннинг бахт-саодати учун кураш воситасига айлантиришидир. «Ҳамма даврларда ҳам ёзувчилар халқнинг кўрар кўзи, виждони, қалб садоси бўлганлар. Бизнинг бу чигал замонда ҳам одамлар ўз юракларидаги минглаб саволларга ёзувчидан жавоб қидирадилар, уларга умид боғлайдилар»,— дейди Эркин Воҳидовнинг ўзи. Шоир ўзбек халқининг кишилиқ жамияти бешигини тебратишдаги буюк ҳиссасини, ўрнини яхши билади, унда турурланади. Унда она-Ватан, меҳрибон халқига муҳаббати чексиз, улар учун жонини садақа деб билади ва унинг баркамоллик йўлига ғов бўлган кучларга қарши шафқатсиз туради, демак унда кураш, исёнкорлик туюлиши — руҳи ҳам кучли. Унда ота-боболар ишига, руҳига, орзу-армонига садоқат туйғуси мўл-кўлдир. Фалсафийлик, донолик, ҳазил-мутойибага мойиллик, нозик кесатиш ва қочириқлар, киноя, рамзийлик, мусиқийлик, ғамимийлик, соддалик, жўшқинлик, тиниқлик унинг шеъриятига хос фазилатдир. Унинг шеърияти ростгўй, ҳаққоний ва айни пайтда кўтаринки, ҳаётбахш шеъриятдир. У «олов бўлиб» халқ қалбини иситишни бош орзу-армони деб билади. Шеъриятда «бутун одамнинг шавқ-дарди мужассам» бўлишига интилади. «Рубобим тори иккидур» ғазалида ҳаётдаги қувноқликни ҳам, маҳзунликни ҳам — зиддиятли, мураккаб олам ва одамни ҳаққоний кўрсатишга бел боғлади. У «Ҳеч қачон одам дилин виждон юки, имон оқи тарк этмасин», деб куюнади, «оталарнинг эътиқоди, эзгу ҳислари, исёнкор руҳи» билан яшаш, курашиш-

га чорлайди. «Эркин Воҳидов шеърнатида,— дейди Абдулла Орипов,— абадий мавзулар хазинасига аниқ замон ва макон калити орқали кириб борилади. Халқимиз кейинги даврлар мобайнида босиб ўтган ва ўтаётган гоҳ машаққатли, гоҳ армонли, гоҳ тугёнли, гоҳ ифтихорли йўлларининг манзара ва оҳанглари, садолари Эркин Воҳидов шеърнатида тўла мужассамдир».

Эркин Воҳидов бу даражада кўтарилниш учун ижоднинг узоқ машаққатли йўлларини босиб ўтди: шеърнасирийни ўрганишдан ташқари воқеликка, ҳаётга ва инсонга қарашда мустақил назарга ҳам эга бўлиш ва буларни ўзинга хос тарзда ифодалаш йўллари, усуллариини топиш керак эди. Эркин Воҳидовлар адабиётга кириб келган 60-йиллар бошларида адабиётда кўтарилган руҳ ҳоким эди. Айни пайтда ёш қаламкашларнинг эмас, балки энг аввало Миртемир, Мақсуд Шайхонидин каби катта авлод вакиллари ҳам ҳаётнинг помуканчилигида, инсон эркини бўғувчи кўринмас заنجирлар борлигидан қайғуриш ва нолишга ўта бошладилар. «Бир бугунги кун назари билан элнингичи йиллар адабиётига «сохта кўтаринкилик», «таптанаворлик» адабиёти деқарамаслигимиз керак,— дейди Эркин Воҳидов.— Ушбу адабиётлар ҳам миллионларнинг қалб эҳтиёжи туфайли яратилган. Элнингичи йиллар ўртасида жамиятда янги руҳ, янгича қарашлар бошланди. Адабиёт ва санъатда ҳам янгиланиш белгилари пайдо бўлди, ижод заминини ҳисларга, ҳақиқатга, инсон қалбининг мураккабликларига яқинлаша бошлади».

Шу янги руҳ, янгича қараш Эркин Воҳидов шеърларида ҳам кўрина бошлади. «Юрак ва ақл» шеърини юрак буюрган ишни қисмоқлигини, ақл жаловидан ташқарига эркин чиқишини орзу қилади. «Юрак мендан алдамас» деб ишонди. «Фузулий ҳанкали қошида» шеъринида юрагига қулоқ солиб, Фузулий шеъринидагидардани тинглай бошлайди. Ундаги «Фузулий полан дилсўзини оҳанг тутмишлар», «Кўз ёшларининг ҳолини ва билсини мардуми гофил» мисраларини келтириб, «Менинги шоирлигим ёлғондир, аммо Фузулий шеърини ошиқлигим рост», дейди, яъни унингдек инсонга ҳамдард ва ростгўй бўлишни орзу қилади. Шоирдаги буниниятин сезиб олган «сезгир» ташкилотлар — адабиётшу тўзумни фақат мақташи керак, деган нобонлар Эркин Воҳидовга таъна ва тазйиқлар қилади. Бу шеърдан икки йил кейин — 1964 йилда «Вокзалда» шеърини ёзади. Бунда «инсоннинг нечоғлик туйғуга бойлигига»

этиборни тортиб, ана шу туйғуларни — ҳаяжон, шод-лик, умид, армон ва кўз ёшларни тасвирлайди. «Кардиограмма» (1971) шеърида ҳақиқатгўй шоир сифатида шаклланаётганлигини намоён қилди:

Юрагимга қарши бир сўз айтдимми?
Эки кимларгадир тавози этиб
Оқни-қора дедим — имон беҳабар?
Эки ноҳақликни кўриб, эшитиб,
Кўзимни кўр қилдим, қулоғимни кар?

У «Ўзбекистон» фахриясини, «Илтижо» ва «Ўзбегим» каби машҳур шеърларини ҳам худди шу йиллари (1968—1971) ёзди. Шоирнинг Фузулий ҳақидаги, ақл ва юрак мунозараси ёки кардиограмма, вокзал ҳақидаги шеърларида асосий ниятини жуда яширин, мисрапарнинг қат-қатига сингдириб беради. Умуман бу йиллари шоирлар имо-ишора, рамзий йўллар орқали ҳақиқатни айтишга уринардилар. Эркин Воҳидовнинг ўзи кейинча «Шеъриятимиз ишоралар шеърияти бўлиб қолганди. Мана энди, ҳамма гапни айтиш мумкин пайтда мол бўлиб қолдик. Биз бир умр ниқобни кўтаришга уриниб яшадик», дейди. «Ўзбекистон» ёки «Ўзбегим» шундай уринишлардан бири эди. Шоир юртини ва халқни инсоният жамияти тарихидаги ўрнини тасвирлаш орқали, унга ўзлигини англатмоқчи, гурур туйғусини уйғотмоқчи ва яна улугвор ишларга сафарбар этмоқчи бўлди. Шоир «Ўзбегим» қасидаси тўғрисида «Бундай шеър халққа ўз қадрини англаш учун керак», дейди, Яна бир ўринда «Халқни мақтаган шоир улуг эмас, унинг ўзлигини ўзига кўрсатиб беролган, аёвсиз гапни айтолган шоир улуг» дейди. Ҳатто қасиданинг ўзида ҳам «Ўзлигим билмоққа даврим берди имкон, ўзбегим» деган мисра ҳам бор. Шоир қасидада улуг ота-боболардан тортиб то ўзбекнинг кимлигини кўрсатишга дадил бўлувчи одамийлигигача ҳаммасини келтирар экан, этиборини унинг бойлиги, борлиги, эрки, ҳуқуқининг оёқ-ости қилингани, юлиб олиб кетилганлигини таъкидлашга қаратади. Уч, алам, армон, қаҳр-ғазаб, нафрат туйғуси ловуллаб туради:

Ёғди тўрт ёндин асрлар
Бошинга тийри камон,
Умри қурбон, мулки торож,
Юрти вайрон ўзбегим.
Давр зулмига ва лекин
Бир умр бош эгмадинг,
Сен — Муқанна, сарбадор — сен,
Эркесвар қон, ўзбегим.

Қасида эл орасида шу қадар машҳур бўлдики, сове империяси ҳимоячиларини чўчитиб юборди. Қасидан қўшиқ қилиб айтилишига, ҳатто шеърнинг бирор йиғи ларда ижро этилишига очиқдан-очиқ тўсиқлар қўйи лди. Қасиданинг бу қадар шуҳрат топиши халқ қалбид ўзлигини таниш иштиёқи уйғонганлигини тасдиқловч далил ҳамдир.

«Ўзбегим» Эркин Воҳидовнинг «Ёшлик девони»да ўрин олган эди. «Ёшлик девони» ўша давр ўзбек шеъ риятида бир воқеа бўлган эди: шеърятнинг янги авло ди ингоҳини арузга, ғазалчиликка бурди ва охир-оқи батда аруз ҳозирги замон адабиётимизда ўз мавқеини тиклаб олди. «Ўлмас аруз вазнига беписанд қараш ҳа ли ҳукмрон бир шаронда,— деб ёзганди, Абдулла Ори пов,— Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий сингари мўт табар сиймолардан кейин мумтоз ғазалиётимизнинг олтин эшиклари абадий бекилади деб каромат қили шганда ёш авлод орасидан биринчилардан бўли Эркин Воҳидов арузнинг табаррук оstonасида носбо янглиқ пайдо бўлди».

Бу Эркин Воҳидов ижодида тасодифий ҳодиса эма эди. У ёшликдан мумтоз адабиётга меҳр қўйган, унинг фалсафийлиги, теранлиги, ҳиссий жўшқинлиги, кўта рики руҳи, сербўёқлиги, мантиқий изчиллик, ички муси қийлик ва юксак санъатидаги тинмай ўрганар эди «Классик адабиётнинг ўзи менинг таянч нуқтам экан Чунки мен ёшликдан классик адабиёт руҳида тарбия ланганман», дейди шоирнинг ўзи. Эркин Воҳидовнинг «Хаёла», «Сенга бахтдан тахт тиларман», «Дўст билан обод уйнинг», «Севги шундай навбаҳорким...» каби ўн лаб ғазалларига куй басталаниб, халқнинг сеvimли қў шикларига айланиб кетди.

Ана шу «Ёшлик девони», ундан кейинги шеърятни айниқса «Тирик сайёрлар» туркуми, «Донинқишлоқ ла тифалари», «Руҳлар исёни» достони, «Истамбул фо жаси» драматик достони, «Олтин девор» комедияси Эр киин Воҳидовнинг зўр истеъдод, тугма талант эгаси эканлигини тасдиқловчи асарлар эди. У ёзганди: «Ис теъдод — бу мумкин бўлмаганни мумкин қилиш, ҳукм рон эстетик принципларни сингдириш, шеърят мани бундоқ бўлади деб янгича нуқтаи назарга одамларни нишонтириш демакдир. Одатда улуг истеъдодлар ижоди бир қанча вақтгача жамиятнинг дидини белгиловчи ме зон бўлиб қолади».

Бу ажойиб сўзларни Эркин Воҳидовнинг ўзига ҳам писбат бериш мумкин. Эркин Воҳидов шеърляти ва комедияси қудратини, умуман унинг ижодининг жозибасини белгилайдиган бир бош нуқта бор. Бу улардаги чуқур миллий руҳ, миллий тафаккурдир. Миллийлик ижодкор асарларининг мазмуни, материали, фикрлаш тарзи, қаҳрамонлари характерида, образларида, ифода воситаларида, жанрида ётади. Унинг ўзи «Лекин мен ҳеч қачон ғарбий қирғоқлардан адабий шакл ва оҳанглар ахтарган эмасман, ўзимни икки оёғим билан шарқий қирғоқда турган одам деб ҳисоблайман... Ҳар бир халқнинг миллий хусусиятлари санъатида, адабиётида ёрқин намоён бўлади. Миллатлар бир-биридан тили, урф-одати билангина эмас, фикрлаш хусусияти билан ҳам ажралиб туради... Шунинг учун ҳам муайян оҳанглар муайян халқларга марғуб ва манзур» деб ёзади.

Фарғона водийсида Эркин Воҳидовнинг «Донишқишлоқ латифалари» туркумидаги афандинома одамлар тўғрисидаги латифалари кенг тарқалган. Эркин Воҳидов шу латифалар асосида Матмуса тўғрисида ўнлаб ҳангомалар яратди. Ташқи томондан шунчаки беозор кулгили воқеа бўлиб туюлган бу латифаларда одамлар ва воқелигимиздаги жиддий иллатлар фош қилинади. «Матмусанинг чархпалаги» ҳангомасида Матмуса чархпалакни тескарисига ўтқазиб қўяди, одамлар нима қилишини билмай, гоҳ чархпалакни гал билан тескарисига айлантурсак, гоҳ дарёни тескари оқизсак, деб маслаҳат беришади ёки «Матмусанинг тандири»да у шундай тандир қурадики, оғзидан бошини чиқаролмай қолади. Эркин Воҳидов ҳангомалари хусусида сўзлаб шундай ёзади: «Донишқишлоқ латифалари»ни ўқиб ҳамма кулади. Ваҳоланки, мен уларни алам билан ёзганман. Ақл-идрокка зид, тескари ишларимиз эл бошига кулфат ва уқубатлар келтириб ётгани сир эмас-ку. Қосаси тескари қурилган чархпалаклар камми? Бир пардани тутганча қолаберган, бир хил оҳангни қўймай чала берган матмусалар озми? Ўзимиз яратган қолипларни кийиб олиб йўлни қуролмай, осмонга қараганча кетаётган ҳолларимиз йўқми? Булар кулгили ишлармас, ачинарли, офатли ҳодисалар».

Эркин Воҳидов воқеавий сюжет асосига қурилган кўплаб ҳазил шеърларини ҳам ёзган. Буларда инсон руҳиятини, унинг характерини, психологиясини жуда нозик ва ёрқин чизади («Соф ҳавонинг фойдаси» каби).

Эркин Воҳидовнинг «Ёшлик девони» гача бўлган шеърлари бошқа пардада, бошқача усулда ёзилган бўлса, «Ёшлик девони» аруздаги ғазаллар, қасидалар, фахриялардан иборат. «Донишқишлоқ латифалари» эса ҳазил-ҳажв калитида, воқеавий сюжет асосида яратилган «Тирик сайёралар» туркуми умуминсоний мавзулардаги фалсафий-публицистик йўсинда ижод қилгандир. 80—90-йиллардаги шеърларида воқеликнинг, ҳаётнинг зиддиятли жиҳатлари, дунёнинг мураккаб, фожиявий томонлари, инсон қалбидаги изтиробли тўлқинлар, тугёнлар, руҳий исёнлар ғоят чуқур ва теран таҳлил этила бошланди. Энди 60—70-йиллардаги романтика, кўтаришчилик ўрнини таҳлилийлик эгаллайди. Эркин Воҳидовнинг ўзи атайин шундай изланишлар, тажрибалаш қилаётганини тан олади. «Лекин буни ижодий эстетик маслакдан чекиниш деб бўлмас,— дейди у.— Бу китоб ҳали юрак туйғуларига, унинг ҳолатларига ифода услубини излаш йўлидаги бир уриниш...»— дейди. «Тирик сайёралар»ни назарда тутиб.— Сўнг ҳадеб бир хил оҳангда, бир хил мақомда ёзавериб, одамларнинг меъдасига тегмадингми, деган савол юки. Шоир қанча кучли, ўзига хос бўлмасин, бир оҳангда, бир услубда ёзверса, ўз-ўзини такрорлаб қўйиши мумкин».

«Тирик сайёралар» шеърда инсонни, унинг руҳий оламини ўрганиш мушкуллигига эътиборни қаратади «Унинг ўзи сирли бир дунё», «Аммо не бор ўз юрагидан билмай ўтиб кетадир инсон». «Бонг уринг», «Ёлғизлик истаги», «Темиртан даҳолар», «Арслон ўргатувчи» «Қумурсқалар жанги». «Ёмоннинг сўзи»— булар инсоннинг сийрати ва суратини чизишга бағишланган. Одамларни янги уруш хавфини олдини олишга, турғунлик ва ёмонликка қарши курашга, қалб кўзини очишга чақиради:

Одамлар,
уйқудан
уйғонинг,
Шошиллинг,
қидиринг
тез нажот.
Жон куйсин,
қалб ёнсин,
сиз ёнинг,
То ёниб
кетмасин
бу ҳаёт.

Эркин Воҳидовнинг «Нидо», «Руҳлар исёни» поэмаларида ҳам шу руҳ ҳокимдир. Шоир «Нидо»да «дунёда

энг қутлуғ эътиқод учун» фидойиларча жанг қилиб қурбон бўлган отаси баҳонасида (отаси аслида оғир ярадор бўлиб келиб вафот этган эди, бу ерда шоир умумлаштириб олмоқда) тарихнинг сабоқли нуқталари, халқнинг жасорати, фарзанднинг ота ҳажридаги изтироблари ва унинг «мардлик мактаби»дан олган таълими, улар руҳига садоқатини ифодалайди. Ота ва уруш ҳақидаги ўй ҳозирги қалтис замон — «ташвишли дунё, сермашаққат олам» ҳақидаги баҳсга айланади, фарзанд шу оламнинг ўз «елкасида қолганини» чуқур ҳис этади ва «она тупроқни бу дунёнинг жаннатига» айлантиришга қасамёд қилади. Шоир она ер «киприкдаги ёш каби титраб турибди», уни авайлайлик, дейди.

«Руҳлар исёни» поэмаси ёзувчининг, шоирнинг гражданлик бурчи, замон, халқ, кишилик тарихи ва келажак олдидаги масъулияти ҳақидаги, инсониятнинг юксак орзу-армонлари учун ўзини фидо қилган улуғ сиймолар тўғрисидаги асардир. Поэмада инқилобий шоир Назрул Ислом тақдири мисолида аввало руҳ масаласининг ҳаётий ва фалсафий илдизларини очади. Халқ ва унинг бахти, порлоқ келажаги учун курашиб ўтган улуғ одамларнинг руҳини олий руҳ, дейди. Худди шу руҳни эътиқод, имон, виждон деб талқин қилади ва шунинг учун бу руҳ одамларни эзгу ниятлар, гўзал ишлар сари етаклайди, ёмонлиқнинг олдини олиб, яхшиликка йўл очади, адолат ва ҳақиқатни ҳимоя қилади. «Тутқунликда» бобида Назрул Ислом кўз олдидан аввал яшаган шоирларнинг оғир қисмати ўтади: Рудакий, Фирдавсий, Навоийлар адолат учун курашиб, уни тополмай ва зулмни енголмай фарёд чекиб ўтдилар. Уларнинг «нидоси Назрул фарёдига ўхшайди». Насимий, Пушкин, Лермонтовлар жаллод тузумни «ўққа тутдилар», лекин у машъум тузум бирининг терисини шилди, иккинчисини дорга осди, қолганларининг қалбини ўққа тутди. Назрул Ислом озодлик учун курашди, барча орзу-армони шеърларига, халқнинг қалбига кўчди — «Олий руҳлар» сафига қўшилди. Эркин Воҳидов руҳ ҳақидаги афсоналар, нақллардан абадият, фидойилик, жаҳолат, шоирлар ва пайғамбарлар тўғрисидаги ривоятлардан фойдаланади ва эзгу ниятини ифодалашга хизмат эттиради. Эркин Воҳидов «Замон унинг ёниб турган юрагини сўради», дейди ва талант қимматини ижодкорнинг халқининг эзгу орзу-армонлари учун хизмат эттириш нуқтаи назаридан баҳолайди:

Ҳар нечаким зур истъодод,
Тошқин илҳом,
У нега,
Халқинг ётса
чекиб фарёд.

Ярамасанг кунига.
Шоир эрсанг,
Шоир бўлиб
Нега келдинг ҳаётга,
Элинг ётса

дардга тўлиб,
Келолмасанг нажотга.

«Абадият ҳақидаги ривоят»да бефойда узоқ умрдан эмас, балки халқ, жамият учун фойда келтирган қисқа умрда абадийлик ётади, «Фидойилик тўғрисида» ривоятда «ҳақ учун бош тутган мардлар, фидойилар» боқийдир, «Жаҳолат тўғрисида ривоят»да шоирнинг вазифаси «қалблар кўзини очмоқ»дир, дейди.

Эркин Воҳидовнинг «Олтин девор», «Истамбул фожиаси» асарларининг асил моҳияти ҳам инсоннинг қалб кўзини таҳлил этишдан иборатдир. «Олтин девор» ёзилгандан буён саҳнадан тушмайди. «Олтин девор»ни жонбали комедия даражасига кўтарган омиллар унинг сюжети, конфликт, ҳолат-вазиятлари ва характерларининг соф кулги хамиридан ясалишидадир, аynи чоқда муаллифнинг кулги ҳосил қилувчи хилма-хил воситаларни қўллаб, уларни бош ниятни рўёбга чиқаришга хизмат эттиришидир. Унда комик жанрининг синалган усулларида бўлмиш сир сақлашнинг бир неча кўринишлари бор: мақсадни билдирмаслик, воқеа қизиқерга келганда уни тўхтатиб қўйиш, персонажнинг ўзини танитмаслиги — бошқаларнинг ролида ўйнаши (Зухронинг Дилором бўлиб кўриниши ёки милиция лейтенанти Анварнинг Қиличбек исмида қора илон Саидмаликни фош қилиш учун унга гумашта бўлиб хизматга кириши), персонажларнинг имтиҳондан, синовдан ўтказиш усули. Муаллиф олтин кучлими, эски урф-одат кучлими ёки чин муҳаббат, инсонийлик кучлими, деган жумбоққа диққатни тортади. Зотан конфликт калавасининг учи ҳам тўйдан бошланади: қоровул Мўмин ўғли Нодирга ямоқчи қўшниси Абдусаломнинг қизи Дилоромни олиб бермоқчи бўлади. Абдусалом «ўзим камбағал бўлсам ҳам ҳимматим баланд», деб Мўмин олдига катта шарт қўяди (шарт қўйиш ҳам комедия жанри хусусиятларидан). Тўйни қимникида ўтказиш хусусида ҳам тортишиб, охири ўртадаги деворни бузиб,

бир ерда ўтказишга қарор қилишади. Шунда девор остидан кўзачада олтин топиб оладилар. Кўп тортишади, насл-насабини ўртага қўйишиб, олтинни тенг бўлишади. Энди муаллиф шу олтинни ўз персонажларининг руҳий олами, онги, инсоний қиёфасини намоиш қилувчи кўзгуга айлантиради. Энг аввало бу олтин Нодир — Дилором муҳаббати ўртасида қўйилган «тирик девор»ни келтириб чиқаради: олтинларни заргар Саидмаликка пуллаб, кеккайиб кетган Абдусалом Дилоромни Нодирга бериш ниятидан қайтади ва Қиличбекни куёв қилмоқчи бўлади. Мўмин эса тилла масаласига бутунлай бошқача қарайди (Қиличбек «ҳақиқий имтиҳон энди бошланди», деганда шу тилла келтирган машмаша — ташвишни назарда тутати). Мўмин содда, ҳалол, имонли одам, у фронт кўрган. Олтинни олишга олиб қўйиб, нима қиларини билмайди, бутун ҳузур-ҳаловати йўқолади, кечалари алаҳсиб чиқади, жиннига ўхшаб қолади. Дарвоқе Мўминнинг юриш-туриши, ҳолатидаги шу кескин ўзгаришлардан, айниқса, олтинни ўғирлатиб қўйганидан кейинги оғир аҳволидан (Саидмаликлар олтинни ўғирлаб, ўрнига тош солиб қўядилар) оила аъзолари ҳам, қўни-қўшнилар ҳам уни жиннига чиқаришади. Саидмалик бундан фойдаланиб, уни жиннихонага бериб юборади. Врач «кўзингизни очинг», «тилингизни кўрсатинг», деса «кўзингизни очинг» «тиллангизни кўрсатинг», деб англайди. Бу ҳам кулдириш йўллари. Драматург Мўмин ҳолати ва драматик тақдири орқали олтиннинг «сариқ шайтон», «сариқ иблис» эканлигини кўрсатади. Абдусаломнинг ҳам пешонаси деворга теккач, кўзи очилади, Мўминдан кечирим сўрайди. Асарда таҳлил қилиш усули (Мўмин ўзини милиция ходими ўрнига қўйиб, унинг номидан ўзига ўзи буйруқ беради), вазият, ҳолатни такрорлаш йўлидан (Мўмин ва Абдусаломларнинг ўз насл-насаби ҳақидаги гаплари), икки томоннинг бир-бирини алдаши, пойлаши усули бор. Мазкур асарда персонажларнинг психологик дунёси, ички коллизиялари теран очилган. Шу маънода уни лирик комедия дейиш мумкин. Асардаги севги чизиги ҳам бунга асос бўлади. Айни чоқда Саидмалик ва қисман Абдусалом образларини чизишда драматург сатирик бўёқлардан ҳам фойдаланади, Саидмалик кишини нафратлантирувчи образга айланган. Хуллас, асар жуда томошабоп, мафтункордир.

«Истамбул фожиаси» чуқур психологик асар. Унда имон, эътиқод, виждон, бурч, инсонийлик масаласи

тахлил этилади. Кутилмаган воқеа — Жалолнинг иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган укаси Искандарни Истамбулда учратиб қолиши шу ака-ука ва аканинг хотини қалбини, руҳий оламини очишга хизмат этдирилади. Учовининг алоқаси ҳам жуда чигал, мураккаб: Искандарни урушда ҳалок бўлган деб унга ёдгорликлар қўйилади, аслида у яраланиб, асирга тушиб ўзга юртларда хор-зор бўлиб, ватан куйида ўртаниб юради, шу Искандар туфайли Жалил амал пиллапояларидан юқорига кўтарилади, энди укасининг тириклигини кўриб, боши берк кўчага кириб қолади, хотини эса Искандарнинг тириклиги элга маълум бўлиб қолса, у туфайли оила топган бахтдан ажралиб қолиш қайғуси — булар асарни драматик изга солади, унинг устига Искандар Саодатни севар эди ва ҳозир ҳам севиши, Жалол уни тортиб олган эди ва Саодат эса Жалол позициясини ҳимоя қилаётганлиги яна вазиятни таранглаштиради. Драматург Искандарнинг бошидан шунча оғир синовлар ўтса-да, эътиқоди мустаҳкам, виждони пок, чин инсонлигича қолганини намоён қилишга диққат қилади. Акаси ва суюклиси билан учрашув унинг шу инсоний туйғуларини очишга хизмат қилади. Жалол ва Саодатга келганда, муаллиф шу ўта қалтис учрашув жараёнида улар онги, қалбида буюк бурилиш юз бериши, виждон амрига бўйсуниб, ўтмишдаги хато, жиноят, фирромлик, манфаатпарастлик, шахсиятпарастлик иллатларидан фориг бўлишларини акс эттиради. Гарчанд Жалоллар фожиясининг бош сабабчиси машъум уруш деб кўрсатилса-да, аслида Жалол характерида ҳам адолатсизлик илдизлари бор эди, уруш ва турғунлик йиллари бунга қанот берди. Шундай қилиб, драматург ҳам инсон характери, ҳам замонни бир бутунликда таҳлил этиб, инсондаги замонни ва замондаги инсонни ҳаққоний кўрсатади.

80-йилларга келиб, айниқса 1985 йилдан кейин жамиятимизда юз бера бошлаган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар, айниқса жумҳуриятимизнинг миллий мустақилликка чиқиши айниқса Эркин Воҳидов илҳомига илҳом қўшди, журъатига журъат. Шоир энди истиқлолни мадҳ этиш билан овора бўлмади, аксинча жамиятимизни ва одамларимизни баркамол бўлишига ҳалақит берувчи иллатларни аямай фош этишга бел боғлади. «Девонаи ҳақгўй» туркумига кирган «Дардошлик», «Қуролсизланиш», «Биздан кейин ҳеч бир авлод қайта қурмасин», «Эски ҳаммом, эски тос», «Уяг-

чанлик», Ажаб эрмас», «Денгиз ташлаб кетган кема-лар» каби шеърлари, «Изтироб» деган каттагина публицистик китоби, «Яхшидир аччиқ ҳақиқат» деган шеър-ий тўплами халқ, ватан тақдири билан куйиб ёнган фидойи шоирнинг қалб ифодасидир. Эркин Воҳидов «Бизга ўз ватани, халқига садоқатли, ўзга жаннатни эмас, балки ўз юртида жаннат бўлишини истаган, шу эзгу мақсад учун курашга ҳозир фидойилар керак», дейди. У юрак-юрагидан халқнинг уйғониши, ўзлигини таниши ва бирлашишини, ҳақиқат учун жонини тикиб курашиш кераклигини тарғиб қилади: «Фикрда инқилоб қилиш зарур», «Халқ эртанги куни яхшироқ бўли-шини истаса, бирлашмоғи, уюшмоғи ва ҳақиқат учун курашмоғи керак», «энди бундай кўнувчанлик билан яшаш халқ ва ҳақ олдида катта гуноҳ» дейди. Шоир-нинг кейинги ижоди мана шу инқилобий руҳи билан жозибалидир.

(1941)

Абдулла Орипов ҳозирги замон ўзбек шеъриятининг йирик вакилларида бири. 60-йилларда адабиётга кириб келган Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ўзбек шеъриятида янги тўлқинни бошлаб бердилар. Абдулла Орипов ҳаётга, воқеликка ва инсонга, замонага янгича кўз, янгича нуқтаи назардан қаради ва шу туфайли илк шеъридан ҳақиқат изловчи ижодкор сифатида кўрина бошлади. У ҳаётдаги гўзалликдан беҳад қувониб, хунукликдан қаттиқ изтиробга тушди, яхшиликни эҳтирос билан шарафлади, ёмонликни қаҳр-газаб билан танқид қилди. Бу муаммоларга Ватанни ва Инсонни севиш, ардоқлаш, баркамол қилиш нуқтаи назардан ёндашди. Ватанини онаси каби улуғлади ва баркамол инсонни кўриш бир умрлик орзу-армонига айланди.

Абдулла Ориповнинг таржимаи ҳоли оддий, ўз тенгқурлариникидан фарқ қилмайди. Аммо у халқ таржимаи ҳолини ўзиникидай идрок қила олди, ўзини мураккаб ва ранг-баранг шу оламнинг, замоннинг бир фарзанди деб ҳис қила билди. Шунинг учун унинг руҳий таржимаи ҳоли ғоят бой, ранго-рангдир. Абдулла Орипов 1941 йилда Қашқадарё вилоятидаги Некўз қишлоғида дунёга келди. Бу қишлоқ қир ёнбағрида катта кенгликда жойлашган, баҳова жой. Тунда кўкка қарасангиз юлдузлар қўлингиз етадигандай жуда яқинда ярқираб туради. Абдулла Орипов шеърларидаги кенглик, тиниқлик илдизлари шу ерда бўлса керак. Абдулла доно, очиқ кўнгил отаси узоқ йиллар қишлоққа раҳбарлик қилган жуда обрўли одам. Абдулла Орипов ўрта мактабни битиргач, Тошкентга келди ва дорилфунунни битирди. «Ёш гвардия» нашриётида, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррирлик қилди, «Шарқ юлдузи» журналида ишлади, «Гулхан» журнаliga бош муҳаррирлик қилди, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига котиблик қилди. Ҳозир республика ёзувчилари ҳуқуқини муҳофаза қилувчи ташкилотга раҳбарлик қилади. Абдулланинг биринчи шеъри бўлмиш «Учқун» матбуотда 1957 йили босилган, илк тўплами «Юлдузча» деб номланган, у 1965 йилда нашр этилган. Шундан кейин унинг деярли ҳар йили битта шеърый китоби нашр этилди («Онажоним», «Юр-

тим шамоли», «Ўзбекистон», «Юзма юз», «Йиллар армони», «Ишонч кўприклари», «Ҳаж дафтари») Абдулла Оринов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган Дантенинг «Илоҳий комедия»си маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлган. Абдулла Орипов халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонган, унинг қалбидан мустаҳкам ўрин олган етук сўз санъаткори даражасига кўтарилган ижодкордир. Шу туфайли у қатор мукофотлар совриндоридир (жумладан Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти), Ўзбекистон халқ шоири деган юксак унвонга сазовор бўлган. У мустақил Ўзбекистон Республикаси мадҳиясининг — гимнининг муаллифидир.

Адабиёт майдонига қадам қўйган одам ижодкор масъулиятини, халқ, жамият ва тарих олдидаги бурчини, вазифасини қандай тушунади, қайси йўлдан боради, қандай орзу-армонлари бор, имон-эътиқоди мустаҳкамми — ҳамма нарсаси шунга боғлиқ. Ижодкор талантининг камол топиши, бор имкониятини намойиш қилишнинг илдизи шу ерда. Абдулла Орипов шеърини илк қўйган қадамидан йўлини, идеалини тўғри белгилади. У дастлабки шеърларидан бошлаб ўз эстетик принципларини — ижод дастурини тўғри белгилади. «Ўчқун» (1957) шеъриси:

Шалодадек бўлса шеърларим,
Ёғду сочса мисли аланга.
Сидқидил-ла қобил ўғилдек
Хизмат қилса элга, Ватанга.

У ўша пайтда «осмонларнинг ҳилоли» ё ёруғ юлдузи бўлишни орзу қилди. Ҳали 1962 йилда ёзган «Қуз қўшиқлари» шеърисидаёқ табиат ва инсон бирлиги, умр ва абадийлик, инсон умрининг қисқалиги хусусида кексалардек фикр юрита бошлади. Бу туйғуси ўзига эриш туюлади ва «Гарчанд йигит ёшим яшнаб турса ҳам кексалик қисматин ўйлайман шу дам», дейди ўша шеърисида. Абдулла Орипов шу шеърисидан 30 йил кейин бундай деб ёзди: «Дорилфунундаги бир учрашувда шундай бир савол тушган эдики, «Нима учун қарияларга ўхшаб шеър ёзасиз?» Мен энди нима қилай, шунақанги шеър ёзгим келганидан ўзимни айблайман. Ўзи руҳиятим шунақароқ, ҳайронман». Аслида бу унинг илк ижодидан туғила бошлаган теранлик, фалсафий идрок белгиси — фазилати эдиким, кейинча унинг ижодининг етакчи хусусиятига айланиб кетди.

Абдулла Орипов ижодининг бош мавзуси, асоси муаммоси, бош хати деб Ватанини, халқини, инсон ва ҳақиқатни куйлаш деб билди. «Ўйлардимки.. (1963) шеърида «Катта йўлга чиққанман», дейди: дунёнинг улкан дардлари турганда майда икир-чик туйғулар ва арзимас гаплар билан овора бўлишни қатиқ қоралайди. «Адабиётда гражданлик мавзуси, ижтимоий тема ҳамма вақт асосий ўринда бўлиб келган. Бусиз халқ юраги, замон дилига кириб бўлмайди. Шамънода Ватан мавзуси энг ижтимоий мавзуларда биридир», дейди шоир. Абдулла Орипов «Эҳтиёж фазанди» номи билан нашр этилган мақолалар тўпламида (1988) шеър ва шоирлик сир-асрорини янада чуқу ва равшан очади. Унингча, шеър кучли ҳайратланиш юксак завқ ёки қаттиқ қаҳр-ғазабдан, руҳий ташналикдан, чексиз эҳтиёждан тугилади. Шеър тақдирини ўтсамимийлик, юксак даражадаги соддалик, ҳаққонийлик, «тасвирда ҳаётийлик, психологик теранлик ва ишонарлилик», шоир услубининг бетакрорлиги ҳал қилади. Мумтоз адабиётни — Шарқ шеъриятини юракда севадиган Абдулла Орипов «Классиклар ижодига хобагрикенглик, руҳий бепоёнлик, жаҳоний дардкашлик ҳали кўп авлодларга маҳорат мактаби бўлажак», «Навоий ғазалларида (умуман Шарқ классик шеъриятида) погоҳоний образлар, муқоясалар, фикр ўйинлари шунчалик кўпки, битта мисранинг ўзидаёқ уларнинг ҳаммасини топиш мумкин», дейди. Абдулла Орипов айтишича ижодкорнинг миллий тафаккурга эга бўлиши масаласини жуда жиддий қўяди. Жаҳон шеърияти шакли ва тасвирий воситаларидан, образ яратиш йўлларида ўрганиш зарурлигини уқтиргани ҳолда «шарқона руҳий теранлик»ка эришиш кераклигини, «таржима қилиб бўлмас даражада миллий шоир бўла билиш санъатини ўрганиш» лозимлигини айтади. Абдулла Ориповнинг ўзи худди шундай шоир бўлганлиги учун ҳам унинг асарлари бошқа тилларда, жумладан рус тилида бутун жозибаси билан жаранглаб чиққанича йўқ. Абдулла Ориповнинг шоир ва шеър ҳақидаги юқоридаги мулоҳазалари шунчаки панд-насиҳат бўлмасдан аввало унинг ўз ижодида рўёбга чиққан фазилатлардир, унинг ўзига хос услубий белгиларидир. Шоир шу тажрибаларидан келиб чиқиб ўз фикр-мулоҳазаларини ўртага ташламоқда.

Албатта, Абдулла Орипов дарров ўзи юқорида айтганидек етук шоир бўлиб қолмади. У устозлар

мактабидан ўқиб баҳраманд бўлди (Навоий, Бобур, Ғафур Ғулом ва бошқалар), дастлаб уларга тақлид ҳам қилди, кейин ҳаёт ва инсон ҳақида мустақил фикр-лайидиган ва уларни ўз нуқтаи назаридан «ўз сўзлари, бадий воситалари орқали тушунтиришга ўтди, ўз овозини топди. Абдулла Орипов Ғафур Ғуломга катта эътиқод қўйган эди, унинг тўғрисида бир нечта шеър ҳам ёзди. Дастлабки шеърларида Ғафур Ғулом оҳанги, оламни тушунтириш тарзи жуда равшан сезилди, ҳатто устознинг образларини сезиб-сезмай қўллаб юборган чоғлари ҳам бўлди: Ғафур Ғулом «Шухрат қолдирмоққа Геростратдек Диана маъбудин ёқмоқ шарт эмас» деб ёзган бўлса, Абдулла «Дунёда бирор ном қолдирмоқ учун юрт бузиш шарт эмас деган гап-ку рост» деб мисолга тортди. Ғафур Ғулом «Қишнинг гулдуросини кўтиб ағрайма карнай овозига ишқибоз кардек» деган бўлса, Абдулла «Бамисоли карнайга ишқи тушган кар боқиб бу савдога ҳайрон ўсдик биз», деб ёзди. Ғафур Ғулом «Ҳаётимиз ҳали минг «Шоҳнома» бўлади» деса, Абдулла «Сенинг шавкатингни ёзаверса гар «Шоҳнома» янглиғ бир дoston бўлгуси», дейди. Бу — ҳар қандай ижодкорнинг ўқувчилик даврида учрайдиган табиий ҳолдир. Абдулла Ориповнинг илк шеърларида ва ҳатто 80-йиллардаги айрим шеърларида воқеликни марксча-ленинча дунёқарашдан, коммунистик партия ва социалистик реализм ақидалари нуқтаи назаридан баҳолаш билан боғлиқ иллатлар бор эди. Бу — совет даври адабиёти учун қонуний тусга айланган ҳодиса бўлиб, ундан холи ижодкор жуда кам топилар эди. Абдулла Орипов 1960 йилда ўтмиш ва ҳозирги замонни муқояса қилиб туриб, «Ва ул жаллод замон битган абадий» («Пушкин») дейди. Ёки ««Она» сайёра» (1969) шеърида «Унинг кучогида ғамдан йўқ нишон, у ерда тентимас иблис хаёли» дейди, «Юртим шамоли» шеърида «Фақат қайғулардан сен ўзинг холи» дейди юртига. Ёки Америка туркумидаги шеърларида у ердаги ибратли, нурли томонларни қидириб ўтирмайди. «Ленин» шеърида мангулик тўғрисида фикр юритар экан, «дунёда собит нарса йўқ асло?», деб ҳайратга-таажжубга тушиб фақат Ленин «севгидай абадий ва чуюкли қолади», деб хулоса қилади. Абдулла коммунизмга ҳам самимий ишонган эди ва комил инсон ва долатли тузум фақат шунда туғилса керак, деб умид илган эди: «Фақат коммунизм — ул эзгу ният, инсонга офлигин берар қайтариб», «Унда мен ахтарган энг пор-

лоқ инсон, унда мен истаган синмас ҳақиқат», дейди. Етмиш беш йиллик совет даври далолат берадики, жаллод замон ҳам, адолатсизлик ҳам, чексиз қайғу-ҳасрат ҳамма-ҳаммаси унда тўлиб-тошиб кетган эди. Коммунизмдан ҳам қайтилди. Абдулланинг бундай шеърлари кўп эмас эди. Борлари ҳам ўша муҳит, ўша давлати бўйича ёзилиб келинган эди. Унинг ўзи кейинч «50- йилларда кўнчилик нима мавзуда, қайси шах ҳақида шеър ёзган бўлса, мен ҳам ўша атрофида нима мавзуда ёзган бўлганман», дейди. Хатто «Авлодларга мактуб» (1966) шеърида ижоддаги ёлгончиликка ишора қилиб «Дўстлар, жасоратини гоҳи-гоҳида бироқ кўниртириб ёзар эдик биз», деган эди. Аслида Абдулла Ориповнинг бу даврлардаги ва кейинги ижодида аччиқ ҳақиқатни айтиш бош фазилат эди. Шу туфайли у ғам-ғусса тўғрисида, номукамал инсон ва ғурбатли ҳаёт ҳақида кўп ва хўп ёзар эди, шу туфайли унинг ғамини шоир дейилар эди. Қайсидир танқидчилар унинг ғамини шоир эмаслигини таъкидлар ва исботлашга уринар эди (М. Қўшжонов Абдулла Ориповни баъзи бировлар мунгли шоир дегандек бўлардилар. Бизнинг назаримизда, Абдулла мунгли шоир эмас, балки унгли шоир» дейди).

Абдулла Ориповнинг ўзи ҳам бу таъна-таъбеҳларни эшитиб жим турмади. «Шоир» (1966) шеърида «қалбимга оламдан оқар оҳанглар», дейди, яъни шеърида қандай оҳанг, руҳ, кайфият, қандай дард бўлса, улар шу ташқи оламнинг инъикосидир, инсон қалбining акс-садосидир, демоқчи:

Парво қилма, дўстим, эзилма сира,
Ғамини қўшиқларини куйласа шоир.
Мисралари гарчанд маънос ва хира,
Лекин барчаси ҳам қалбига доир.

Абдулла Орипов ўз ижодидаги фоживий руҳ илдишларини ҳам очиб беради. «Муҳаббат» (1965) шеърида ўртоқлари шоирни ўртага олиб, унинг ғам-ғуссага тушишидан таажжубини айтишади, айтгани ахир, нима сенга етишмас, нима?» деб сўрашади. Унинг уқтиришича, инсон шод, бахтиёр бўлса, ҳаётда фақат шодиёналикни кўради, дарди бўлса, ташқи дунёдаги ўз қалбига туташ ғам-аламни кўради. «Боқувчи кўзида ғам бўлмаса агар айт-чи, ким порлоқ юлдузни ғамли деб айта олади?» («Пушкин»), хатто «Валлий назидида ҳам бенурдир жаҳон магар ўз қалбида бўлмаса зиё» («Зиё»). Гап шундаки, Абдулла халқ дардини,

юртининг ғам-ғуссасини, инсоният юрагидаги оғриқни ўзиники деб ҳис қилди. Унинг кўз ўнгиде «Ғамлардан тўқилган шу кўҳна олам» туради, у одамзоднинг дил ярасини санаб етолмайди охиригача» («Уйқу»)..
Шунинг учун «инсон учун минг оташда куяр эдим мен» дейди. («Ўйларим»). «Муножот»ни эслаб каби ўнлаб шеърлар ёзиб, инсон фожиаси, халқимиз тарихидаги фожиавий нуқталарни теран таҳлил қилади. У ўз асарларида ғам-алам, дард, изтириб, мунг ва армоннинг кўплигини яхши билади. Паҳлавон Махмуд тили орқали «Ҳаётсан, бунчалик фарёд айлама», дейди. Шоир одам ва олам фожиасини кўрсатиш орқали кишини руҳий тушкунликка солмоқчи эмас, йўқ, аксинча уни огоҳ қилмоқчи, қалб кўзини очмоқчи, уйғотмоқчи ва зулм, ёмонликка, адолатсизликка қарши курашга чақирмоқчи, сафарбар этмоқчи. «Балки ер юзида қолмас эди ғам, бундан ҳам ёруғроқ бўларди, дунё» деб комил инсон, инсонпарвар жамиятни орзу қилади. «Бўлармикан бу дунёда бир мурод ҳосил, тугалликка етишарми бирор кун жаҳон!» ва «Сен қайдасан, покдомон зот, фидойи Инсон!» деб ҳайқариши ҳам шундан. Йўқ, Абдулла фақат фожияни тасвирлаш билан банд бўлмади ва яхшилик, эзгулик, гўзалликни, ёруғликни излади, уларни меҳр-муҳаббат билан куйлади. «Гўзаллик»! (1966) шеърида «Шундай гўзалларни яратмасанг гар қолиб кетармидик доимо ғамда» дейди ва бошқа бир шеърида «Кечаги ғамини ўйласа обдан букчайиб қоларди бугун одамзод», дейди. «Арманистон» шеърида шундай ёзади:

Бахтни куйламакка анча моҳирман,
Ғамларни куйламакка тилларим тугун.

Абдулла Орипов ижодига хос бош фазилат бор. Бу руҳий эркинлик, исёнкорликдир. Ҳар қандай кашфиёт, ҳар қандай янгиллик, ҳар қандай талант, буюклик илдизи ҳурфикрлиликдадир. «Дунёга сигмаган буюклар почор», деб бежиз ёзмаган Абдулланинг ўзи ҳам. Китобхонлар Абдулланинг ўша ҳурфикрли ва исёнкор руҳли шоир сифатида шеърини кириб келаётганлиги учун унинг илк асарларидан бошлаб севиб қолган эди. Турғунлик ҳукм сурган ва ҳар қандай йилт этган ҳурфикр қатагон қилинган ўша пайтларда Абдулланинг ҳаққоний шеърлари қувғун қилинар эди. «Дунёни бир кўлмак ҳовуз деб билган тилла балиқча»ни— худбин, калтафяхм ва жоҳил инсонни кўрсатувчи «Тилла ба-

лиқча» шеъри ёки «Миноран калон тепасидаги лайлак» шеърлари туфайли қандай маломатларга қолмади шоир. Лайлак ҳақидаги шеърида шоир ўзбекининг ўзлигини билдирувчи кўплаб фазилатлар, миллий белгилар, миллий жозибалар суриб чиқарилиб, қандайдир белгисиз ҳолга келиб қолганлигига кинояомуз ишора қилади. «Ажаб қўшнинг оёқлари гўзага ўхшар, қанотлари эса унинг пахтадек олоқ» бўлган лайлаккина қолганини тасвирлаб туриб, пахта якка холигига ҳам имо-ишора қилади. Ўзбек халқининг ер ости, ер усти бойликларини узоқ-узоқларга ташиб кетаётганлигидан юраги алам билан ачинганини Абдулла Оринов «Совга» шеърида усталик билан ифодалаган эди ва шу туфайли бу шеъри учун ҳам у аччиқ таъналар эшитган эди. «Юзма-юз» шеърида «Наҳотки дунёда ҳақсизлик мангу?» дейишгача борган шоир яна дейдики:

Халқим, мезий ўтди, толе кўрмадинг,
Пиширдинг, ўзингга бенасиб таом.
Кийгиздинг бировга, ўзинг киймадинг,
Юлдузни кашф этиб ном олдинг аном!

Шоир бу ерда ҳақиқий ҳолни борлигича ҳаққоний айтмоқда. Некрасов тўғрисида ёзар экан, яна қалбидagi армонини ифодалайди: «Озод бўлармекан потавон Ватан?»

Унинг «Илгор илгин ва чаққон муҳбир қиссаси» деярли йигирма уч йилдан кейин матбуот юзини кўрди. Қўлама-қўл тарқалган бу шеър ҳам боснамасдан туриб бўғизланган эди. «Биринчи муҳаббат» деган канифиёт шеърини тазйиқ қилишнинг қарамай халқ оғзидан туширмади, ҳатто қўшиқ қилиб айтиб юрди. Шундай шеърларидан бири бўлгани «Муножот» ҳам қўшиққа айланиб кетди. Абдулланинг шеърлари ростиғуи, куйма, мусиқий, юксак даражадаги содда, уларда инсоннинг руҳий ҳолати, кечинмаси, қалб тебранишлари изчил, манзарали тарзда тасвирланди. Шунинг учун улар осонгина чиройли қўшиққа айланарди. У «Генетика» шеърида «ҳаққа, ҳақиқатга танина ўтдик биз», дейди. «Бир танишим ҳақида баллада» асаринда шу «қомати дол эди бир оз» танишини таърифлаб туриб, «номи эса унинг Ҳақиқат эди», дейди. Абдулла Оринов ҳадеб шеърларини ҳибсага олиनावерилганидан қалбидagi дард-аламин айтишнинг ҳар хил йўллариин қилди, тонди. Кўплаб ҳазил шеърлар, хангомалар ёзди, киноя, кесатиглар, имо-ишоралардан фойдаланди, афсонавий сю-

жетлар воситасида дostonлар тўқиб, фикр-ғояларни олға сурди. Рамзийлик йўли кейинча умуман ҳозирги ўзбек шеъриятининг муҳим усулларида бирига айланиб кетди.

«Жаннатга йўл» драматик дostonида Абдулла Орипов афсонавий сюжет асосида яхши одам ҳақидаги орзусини, ижодкор халқ манфаати учун, адолат учун, яхшилиқ учун ёмонликка, ёвузликка, адолатсизликка қарши фаол курашиши керак деган ғояни олға суради. Асарда шоир (Йигит) образи бор. У «Инсонларнинг руҳларига жавобгардир». У ҳалол, пок яшабди, ўзгаларга ёрдам берибди-ю, аммо ёмонликка қарши курашмабди. Шу туфайли у дунёга борганда Жаннатга кириш учун умр бўйи йиққан савобига икки пайса етмай қолади, шунинг учун уни Жаннатга қўйишмайди. У ерда ота-онасига дуч келади, улар ўз савобларидан бермоқчи бўлади. Йигит олмайди. «Инсон учун асли кураш экан-ку жониз, ҳа дўзахни эканман мен, ўзимдан кўрдим», деб тақдирига тан беради. Бир дўстига ҳам икки пайса савоб етмас экан, улар бир-бирига ўз савобларидан бермоқчи бўладилар. Икки дўстнинг садоқатини кузатиб турган парвардигор икки дўстни ҳам Жаннатга киришига йўл беради. Абдулла Орипов «Жаннатга йўл»да ҳам ҳасадгўй образини чизган эди. «Ҳаким ва ажал»да даҳо ва ҳасадгўй масаласига махсус тўхталади. Ибн Сино ҳаётини асос қилиб олинган бу дostonда ҳасадгўйни — Мирзони қаҳр-ғазаб билан фoш этади:

Айт-чи энди, қайбиримиз йиқилган, йиққан?

Қани мени енгиб кўр-чи, ажал мен ўзим.

Мен — иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,

Сен закосан, йўқдир сени кўрарга кўзим.

Дарвоқе Абдулла Орипов шеърияти кўп овозли, кўп оҳангли. Шоирни ҳар хил ҳолатда, ҳар хил кайфиятда кўриш мумкин: Ўзбекистондек дунёда ягона юрти ва ўзбек халқидек мушфиқ, меҳрибон, меҳнаткаш, қўли очиқ, пок, сахий, танти суянчиги борлигидан ғурури-сурури оламга сиймаган пайтини, олам сирларининг, жумбоқларининг кўнлигидан, одам сийрати ва суратининг мураккаблигидан лол қолганини, ҳаётнинг, умрнинг бевафо ва бебақолигидан чуқур изтиробга тушган ва ниҳоясиз ўйга чўмган онларини, одамлар ёмонлиги, ифлослиги, носамимийлигидан қаҳр-ғазаби кўкка сиймаган чоғини, ҳатто дунёдан ва дўстларидан қўл силташгача борган онини (бунинг ўткинчи ҳолат эканини ўзи сезади ҳам) ва олий туйғу муҳаббатнинг оромбахш

қийноқларида ўзини фариштадек сезганини кузатиш мумкин. Шоир инсонларнинг юриш-туришидаги, муносабатларидаги, қалби ва онгидаги, кайфиятидаги турли туман ҳолатларини, рангларини, чизиқларини тереги илгари олади, уларни аниқлаб исм беради, номлайди. «Онамга хат» шеърида «Юрагимда исмсиз дардлар» деган сатр бор, бошқа бир шеърида «Яшайсан номи йўқ бир дардга тўлиб» ва «Сиздан нима кетди» шеърида «Қандай номсиз меҳр, исмсиз нафрат?» дейди. Бу шунчаки шоирона лутф эмас (тўғри, турғунлик даврида ўшадардин била туриб, очик айта олмас эди). Унинг ўнлаб шеърларига эътибор берилса, бирор ҳаётий ва инсоний белгини кашф этиб, унга ном бериш кишини дол қолдирганига амин бўлиш мумкин. Ахир бирлашмаслик, уюшмаслик, маҳаллийчилик, иллати мизини сезиб, унга «оломон» деб ном беради. («Қачон халқ бўласан, эй, сен — оломон?»). Ҳиссиз, меҳрсиз тошжорак, манқурт одамларини «Темир одам» деган Абдулла Орипов эмасмиди! Жумҳуриятимизда она тилига нисбатан бемеҳрлик, камситиш авж олаётганини кўрган шоир 1965 йилда ёзган бир шеърида бу ҳолни тўтилик деб таърифлайди ва она тилидан ажралиш қолса, бир «тўти бўлиб қолажагини» алам билан гапирди. Нима учун Ўзбекистонни севадан, деган саволга кутилмаган ва энг тўғри жавобни беради: ажойиб халқни борлиги учун чексиз севади ва бойлиги, гузаллиги учун суйганларини инсон қаторига қўшмайди. Шоирнинг «Дорбоз», «Биринчи муҳаббатим», «Маломат тошлари», «Генетика» каби шеърлари худди шу тахлитдадир. Унинг «Ўзбекистон», «Олажон», «Онамга хат» шеърлари — Ўзбекистон ва она, аёлини юксак маҳорат билан улуғлаган бу асарлар ўзбек шеърятининг дурдоналаридан бўлиб қолди.

Абдулла Ориповнинг кейинги ўн йилликлари, тўғрироғи мамлакатда қайта қуриш шабадалари эса бошлаган ва айниқса жумҳуриятимиз мустақилликка чиққандан кейинги даврдаги ижодида эркинлик руҳи янада баралла жарағлади. У ҳақиқатни дадил, тортинмай айта бошлади, илгариги йиллардаги ҳадиксираш қимтинини йўқ энди. У энди жуда кўп воқеалар, кулфатлар, ўзгаришларнинг гувоҳидек — катта руҳий тажрибасига суяниб сўзлади. Шунинг учун шеърларида («мингга киргандайсан ўзинг ҳам гўё» дейди) сабоқли гаплар, яссавийнома насиҳатлар, машрабнома юксак кутилмаган образлар, чуқур ўй-мушоҳадалар, қуйма,

мақолнома иборалар вазни ошди. Аввалги севиб куйланган Ватан. Она, аёл, баркамол инсон, поклик, самимийлик, муҳаббат, яхшилик мавзуларини яна даъват эттирди. Ёмонликка қарши кескин, дадил кураша бошлади. Унинг устига Абдулла Орипов «Жаннатга йўл» драматик достони ва яна ўнлаб шеърларида намоён бўлганидек ислом ақидаларига, ислом маданиятига, Қуръони карим, пайғамбаримиз ҳадисларидан яқиндан хабардор эди. Юртимизда диний эътиқодларга эркинлик берилгандан кейин ислом маданиятини, айниқса Қуръони каримни, ҳадисларни ўқиш — ўрганиш учун кенг йўл очилди. Шу жумладан ижодкорлар ҳам исломнинг инсонни баркамол қилишга ва ҳақ йўлига йўналтиришга, жамиятни инсонпарвар қилишга хизмат этадиган барча йўл-йўриқларини ўрганиш, истеъфода қилишга киришдилар. Абдулла Орипов ҳатто ҳажга ҳам бориб келди. «Ҳаж дафтари» (1992) шеърлар тўпламини нашр эттирди. «Маккаи мукаррамага борганимнинг дастлабки кунда Каъбатуллоҳда — Оллоҳ уйи ёнида тунни бедор ўтказиб, тиловат билан бир қаторда байтлар ёза бошладим, — дейди Абдулла Ориповнинг ўзи. Мен бу ҳолатга аввалдан бирмунча тайёр бўлганим сабаблими сатрларим ўз-ўзидан қуйилиб келавердилар. Шеърий ҳадисларимнинг барчаси пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом суҳанлари билан бевосита боғлиқ эди». Йўқ, Абдулла Орипов пайғамбаримиз ҳадисларини шунчаки шеърга солиш билан овора бўлгани йўқ, аксинча уларга суяниб туриб ва уларни дастак этиб туриб ўзининг аввалдан қизиқиб келган муаммолари — баркамол инсон ва пок жамият ҳақидаги қарашларини ифодалади. «Шайтон» деган шеърда иймон бутунлигини ҳимоя қилади: «Заҳмат етказолмас Шайтон ва лекин кимнинг бутун бўлса иймони», «Қиёмат» шеърда «дунёда инсоф, диёнат» қолмаган ва «кунинг топ-одамларга қолганда» қиёмат бўлади, дейди. Абдулла Орипов адабиётимиз равнақиға катта улушини қўшаётган шоирдир.

Ўзбек адабиётининг узоқ, мураккаб ва сермазмун тарихи шундан далолат бериб турибдики, у одамлар орасида изчил равишда яхшилик уруғини сепиб, ёмонликка қарши курашиб келди. Унинг марказида инсон, уни бахтиёр этиш истаги, чин инсонпарварлик ғояси турди, ватанга садоқат, фозил шаҳар, фозил мамлакат, одил ҳукмдор ва баркамол инсон орзу-армони турди. У доим зулм, зolimларни, тенгсизлиқни,

адолатсизликни, риёкорликни, мунофиқликни, ноҳақликни, жаҳолатни қоралаб, унга қарши курашиб келди. Меҳнатсеварлик, поклик, сахийлик, илмсеварлик, ҳалоллик, дўстлик, тинчлик, вафо-садоқат, меҳр-оқибат, сабр-тоқат ғояларини олға сурди. Мазкур ғояларни ўтказишда Қуръон ва Ҳадислар ҳамда тасаввуф жуда катта ёрдам берди. Яссавийлик, айниқса нақшбандийлик тариқати Халқ васлига етиш йўллари-ни кўрсатиш орқали инсонни ҳалол, пок яшашга, ўз меҳнати, ўз қўли кучи билан кун кечиришга, мол-дунёга ҳирс қўймасликка, ўз ватани ва инсонни севишга, тинч-тотув яшашга, сабр-тоқатли бўлишга даъват этди.

Ўзбек классик адабиётининг ғоявий анъаналари, шеър-иятда орттирган, йиққан тажрибалари, бадийят мактаби XX аср ўзбек адабиётининг дунёга келишида мустақкам пойдевор бўлиб хизмат этди. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ўз бошидан бир-биридан мушкул кунларни кечирди: ҳақиқат, адолат, озодлик ва миллий мустақиллик ғоялари учун курашган, шеър-иятимизнинг халқ ҳаётига янада яқинлаштирган драматургия ва роман жанрларини яратган Бехбудий, Ҳамза, Авлоний, Фитрат, А. Қодирий, Чўлпон каби ўнлаб ижодкорлар ноҳақлик қурбони бўлдилар. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти етмиш йилча коммунистик партия мафкураси, социалистик реализм қонун-қоидалари исканжасида бўғилиб келди. Шунга қарамай, у ўнлаб ўзига хос, бетакрор қалам соҳибларини берди ва улар халқимизга руҳий мададкор бўлдилар. Республикамиз миллий мустақилликка эришгач, ёзувчиларимиз эркин ижод этиш бахтига эришдилар. Энди адабиётимиз халқимизнинг ўзлигини танишига кўмаклашмоқда, ўз ўтмиши, ўз ватанига бўлган чексиз муҳаббатни эҳтирос билан куйламоқда, бахтиёр ҳаёт, баркамол инсон ва фозил мамлакат, одил жамият қуриш орзу-армонларини ишгон ва умид билан ифодаламоқда.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Содиқов А. в. б. Тилшуносликка кириш, Тошкент, «Ўқитувчи» нашр., 1981.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, изд. Высшая школа. Москва, 1969.

Давлат ҳисоблаш қўмитаси материаллари, Тошкент, 1990.

Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана, Москва, 1988.

История Узбекской ССР, изд. Фан. Тошкент, 1967.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари. «Фан» нашр., Тошкент 1962.

Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви, Ғ. Ғулом нашриёти, Тошкент 1989,

Содиқов Қ. Аждодларимиз бирлиги. «Фан» нашр., Тошкент, 1990.

Абдурахмонов Ғ., Рустамов А.— Қадимги туркий тил. Тошкент, «Ўқитувчи» нашр., 1982.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатлари. «Фан» нашр., Тошкент, 1985.

Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақида. Ўзбекистон ССРнинг Қонуни. Тошкент, «Ўзбекистон» нашр., 1989.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, «Фан» нашр., I ва II жилдлар. Тошкент, 1966 й.

Ўзбек тилининг стилистикаси, «Ўқитувчи» нашр., Тошкент, 1983.

Маҳмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. Ўзбек тилида иш юритиш. «Қомус» нашр., Тошкент, 1990.

Маматов А. Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском языке. АДД. Тошкент, 1991.

Ўзбек адабиёт тарихи. «Фан» нашриёти. I—V жилдлар, Тошкент, 1977—1980.

В. Зоҳидов, Ўзбек адабиёти тарихи Тошкент, 1961, Ўздавбадний адабиёт нашриёти.

А. Абдуғафуров. Зокиржон Ғурқат, «Фан», 1977.

МУНДАРИЖА

I бўлим

Ўзбек тили

Муаллифлардан	3
I б о б. Тил ҳақида умумий тушунча	5
1- §. Тил ижтимоий ҳодиса	5
2- §. Дунё тиллари	5
II б о б. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши	10
III б о б. Ўзбек тили — Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили	23
IV б о б. Ўзбек адабий тили ва шевалари	35
1- §. Умумий тушунча	35
2- §. Ёзув ва унинг тарихи	39
3- §. Туркий халқларининг ёзув тарихи	40
V б о б. Алифбо, имло ва талаффуз	42
1- §. Ўзбек имло қонуниятлари	43
2- §. Ўзбек адабий тилининг талаффуз меъёрлари	45
VI б о б. Тиниш белгиларининг ишлатилиши	49
VII б о б. Ўзбек тилининг сўз бойлиги	56
VIII б о б. Атамашунослик	61
IX б о б. Грамматика	84
1- §. Морфология	84
2- §. Синтаксис	85
X б о б. Ҳозирги замон ўзбек тилининг ёзма услуби ҳақида	85
1- §. Услуб турлари	85
2- §. Ёзма нутқ услубини яратувчи воситалар	96
3- §. Ёзма нутқ услубининг меъёрлари	112
4- §. Ўзбек тили ёзма нутқ услубининг шаклланиши	116

II бўлим

Адабиёт

Ўзбек адабиёти тарихи	119
Ҳозирги замон ўзбек адабиёти	129
Алишер Навоий	140
Заҳириддин Муҳаммад Бобур	160
Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқат	160
Фитрат	179
Абдулла Қодирий	193
Чўлпон	213
Абдулла Қаҳҳор	227
Эркин Воҳидов	236
Абдулла Орипов	248

Абдурахмонов Ғ., Мамажонов С.

А 15 **Ўзбек тили ва адабиёти: Олий ўқув юрти талабалари учун, ўқитувчилар учун ўқув қўлланма.— Т.: Ўзбекистон, 1995.—260 б.**

ISBN 5-640-01500-4

Мазкур ўқув қўлланмасида ҳозирги замон адабий тилининг шаклланиши ва унинг назарий-амалий масалалари, шунингдек ҳозирги адабий жараён, ўзбек адабиёти намояндалари А. Навоий, Бобур, Фурқат, А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат ҳамда А. Қаҳҳор, Э. Воҳидов, А. Ориповнинг ҳаёти ва ижоди таҳлил қилинади.

Ўқув қўлланмаси филологик олий ўқув юртлари ва факультетларнинг талабалари ва ўқитувчилари учун мўлжалланган.

81.2Ў3—923 + 83.3Ў3—923

№ 334—95

**Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси**

А $\frac{4602000000-5Б}{М351(04)95}$ **95**

Гали Абдурахманов, Салахиддин Мамаджанов

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1995, Ташкент — 700129, Навои, 30.

Қичик муҳаррир *Ш. Сойназарова*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмоноз*
Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
Мусаҳҳиҳ *М. Раҳимбекова*

Тяришга берилди 16.02.95. Босишга рухсат этилди 27.04.95. Бичими 84 x 108^{1/4},
босма қоғозига «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди.
Шартли босма т. 13,86. Нашр т. 14,56. Нусхаси 5500. Буюртма № 617. Баҳоси
шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашрияёти, Тошкент, 129, Навоий кўчаси, 30. Шартнома №88—94.

Ўзбекистон Республикаси Давлат қўмитаси ижарадаги Тошкент матбоза комбина-
тида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.